

№ 4 (72), 2015
Шілде-тамыз / Jule-August

Журнал 2003 жылдың мамыр айынан бастап Париж қаласындағы халықаралық ISSN орталығында тіркелген. ISSN 1727-060X

Журнал зарегистрирован в международном Парижском ISSN центре с мая 2003 года. ISSN 1727-060X

The journal is registered in Paris ISSN international center since May 2003. ISSN 1727-060X

Журнал ҚР Инвестициялар және даму министрлігі Байланыс, ақпараттандыру және ақпарат комитетінің мерзімді баспасөз басылымы және ақпараттық агенттігінде тіркелген. Қуәлік № 55-97-Ж 18.ІІ.2005 ж.

Журнал зарегистрирован Министерством по инвестициям и развитию РК Комитет связи, информатизации и информации свидетельство о постановке на учет периодического печатного издания и информационного агентства № 5597-Ж 18. II. 2005 г.

The journal is registered by the Ministry of Investment and Development Committee of the RK communication, information and information about the certificate of registration of a periodical and news agency № 5597-Zh 18. II. 2005.

Түркістан
2015

ҚҰРЫЛТАЙШЫ / УЧРЕДИТЕЛЬ

Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті

Редакция алқасы / редакционная коллегия

док., проф. М.Ильдыз (А.Ясауи университеті); ф.-мат. г.д., проф. У.Әбдібеков (А.Ясауи университеті президенті); док., проф. М.Қуталмыш (А.Ясауи университеті, Түркістан); док., проф. А.Ювалы (Кайсері университеті, Кайсері); ф.г.д., проф. А. Ахматалиев (Қырғыз Ұлттық академиясы, Бішкек); ф.г.д., проф. Ж. К. Бақашова («Манас» университеті, Бішкек); ф.г.д., проф. К.Алламбергенов (Әжінияз атындағы пед.институт, Нүкіс); т.г.д., проф. Д. Қыдырәлі (Түркі академиясы президенті, Астана); ф.г.д., проф. Б.Бутанаев (Н.Ф.Катанов атындағы Хакасия мем.университеті, Абакан); ф.г.д., проф. Н.Егоров (Тіл білімі институты, Чебоксары); ф.г.д., проф. М.Х.Идельбаев (Ақмолла атындағы Башқұрт мем. университеті, Уфа); ф.г.д., проф. В.Илларионов (М.Аммосов атындағы Солтүстік-шығыс федеральді университеті, Якутск); ф.г.д., проф. М.Закиев (ТР Ұлттық академиясы, Казан); ф.г.д., проф. А.Қайдар (А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Алматы); ф.г.д., проф. И.Қызыласов (Мәскеу); ф.г.д., проф. Д.Кенжетай (Евразия университеті, Астана); док., проф. Я.Құмарұлы (Гуманитарлық ғылымдар академиясы, Үрімші); ф.г.д., проф. Х.Миннегулов (Казан); ф.г.д., проф. К. Мусаев (РҒА Тіл білімі институты, Мәскеу); ф.г.д., проф. М. Мырзахметов (Абай атындағы ҚазҰПУ, Алматы); ф.г.д., проф. М. Жұраев (А.Науаи атындағы Тіл және Әдебиет институты, Ташкент); ф.г.д., проф. А.Тыбықова (Таулы-Алтай мемлекеттік университеті, Таулы Алтай); ф.г.д., проф. М. Улаков (Кабардин-Балкар мемлекеттік университеті, Нальчик); ф.г.д., проф. К. Райхл (Бонн университеті, Бонн); ф.г.д., проф. Л. Хребицек (Прага); ф.г.д., проф. Г.С.Кунафин (БҰҒА корреспондент-мүшесі, Уфа)

Бас редактор

ф.г.д., проф. Қ.ЕРГӨБЕК

Қожа Ахмет Ясауи атындағы

Халықаралық қазақ-түрік университеті

Түркістан / Қазақстан

Бас редактордың орынбасары

ф.г.к., доцент Б.ӘБЖЕТ

Қожа Ахмет Ясауи атындағы

Халықаралық қазақ-түрік университеті

Түркістан / Қазақстан

SAHİBİ / OWNER

Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi

Yayın Danışma Kurulu / Editorial Board

Doc., prof. M.Yildiz (University of H.Yasavi, Turkestan); Dr. mat. n., prof. U.Abdibekov (University President of H.Yasavi, Turkestan); Doc., prof. M.Kutalmysh (University of H. Yasavi, Turkestan); Doc., prof.A.Yuvaly (University of Kayseri, Kayseri); Ph.D., Professor A. Ahmatallyev (Kyrgyz National Academy, Bishkek); Ph.D., Professor Zh.K.Bakashova (University of "Manas", Bishkek); Ph.D., Professor K.Allambergenov (ped.instiut named Azhniyaz, Nukis); Doctor of History, Professor D. Kydyrali (President of the Turkic Academy, Astana); Ph.D., Professor B.Butanaev (Khakassia State University named N.F.Katanova, Abakan); Ph.D., Professor N.Egorov (Institute of Linguistics, Cheboksary); Ph.D., Professor M. H. Idelbaev (Bashkir State University named Akmulla, Ufa); Ph.D., Professor V.Illarionov (North-Eastern Federal University Ammosov, Yakutsk); Ph.D., Professor M.Zakiev (TRAN, Kazan); Ph.D., Professor A.Kaydar (Instiut of linguistics named A.Baitursynov, Almaty); Ph.D., Professor I.Kyzlasov (Moscow); Ph.D., Professor D.Kenzhetay (Eurasia University, Astana); Doc. prof. Ya.Kumaruly (Gum. Academy of Sciences, Urimshi); Ph.D., Professor H.Minnegulov (Kazan); Ph.D., Professor E.Musaev (RAS Institute of Linguistics, Moscow); Ph.D., Professor. M.Myrzahmetov (KazNPU Abaya, Almaty); Ph.D., Professor M.Zhuraev (Institute of Language and Literature named Alisher Navoi, Tashkent); Ph.D., Professor A.Tybykova (Gorno-Altai State University, Gorno-Altai); Ph.D., Professor M. Ulak (Kabardino-Balkar Research Institute of Language, Literature and History, Nalchik); Ph.D., Professor K.Rayhi (University of Bonn, Bonn); Ph.D., Professor L. Hrebitsek (Prague); Ph.D., Professor G.S.Kunafin (BSU, academician of the International Turkic Academy, a member of the Writers' Union of Russia and Belarus, Ufa).

Editor-in-chief

Dr. Prof. Kulbek ERGÖBEK

International Kazakh-Turkish university

named H.A.Yasavi

Turkistan/Kazakhstan

Associated editor

Dr. Prof. Bakht ABZHET

International Kazakh-Turkish university

named H.A.Yasavi

Turkistan/Kazakhstan

УДК 398.2

**ПРИРОДА И СОДЕРЖАНИЕ АВТОРСКОЙ ИЗУСТНОЙ ПОЭЗИИ
ТЮРКСКИХ НАРОДОВ
NATURE AND CONTENT OF AUTHOR ORAL POETRY OF THE
TURKIC PEOPLES**

М. Х. ИДЕЛЬБАЕВ*

Резюме

Авторская изустная поэзия, как уникальное явление в художественной словесности, имела место в истории культуры многих народов мира. В ней непревзойденные мастера поэтического слова слагали свои сочинения, как правило, путем импровизации перед публикой и выражали в них личное мировоззрение и этическую оценку действительности. Особенно широко было развито изустное профессиональное творчество среди тюркских народов (азаны древних турок; ашуги азербайджанцев; кедаи ногайцев; олонхосуты якутов; ашики, бахши, шаиры, манассы узбеков, туркмен и киргиз; олонхосуты якутов; баксы, йырау, акыны и сэсэн казахов и башкир и др.). Авторы изустной поэзии художественное творчество сочетали с большой общественной деятельностью. Они пользовались в народе непререкаемым авторитетом у масс, смело вмешивались в деятельность вождей и предводителей, в необходимых случаях повлияли на них своими мудрыми советами, являлись прекрасными знатоками народных эпических повествований, знаменательных исторических событий, родословий высокопоставленных лиц и, соответственно, использовали их в своих выступлениях и импровизациях. Характерная особенность творчества изустных сочинителей – затрагивать самые насущные проблемы времени, актуальные для данного общества именно к моменту публичного высказывания перед народом.

Ключевые слова: Импровизация, йырау, баксы, сэсэн, изустная поэзия.

Summary

As a unique phenomenon in art literature, author orally poetry took place in the cultural history of many nations of the world. The masters of poetic words composed his works, in orally poetry usually by improvisation to the public and expressed their personal opinion and ethical evaluation of reality. Orally professional creativity were developed widely among the Turkic people (azans of ancient Turks, Azeris's ashigs; Nogai's redai; olonkhosut of Yakuts; ashik, bakhshi, shair, manasse of, Uzbeks, Turkmens and kirghiz; olonkhosut Yakuts, Bucks, yirau, akin, and sesen of Kazakhs and Bashkir et al.). The Author's orally poetry combined artistic creativity with a great social activity. They

---

* Доктор филологических наук, профессор, Башкирский государственный университет, Уфа-Башкортостан. E-mail: miraside@mail.ru
Professor, Doctor of philology, State University of Baskir, Ufa-Bashkortostan. E-mail: miraside@mail.ru

were used the of the unquestioned authority by people among the masses, they were interfered in the activities of chiefs and leaders, they were influenced them by wise advices, I they were a great connoisseur of folk epic narratives, significant historical events, genealogies of dignitaries and, accordingly, they were used it in their performances and improvisations. The characteristic feature of creativity orally writers is to affect the most pressing problems of that relevant to the society at the time when was there a public statement to the people.

Keywords: Improvisation, Iyrau, Bucks, Sesen, orally poetry.

В истории культуры многих народов мира наблюдалось уникальное явление, называемое авторской изустной литературой, которое наряду с фольклором и письменной литературой, представляло из себя отдельный вид словесного искусства. Она сочинялась и распространялась изустным путем и выражала личное мировоззрение конкретного автора, его этическое оценку действительности. О присутствии в китайской, индийской, персидской, арабской, западноевропейских, скандинавских литературах в определенных исторических этапах изустного авторского творчества отмечалось еще в исследованиях XIX в. Изустная литература как словесное искусство индивидуального характера сочинялась и распространялась изустным путем и выражала личное мировоззрение конкретного автора, его этическую оценку действительности. Изустность приближает ее к фольклору, а индивидуальность - к письменной литературе. У тюркских народов изустные профессиональные творцы с широким диапазоном назывались по-разному: азан (древние турки), кедай (ногайцы), олонхосут (якуты), ашуг (азербайджанцы), ашик, бахши, баксы, шаир, манассы (узбеки, туркмены, киргизы), йырау, акын, сэсэн (казахи, бапширы).

На всех этапах развития авторской изустной литературы заметное место занимает восхваление, воспевание кого- или чего-либо: божественные силы, святых духов, правителей, вождей, военачальников, батыров, победоносные походы, высокую мораль. Сочинители, как правило, были прекрасными знатоками религиозных и светских легенд и преданий, знаменательных исторических событий, родословной высокопоставленных лиц, использовали их в публичных выступлениях или в создании больших эпических произведений. Изустные творцы всегда находились в гуще общественно-политических событий, пользовались всеобщим уважением масс, смело вмешивались в деятельность вождей и предводителей, в необходимых случаях повлияли на них своими мудрыми советами. Характерная особенность творчества изустных сочинителей –

затрагивать самые насущные проблемы времени, актуальные для данного общества именно к моменту публичного высказывания. Жгучие общественно-политические проблемы рождали широкий круг тематики и комплекс жанров от героических и социально-бытовых эпосов до исторических, лирических, афористических песен, гимнов.

Аналогичные обстоятельства были присущи для большинства тюрко-язычных народов, и функционирование изустной литературы исчисляется у них несколькими столетиями. За это время в сокровищницу мировой словесности влилось значительное количество памятников изустной поэзии ряда тюркских народов, возникших на традициях общетюркской эпохи словесности. Имеется в виду творчество ярких представителей изустной поэзии: турецкой – Юнуса Амре (XIII – XIV вв.), Пир Солтан Абдаля (XVI в.) и современных ашиков; азербайджанской – Гурбани, Ашуг-Аббаса, Сары-Ашуга, Ашуг-Валеха (XV – XVI вв.) и плеяды прославленных ашугов XIX – XX вв.; туркменской – шаирав Байрам-хана, Караджа-оглана, Бархудар Туркмена, бахшы Андалиба, Шабенде, Шайдана, Гурбанлы, Магрупи (XVI – XVIII вв.); киргизской – знаменитых манассы Сагинбая Оразбекова и Саякбая Каралаева и их учеников (XIX – XX вв.); казахской – прославленных когорты йырау XIV – XVI вв. и самобытных акынов Досмамбета, Бухара, Умбетая, Тати-Каре, Шала, Кутуша, Коблана, Жанкиси, Махамбета (XVII – XIX вв.). Общими, объединяющими началами в их импровизациях выступают созвучность идейно-тематических направлений, сходство жанров и жанровых форм, единство формообразующих показателей. И еще – сочинения изустных авторов принципиально отличались от фольклорных памятников, которыми был неизмеримо богат каждый из упомянутых регионов. Между мастерами изустного слова разных поколений – наставниками и их учениками – установились многовековые традиции взаимоотношений. Профессиональные творцы новых поколений относились к импровизациям своих старших коллег как к некоему святому, ни в коем случае не осмеливались вносить в них существенные изменения. "Их "вмешательство" в текст своих предшественников, – как отмечал Х. Г. Короглы, – было не более чем "вмешательство" переписчиков рукописей поэтов-классиков" [5, 480]. В то же время складывались разные типы носителей изустной литературы, между которыми наблюдалось четкое негласное распределение обязанностей. Одни видели свое предназначение в доведении до публики больших готовых текстов, для чего необходимо

было обладать незаурядной памятью, ораторским голосом, организаторскими способностями, искусством привлечения к себе внимания огромной аудитории. Именно таким профессиональным сказителям обязаны мы сегодня наличием в фольклорном репертуаре тюркских народов когда-то авторских, ныне фольклорных шедевров, как "Манас", "Урал батыр", «Кобланды» "Кер оглы", "Алпамыша" и др. и бесчисленного множества изустных поэтических текстов. Для второй группы мастеров импровизаторская деятельность была не главным, но важным занятием. Они отлично знали давние традиции изустного профессионального творчества, художественные тексты, "поэтические клише" ("общие места"), иногда импровизировали сами, но предпочитали исполнительскую миссию: доводили до масс сочинения ушедших из жизни мастеров, а также своих современников – незаурядных авторов изустной поэзии. Третья группа - это в полном смысле слова профессиональные импровизаторы, сочинители самых первых вариантов – "оригиналов" изустных произведений. Безусловно, они непременно выступали перед народом, обладали всеми качествами сказителей, так как устное слово было для них единственным и естественным средством доведения своих творений до предназначенного адресата. Импровизация – не обязательно моментальное сочинение при прямом выступлении перед публикой. Профессиональный импровизатор – большая творческая личность, постоянно занятый проблемами своего времени. О публичном выступлении он, безусловно, заботится заранее; и многие, наиболее важные его мысли в виде готовых поэтических строк могли рождаться раньше, до общения с аудиторией. Но это не исключало активного творческого процесса при выступлении: в зависимости от контингента слушателей, их настроения, расположенности, места, времени и обстоятельств произнесенной речи, что-то добавлялось, убиралось, подчеркивалось – иначе не было бы настоящей импровизации.

Отпечатки устной словесности находятся еще в самых ранних тюркских рунических памятниках (VI – X вв.). И. В. Стеблева пишет об орхонских надписях: "В текстах памятников легко обнаруживаются следы влияния дружинного эпоса, складывавшегося в окружении предводителя войск" [4, 197–198]. В Большой надписи Кюль-тегина мать правителя сравнивается с птицей Хумай, олицетворяющей в древнетюркской мифологии богиню земного начала и плодородия. Этот образ в том же значении занял место в фольклоре тюркских народов, в том числе – в древнем башкирском эпосе "Урал батыр".

Большая и Малая надписи Кюль-тегина привлекают внимание еще и тем, что его слова высечены мастерами по *устной* диктовке автора Йольг-тегина, родного брата героя этих двух текстов. В изустных традициях созданы также памятники рунического и уйгурского письма VIII -- X вв. "Книга гаданий ("Бүрк битиг") и "Легенда о принце и тигре". А легендарный Коркут - "аксакал, мудрый патриарх, вещий певец и прорицатель" [3, 532], является, пожалуй, первым ныне известным представителем изустной литературы тюрков. Легенды и предания, эпические сюжеты под его авторством стали появляться у огузских тюрков в VI–XI вв. и записывались примерно в середине второго тысячелетия; то есть в течение пяти-восьми столетий они бытовали под его легендарным авторством в изустной среде. В конце каждого из 12-ти сюжетов, изданных в настоящее время, от имени Коркута благословляется изустное их распространение словами типа: "Пришел дед мой Коркут, сложил песнь, сказал он... после меня пусть переймут и рассказывают ее певцы" [6, 63]. В памятнике находим емкую характеристику изустного певца ("С кобзой в руке, от народа к народу, от бека к беку идет певец; кто из мужей отважен, кто не годеи, знает певец..." [6, 12-13]), очень созвучную словам, какими обрисовывали башкирские сээны своих коллег ("[Он] не защитник плохих деяний, не церемонится с врагом, любит справедливость, поет о нуждах страны"). Сюжеты, приписываемые Коркуту, легенды и предания о нем самом в настоящее время встречаются у многих тюркских народов, в том числе и у башкир. Созданное в XII -- XIII вв. в Фергане поэтическое сочинение Ахмета Югнаки "Хибат аль-хакаик" ("Подарок истин") полностью можно назвать изустным. Во-первых, автор, как и античный поэт Гомер, с рождения был незрячим и мог творить его только по памяти. Во-вторых, будучи представителем формирующейся в средневековой тюркской среде литературы суфийского направления, он адресовал свое произведение к народным массам - к простому неграмотному слушателю. В колофоне памятника автор сам высказался о его изустном характере ("*Әйтмеш* әдиб диккәти тел белә, әгәр белсә Кашғар тели, һәр кеше беләр ул әдибнең *Әйт(м)еше*" - "*Высказал* [это все] поэт по всем изяществом языка, если кто знает кашгарский язык, то он будет знать все, что *сказано*" [7, 199, 319 – 321 курсив наш]). Таким образом, авторские изустные памятники в древней и средневековой общетюркской литературе бытовали наряду с письменными. А далее, на их традициях изустная поэзия долго и устойчиво функционировала в большинстве

литератур тюркских народов. На наш взгляд, причины ее особой живучести в тюркском мире необходимо искать в следующих обстоятельствах. 1) Словесное искусство, как известно, может служить мощным идеологическим оружием правящих классов. В зависимости от изменения соотношений социальных сил в обществе, меняются и формы бытования словесности как средства идеологии. Процесс классовой дифференциации у тюрков, в силу ряда объективных исторических обстоятельств, протекал медленно и затянулся на несколько столетий. 2) Основным способом производства служило у них скотоводство, которое, по замечанию Л. Н. Гумилева, "является наиболее устойчивой формой хозяйства, почти не поддающейся усовершенствованию" [2, 4]. Оно также по своему повлияло на замедленный ход социальной дифференциации, более мирное взаимоотношение между различными социальными силами, во всяком случае не допускало рабовладательства и крепостничества среди соплеменников. 3) Скотоводство само по себе создавало благоприятные условия для процветания изустного поэтического слова, рождения его новых жанров. Достаточно вспомнить появление античных буколики, идиллии, эклоги, средневековую французскую пастораль и др., появление которых было связано с природой. 4) Как ни парадоксально, сама письменная литература у тюрков, в отличие от другой аналогичной среды, содействовала параллельному устойчивому бытованию изустной. Дело в том, что письменные художественные памятники на тюрки обычно создавались на недоступном даже для более или менее грамотного слоя населения языке, с обильно заимствованными арабизмами и фарсизмами. Такая литература удовлетворяла потребности лишь высокообразованной части общества. А остальное большинство выдвигало из своих рядов незаурядных мастеров изустного слова, которые творили на живом разговорном языке. Они зачастую и книжные сюжеты письменников переложили на народный язык. Перечисленные обстоятельства были характерны для большинства тюркоязычных народов, и функционирование изустной литературы исчисляется у них несколькими столетиями.

Несколько слов о башкирской авторской изустной поэзии, которая в течение столетий развивалась по единым канонам тюркской словесности.

Многовековая башкирская авторская изустная поэзия по характеру и содержанию деятельности мастеров слова делится на несколько этапов.

Первый этап башкирской авторской изустности – условный, связанный с происхождением различных обрядов и ритуалов; охватывает период, начиная с глубокой древности до XIV в. новой эры (до начала эпохи йырау); импровизаторов данного этапа народ называл «хынсы», позднее «баксы»; их сочинения, естественно, давно фольклоризованы. Тем не менее, сохранившийся до наших дней богатейший репертуар обрядового фольклора позволяет нам предположительно вести речь о профессиональных сочинителях, использующих магическую силу слова в своей разносторонней деятельности. Баксы, видимо, заметно выделялись среди основной массы, пользовались непререкаемым авторитетом. Их творческая деятельность имела синкретический характер и разделялась на несколько профессий: пророк, знахарь, колдун, вещун, заклинатель, певец. Башкирский обрядовый фольклор сохранил до наших дней даже имена некоторых из них. В заклинаниях, например, наряду с легендарным Коркутом, упоминаются имена Тулька, Кармкыт, Тулпы, Сукак, Кузкорт. Все же баксы, как сочинитель, был более склонен к использованию слова в художественных целях. В настоящее время значение слова "баксы" ("бахшы", "бахши") в тюркских языках толкуется по-разному: "у узбеков слово "бахши" одновременно означает и сказителя эпоса, и лекаря-шамана, так как в прошлом эти профессии иногда совмещались; у туркмен "бахшы" – только народный певец; у казахов "баксы" – только лекарь-шаман" [3, 29]. У башкир "баксы" сейчас употребляется лишь в первоначальном значении, подразумевающим древнего изустного мастера слова с разносторонними способностями ("баксы", "бағымсы" – прорицатель, знахарь, ворожея, гадалка).

Второй этап – эпоха йырау, которую пережили близкородственные тюркские народы – казахи, ногаи, каракалпаки, башкиры, из которой до нас дошли имена и некоторые импровизации Хабрау, Асана Кайгы, Казтугана, Шалгииза. Их жизнь и творчество приходится на XIV – XVI столетия. Однако слово "йырау" в тюркских письменных источниках в значении изустного поэтического творца упоминается гораздо раньше. В частности, в памятнике "Диван лугат ит-тюрк" М.Кашгари (1073 – 1074) оно истолковано как "игрок на музыкальном инструменте", "певец" [9, 460]. Это значит, что задолго до эпохи йырау изустные певцы в тюркском мире освободились от своих синкретических обязанностей. Причем, слово "йырау" свое

основное значение (у башкир – “народный певец”) сохранило в течение тысячелетия. То же самое толкование находим у В. В. Радлова: “певец (der Singer, Troubadour)” [10, 515]. Творчество йырау XIV – XVI вв. характеризуется тем, что оно было общим достоянием башкир, казахов, каракалпаков и ногайцев. “Значит, будет правильным, – отметил по этому поводу каракалпакский исследователь К. Мамбетов, – если йырау данной эпохи (XIV–XVI вв. – М.И.) называть казахскими, каракалпакскими, башкирскими поэтами” [8, 106]. В отличие от баксы, основной профессией йырау осталось песенно-поэтическое творчество, а их роль в жизни общества еще более повысилась. В импровизациях йырау поднимались вопросы, выражающие нужды и чаяния общества. Сами они не засиживались в одном месте, а странствовали по всем названным регионам, знали общие проблемы соседствующих родственных народов и затрагивали их в своем творчестве.

Третий этап, эпоха сэсэнов, по историческим условиям резко отличается от двух предыдущих; он приходится на российский период башкирской литературы. В тюркском мире “сэсэном” называют лишь башкирских мастеров изустного слова, однако это слово в родственных звучаниях встречается и у других, даже не обязательно тюркских, народов: у бурят - “чечен”, у узбеков - “чечан”, у казахов - “шешен”, у каракалпаков - “шишин”, у татар - “чичэн”, у монголов - “сэчен”, “цицен”, у китайцев - “шенжень” и др. Во всех перечисленных случаях он эквивалентен значениям “мудрец”, “творец”, “остроумный”, “импровизатор”. Вероятнее всего, близкие соседи башкир – казахи, узбеки, каракалпаки, татары – имели в виду здесь истинного сэсэна, т.е. выходца из башкир. В самой башкирской среде “сэсэн” считается словом древнего происхождения, оно бытовало параллельно с “йырау” и, вполне возможно, восходит ко временам тюркского каганата и имеет отношение к китайскому, монгольскому языкам. Казахский исследователь Ч. Валиханов в XIX в., опираясь на книгу “Geschichte der Ost-Mongolen und ihres Furstenhauses” (“История Восточных монголов и их династии”, – СПб., 1829), заметил: “Чечен, или Сечен, значит мудрый... Слово это древнемонгольское и имело такое значение: один из предков Чингисхана, известный у восточных [писателей] под именем... (многоточие автора – М.И.) назван у Санан Сецена Пибибагай-Сецен” [1, 260, 371]. В настоящее время данное слово в башкирском языке имеет несколько значений: 1) человек, способный к образному, остроумному мышлению; 2) носитель репертуара фольклора и изустной литературы, сказитель; 3)

профессиональный импровизатор, творец авторской изустной поэзии. Но, поскольку неумолимое время неравномерно сохранило имена и поэтическое наследие последних, то профессионалов с этой позиции можно в свою очередь разделить на три группы. Первая – это те, кто жили и творили до XIV в. и исторически первыми удостоивались почетного прозвища "сэсэн", их имена забыты, импровизации давно стали фольклорными. А те, имена которых известны, но при этом ни одной строчки их импровизаций не дошло до нас, относятся ко второй группе: Катай Гали сэсэн, Ихсан сэсэн, Турумтай сэсэн, Суюндук сэсэн, Кильдыш сэсэн, Еммет сэсэн, Каракай сэсэн, Яхъя сэсэн и др. По шежере, документам и фольклорным источникам известно, что они, как и другие их соратники по творчеству, принимали самое активное участие в общественно-политической жизни, пользовались всеобщим уважением масс. Третью группу представляют уже именитые в башкирской авторской изустной поэзии фигуры Еренсе, Кубагуш, Акмурза, Карас, Байык, Махмут, Буранбай, Ишмухамет Мурзакаев, Габит Аргынбаев, Мухамметша Бурангулов (XVI в. – первая половина XX в.).

Таким образом, авторская изустная поэзия – явление уникальное в художественной словесности народов мира, а в литературе тюркских народов в течение нескольких столетий занимала особое место.

ЛИТЕРАТУРА

1. Валиханов Ч. *Избранные произведения* /Вступительная статья А. Х. Маргулана. – М.: Наука, 1986. – 414 с.
2. Гумилев Л.Н. *Древние тюрки*. – М.: Клишников- Комаров и К, 1993. – 528 с.
3. Жирмунский В. В. *Тюркский героический эпос*. -- Л.: Наука, Ленингр. отд., 1974–728 с.
4. *История Всемирной литературы*: в девяти томах. Т. 2. -- М.: Наука, 1984. – 672 с.
5. *История Всемирной литературы*: в девяти томах. Т. 5. -- М.: Наука, 1988. –784 с.
6. *Книга моего деда Коржута: Огузский героический эпос* /Перевод В. В. Бартольда. – М.-Л.: Изд АН СССР, 1962. – 300 с.
7. Малов С.Е. *Памятники древнетюркской письменности*. – М. – Л.: Изд. АН СССР, 1951 – 451 с.
8. Мамбетов К. *Пути формирования древней каракалпакской литературы*. – Нукус: Каракалпакстан, 1976. – 202 с.
9. Махмуд ал-Кашгари. *Диван луга тат-турк* /Перевод, предисловие и комментарии З.-А.- М. Ауэзовой. – Алматы: Дайк-Пресс, 2005. – 1288 с.
10. Радлов В. В. *Опыт словаря тюркских наречий*. Т .3, ч. 3. – Спб., 1905. – 1260 с.

АБАЕВЕДЕНИЕ

(История исследования жизненного и творческого пути Абая)

Резюме

Идеи великого мыслителя казахского народа являются актуальными по сей день. С точки зрения литературного творчества поэта для более глубокого исследования важна роль абаеведения. В статье сообщается о творчестве поэта, о периодизации его творчества, о первом издании его произведений в виде сборника, сообщается о новых страницах в абаеведении. Особо отмечается плодотворная деятельность М. Ауэзова, К. Мухаммедханова, которые внесли важный вклад в развитие абаеведения в Казахстане.

Ключевые слова: идеология, период, творчество, народ, эпопея, музей, исследование, литературная школа.

Summary

The ideas of the great Kazakh people thinker are vital even nowadays. From the point of view of the poets literary activity deep investigation is very important. The article concerns his works significant periods of his life and the first book published. In the article a especially stressed the contribution made by M. Auezov, K. Mukhamedkhanov to the study of Abay's creative work.

Key words: ideology, period, creative activity, people, museum, investigation, epos, a literary school.

Сегодня в казахской филологии имеется отдельная область исследования под названием «абаеведение». При периодизации изучения творчества Абая исследователи разделяют ее на нижеследующие этапы:

1. Период с жизни поэта по 1930 гг.;
2. 1940-1990 годы
3. С 1990 года и после приобретения Казахстаном независимости [1].

Первый период, который охватывает годы жизни поэта и время после его смерти по 1930 гг., оценивается как период становления абаеведения. В этот период главное внимание сосредотачивается на начальных проблемах. При жизни поэта его произведения не были

---

* доктор филологических наук, профессор, Бакинский государственный университет. Баку-Азербайджан.

PhD of Philology Sciences, professor, Baku State University. Baku-Azerbaijan.
firuzagayeva@mail.ru

собраны, также еще не было изучено отношение казахского народа к письменной литературе, что создавало немалые проблемы для сбора литературного наследия Абая. В этот период основным вопросом было определение характера творчества Абая и сбор его произведений. Первая книга Абая была напечатана в 1926 году как однотомная книга, а в 1933 году на суд читателей вторично была передано это издание с приложениями и комментариями.

На следующей стадии мы становимся свидетелями того, что на первый план выдвигаются жизнь поэта и его творчество. Начинается более глубокое изучение с литературной точки зрения творчества Абая...

Как было сказано в предыдущей главе, Абай при жизни не увидел мощь своего творчества. При жизни поэта его несколько стихотворений были напечатаны в газете «Дала уалаята» («Степная газета»). Поэт ушел из жизни, не увидев свою книгу изданной.

Сборник произведений Абая впервые были напечатаны в 1909 году в Санкт-Петербурге. Оно было подготовлено его сыном Турагулом Кунанбаевым (1875-1934) и близким родственником Какитау (1865-1915). В сборнике дана краткая биография поэта. Этот сборник длительное время играл роль единственного достоверного источника изучения и распространения литературного наследия Абая.

До советской власти в работу по всестороннему изучению жизни и творчества Абая, по обогащению абаеведения внесли свой посильный вклад такие деятели культуры как Алихан Букейханов, Ахмед Байтурсунов, Миржакып Дулатов, Магжан Джумабайев. Но в последнее время стало известно, что первым биографом Абая был Алихан Букейханов. Статья автора «Абай (Ибрагим) Кунанбаев» в действительности была некрологом, и написан в форме воспоминаний. Он был напечатан в газете «Семипалатинский листок» в 1905 году. Статья была перепечатана вместе с портретом Абая в журнале «Записки Семипалатинского подотдела Западно-Сибирского отдела Императорского русского географического общества».

Казахские просветители долгое время пытались распространить жизнь и творчество Абая. В 1914 году в Семипалатинске был проведен первый вечер памяти Абая. Мероприятие было посвящено 10-летию смерти великого поэта. На нем с интересным докладом о творчестве Абая выступила просвещенная дочь казахского народа – учитель, писатель и переводчик Назифа Кулжанова (1887-1934).

После революции 1917 года в связи с чрезмерным влиянием политики на идеологию отношение к творчеству Абая было изменено. Проявили себя разные направления подхода к творчеству поэта. Вместе с положительными взглядами на творчество Абая, имелись и отрицательные суждения, что увеличивало риск чернения творчества поэта политическими сгустками...

«В первые годы после революции (имеется в виду октябрьская революция 1917 года – Ф.А.), - писал Мухтар Ауэзов, - вплоть до 1936-1937 годов, наряду с истинно социалистической оценкой наследия Абая имели место и различные консервативно-злопыхательские суждения.... Они пытались подвести Абая под свое байско-контрреволюционное знамя, сделать его «своим Абаем», своим идейным вдохновителем» [2].

Если посмотреть внимательно, то в этих словах, вышедших из-под пера такого видного писателя Мухтара Ауэзова, видим вульгарный «советский подход». Мухтар Ауэзов пытается представить его как «сторонником нижнего класса». А Абай был «высокопробной» личностью, и революционеры и контрреволюционеры пытались связать его творчество с собственными идеями, что еще раз подтверждает величие Абая.

И поэтому, в обществе, в период, когда появились пустоты, появилось духовная необходимость личности Абая. В 1928 году в газете «Советская степь» Ильяс Кабулов печатал статью под названием «Философия и критика казахского поэта». В этой статье критиковались общественные взгляды Абая. В этой же газете с противоположной позиции выступил Идрис Мустамбеев. Анализ этих статей показывает, что статьи, написанные в первые годы революции, преследовали цель соединения классики с вульгарными понятиями советской идеологии. Спорящие стороны пытались увидеть искомое, и не видя в нем того, начинали резко критиковать его, а иногда не имея то причину, передавали свои мысли как мысли Абая. А самой большой ошибкой было то, что под понятием «народ» понимался только один слой общества, классовый подход не позволял прийти к правильным заключениям. Общественное положение Абая, его аристократическое происхождение было неприемлемо для представителей советской идеологии...

В 1940 году в абаеведении открылась новая страница. В газете под названием «Екпинди», напечатанной в Семипалатинске и имеющий областное значение, Мухтар Ауэзов обращается к людям,

которые интересуются творчеством Абая, и предлагает им собрать данные о жизни и творчестве поэта и его произведения. Нет сомнений, что это предложение Мухатар Ауэзова не выходило за грани советской идеологии. Но оно стало началом интересного и полезного литературного явления. Появился интерес к исторической личности Абая, его творчеству. Этот призыв был уместен особенно в годы Второй мировой войны. Абай вернулся как художественный образ, пример подражания в период сложных исторических течений, когда на его народ обрушилась пламя огня ...

Вообще, в 30-40 гг. XX века в национальной литературе имелась тенденция приведения в арену исторических личностей, великих литераторов. Именно в этот период в азербайджанской литературе были написаны такие пьесы как «Вагиф» (С.Вургун), «Низами» (М.Гусейн), «Бабек» (Осман Сарывелли), «Гачаг Неби» (Сулейман Рустам). Мухтар Ауэзов, обратившийся к жизни и творчеству Абая, сперва создал произведение для сцены. Автор совместно с русским писателем Леонидом Соболевым написал трагедию «Абай», где на передний план выдвинул последние годы жизни поэта. В этом произведении Абай представляется как герой трагедии, ведущий борьбу за свои идеалы.

В первые годы Второй мировой войны автор пишет роман «Абай» (1942), который был написан для возвращения народа в собственные духовные ценности. В этом романе красочным колоритом представлен процесс формирования Абая как личности, превращение его в борца за свободу, действительность и справедливость. Вскоре это произведение было переведено на русский язык и приобрело большую популярность.

В 1948 году роман «Абай» удостоился Сталинской премии. Он был оценен как достояние только не казахского, но и всего советского народа. Мухтар Ауэзов продолжил свою работу над романом и смог превратить его в эпопею, которую «советский народ» стал читать любя. И первое произведение писателя «Путь Абая», состоящее из 2-х частей, в 1959 году было удостоено высшей награды того времени - Ленинской премии.

Если подойти с научно-теоретического аспекта, то абаеведение в 1940-1990 гг. обозначило себя новыми качествами и исторической ролью Абая перед собственным народом, его художественное творчество начало распространяться за пределы степей Казахстана. В этот период Абай превратился в «Паспорт Казахстана» за его

пределами. Нет сомнений, что эта историческая заслуга была связана с именем Мухтара Ауэзова, члена Национальной Академии Наук Казахстана, доктора филологических наук, профессора. Именно им заложен фундамент в казахской литературе под названием «абаеведение». М.Ауэзов всю свою жизнь исследовал личность и творчество Абая с точки зрения значимости его для казахского народа, и с мастерством смог поделиться им и в художественных, и в научных произведениях. Ауэзов впервые создал и издал научную биографию Абая. В этом произведении обосновываются пути жизни творчества Абая, личные качества, качества гражданина, роль для своего народа.

На фундаменте, заложенным Мухтаром Ауэзовым, выросли и обогатили литературу интересными исследовательскими произведениями другие литературоведы. Литературоведы и искусствоведы С.Муканов, Г.Мусрепов, Х.Джумалиев, М.Сильченков, К.Бейсембиев, Т.Тажибаев, М.Каратаев, А.Нуркатов, Р.Сыздыкова, А.Жиренчин, Б.Габдуллин, З.Ахметов, Х.Суюншалиев, Т.Алимкулов создали интересные произведения о творчестве Абая.

С гордостью нужно отметить, что в создании научной биографии и изучении его жизненного и творческого пути на уровне учебной программы, велика роль видного литературоведа ученого Азербайджана, профессора Панаха Халилова. Начиная с 1950-х годов в своих исследованиях, посвященных литературе тюркских народов, П.Халилов уделял большое место жизни и творчеству Абая [1].

Когда речь идет о становлении абаеведения вместе с именем Мухтара Ауэзова, можно указать и одного из первых исследователей творчества Абая Каюма Мухамедхоновича Мухамедханова. Он воспринимается как основоположник научного абаеведения. Знаменит как ученый, педагог, переводчик, автор первого гимна Казахстана.

Именно по предложению Мухтара Ауэзова Каюм Мухамедханов с молодых лет начал исследовать жизнь и творчество Абая, а также начал исследовать наследие последователей Абая. Он обнаружил несколько произведений Абая, которые считались утраченными, вложил огромный труд в представлении их литературному обществу. Его стараниями были найдены и были напечатаны до 30 стихотворений Абая.

Каюм Мухамедханов окончил факультет казахского языка и литературы Семипалатинского педагогического Института в 1941 году и был оставлен преподавателем в этом институте. Будучи студентом,

участвовал в организации литературно-памятного музея Абая в городе Семипалатинск.

Затем Каюм Мухамедханов был принят на должность старшего научного сотрудника, а в 1947-1951 годах был директором этого музея. Сегодня в литературной среде Казахстана сформировалась такая мысль, что современное казахское абаеведение существует на базе фундаментальных исследовательских произведений Каюма Мухамедханова. Для разработки научной биографии поэта начаты первые архивные исследования, приобретены множество произведений, относящихся предшественникам, преемникам, ученикам и последователям. Он создал интересное произведение под названием «Поэты, окружающие Абая». Начиная с конца 1930 г. начал работать над текстологией художественного наследия Абая.

В 1951 году Каюм Мухамедханов защитил диссертацию на тему «Литературная школа Абая». Монография, напечатанная на основе диссертации, превратилась в источник казахского литературоведения, к которому казахский народ обращался чаще всего. Нужно отметить, что исследование национальных литературных школ возникло в советском литературоведении как независимая область филологической науки. В этом направлении в литературоведении Азербайджана имеет уникальное место докторская диссертация Мир Джалала, на тему «Азербайджанские литературные школы (1905-1917)», завершенная в 1940 году. Монография Каюма Мухамедханова «Литературная школа Абая» открыла новую страницу в казахском литературоведении. Еще ненапечатанные произведения преемников Абая в этой диссертации были взяты как объект исследования. Ученый-литературовед собрал мемуарные материалы из родного края Абая, внимательно исследовал их. На основании многочисленных фактов, он впервые смог сформировать и представить направления деятельности преемников Абая. Сотни и тысячи литературных фактов и явлений создали прочную основу для проведения автором обобщения этого направления. Таким образом, понятие как «литературная школа Абая» нашло свое подтверждение на основании исследований, которые по сей день используются как термин в казахском научном литературоведении.

Но, репрессия, которая коснулась всех талантливых личностей в советский период, не прошла и мимо Каюма Мухамедханова. После успешной защиты диссертации на тему «Литературная школа Абая» в 1951 году (научный руководитель Мухтар Ауэзов) его арестовали по

обвинению «враг народа», и осудили к лишению свободы сроком на 25 лет. После 1956 года Каюм Мухамедханов был оправдан, освобожден из заключения и продолжил научную деятельность. Тему исследования он не изменил, продолжал заниматься исследованием жизни, творчества, периодом, средой и преемниками Абая. Подготовил такие монографии как «Текстоведение произведений Абая» (1959), «Поэты, окружающие Абая» (1959), «Поэт Магавя Кунанбаев» (1959). Текстоведение наследия Абая, произведения которого были собраны из уст рассказчиков, требовало больших усилий, и исследователи творчества Абая продолжали это дело с успехом.

Один из интересных фактов заключается в том, что в канун независимости Казахстана и после его приобретения абаеведение возглавлял Каюм Мухамедханов. В 1990 году был восстановлен закрытый еще в начале 1950 года Отдел абаеведения Национальной Академии Наук Казахстана. При восстановлении деятельности отдела Каюм Мухамедханов был приглашен туда в качестве научного сотрудника и участвовал в составлении и издании академического двухтомника и учреждении журнала под названием «Абай».

При праздновании 150-летия со дня рождения Абая со стороны ЮНЕСКО, Каюм Мирмухамедов преподнес ценный дар - издал три книги из серии «Преемники Абая»

Научным консультантом энциклопедии «Абай», изданного в 1995 году в Алматы, был Каюм Мухамедханов. Можно сказать, что Каюм Мухамедханов посвятил всю свою жизнь и творчество изучению Абая. Как высказался Медеу Сарсекеев: «Ваша жизнь для нас образец благородия».

Объявление 1995 года Годом Абая со стороны ЮНЕСКО еще раз продемонстрировало огромное значение наследия великого поэта Абая не только для казахского народа, но и для всего мира [3].

ЛИТЕРАТУРА

1. P. Xəlilov. *Türk xalqlarının və şərq slavyanların ədəbiyyatı*. Bakı, «Maarif», 1994.
2. Ауэзов М. *Абай Кунанбаев: Статьи и исследования*. - Алма-Ата: Наука, 1967.
3. *Наследие Абая и отражение в литературе*. Абаевские чтения. Вып. I, II / Нац. Комиссия РК по делам ЮНЕСКО, Алматы, 1997.
4. *Абай. Şeirler və poemalar*, Bakı, 1970.
5. Майтанов Б. *Абай: Тарих, тұлға, уақыт*. Алматы, Аруна, 2005.

ӘОЖ 923.2

**С. ҚОЖАНҰЛЫНЫҢ ҰЛТ ЖӘНЕ МЕМЛЕКЕТ ТУРАЛЫ
КӨЗҚАРАСТАРЫ**

Сайран ӘБУШӘРШҰЛЫ*

Түйіндеме

Мақалада қоғамның саяси жүйесінің мән-мағынасы анықталады, жер-территория, тіл, мәдениет, астана, мал шаруашылығы мен егіншілік, сондай-ақ білім беру жүйесі мемлекеттің іргетасы ретінде дәйектелінеді. Әсіресе, ұлттық мемлекет құрылмай елдің және үкіметтің ісі оңды шешілмейтіндігі Қожанов тарапынан атап өтілген.

Қожанұлы мемлекетке негіз бола алатын мал шаруашылығы және диқаншылыққа көңіл бөлгенді жөн көрді. Мұны да бір мемлекет болудың жолы деп қарастырды. Алайда, мемлекеттілікті қалыптастыру бағытында бұдан да маңызы бір кем емес фактор бар. Ол – мәдениет саласы, ағарту ісі, ұлттық кадрларды дайындау мәселесі. Мақала авторы мәдениет – тәуелсіздіктің тірегі, құралы, қорғаны болғандықтан, ол халық денесінің өзінен өсіп шығуы керек деген Қожанұлының пікірімен Қазақстанның қазіргі жағдайын сабақтастыра қарастырған.

Кілт сөздер: Мемлекетшілік, ана тілі, ұлттық мәдениет, дәстүр, жер-межелу, кадр, астана.

Summary

In this article S.Kozhanuly the political organization of society is viewed, states about the factors which make up the base of the government. It displays the effects of the Bolsheviks' activities in Central Asia at the beginning of the XX c.

The article defines the political system of the society. Territory, language, culture, capital of the country, cattle-breeding and agriculture as well as education system serve as fundamental aspects of the government. Kozhanov highlights the idea that without building up national government the country's administrative issues will not have the proper solutions.

Kozhanuly states that the country's cattle-breeding and agriculture should be paid more attention. Those make up one the main ways in becoming a successful country. However, there is another important factor of the country development it includes culture, education and human recourses. The author relates to Kozhanuly's views about the culture as a corner-stone of the country's independence to the Kazakstan's nowadays situation.

Keywords: statehood, native language, national culture, traditions and land demarcation, human resources, capital.

---

* философия ғылымдарының кандидаты, доцент, Түркология ғылыми-зерттеу институтының аға ғылыми қызметкері, Түркістан-Қазақстан.

Candidate of Philosophy, Sc. Associate Professor., p. Fellow of the Research Institute of Turkology, Turkistan-Kazakhstan. E-mail: sairana_1943@mail.ru

«Саяси жүйе» ұғымының категориялық талдануы

Экономиканың саяси жағдаяттарға қарағандағы басымдылығы, әлеуметтік саясаттың табандылықпен жүргізілуі, қоғамның барлық салаларында заңнаманың үстемдік етуі, негізінен мемлекет тарапынан жүргізіліп жатқан реформалардың бірізділігінің қағидалары – мұның бәрі тәуелсіздік кезінде қалыптасып жатқан идеологияның негізін құрайды. Бірақ та, бұл принциптер біздің нақты мақсат-мүддемізге бағытталмаса және де саяси экономикалық реформалардың үдерістері халық тарапынан кеңінен қолдау таппаса, жалаң саяси декларацияға айналып қалады. Сондықтан Н.Ә.Назарбаевтың «...біздің баршамыз ендігі жерде өз тағдырымыз, өз отбасымыз, өз дәулетіміз үшін өзіміз жауапты екенімізге әбден көз жеткіздік», – деген еді [1, 17].

Біздің алдымызға тарих қиын таңдау қажеттігін көлденең тартып отыр [1, 28]. Айта кету керек, бұл мәселенің шешімінің жолдары табылды да. Солардың бірі – қоғамның саяси жүйесін, мемлекеттік органдардың құрылымын түбегейлі жаңарту, республикалық және жергілікті өкіметтің өкілдіктері мен функцияларын ажырату болып табылады. Сондықтан қалыптасып келе жатқан жаңа саяси жүйенің мәнін теориялық-әдіснамалық тұрғыдан пайымдамай тұрып, оны жаңарту, ендеше әлеуметтік өмірді жақсарту бағытында да бірде-бір практикалық қадамды жасауға болмайтыны белгілі жәйт.

Алайда, саяси жүйенің мазмұнын түсіну бойынша шетелдік әдебиетте де, отандық әдебиетте де әлдеқандай көпшілік тарапынан қабылданған тұғырлы ұстанымдар жоқ. Рас, соңғы жылдары көптеген әдістер мен келістер пайда болды. Бірақ олардың бірсыпырасы «саяси жүйе» категориясының шеңберін тым тарылтып жіберген. Сол себепті саяси жүйені биліктің, мәжбүрлеудің инструменті, құралы механизмі ретінде ғана түсіну де белең алған [3, 3]. Мұндай келісте «саяси жүйе» категориясы «мемлекет» ұғымының орнына қолданылатындығын түсіну қиын емес. Бұлай деудің жеткілікті логикалық негіздері жоқ. Саяси жүйені оның құрамдас бөліктерін көрсетумен анықтауға болады деген көзқарас та алға тартылуда [3,1041]. Бірақ, мұның бәрі мәселенің мәнін ашып бере алмайды. Сондықтан «саяси жүйе» ұғымының этимологиялық, формалды-логикалық және теориялық-методологиялық сияқты негіздерін қарастыру қажеттілігі туындайды. Мұнда «саясат» ұғымын дәлме-дәл анықтау мәселесі бірінші орында тұруы керек.

Саясат – бұл белгілі бір әлеуметтік топтар, партиялар және мемлекеттердің мақсат-мүдделерін жүзеге асыру жолындағы қоғамдық өзара ықпалдастықтың айрықша түрі. Кез келген саяси қатынастар ең алдымен әлеуметтік қатынастар, яғни қоғамның белгілі бір топтары, ұлттар мен әлеуметтік топтар өкілдерінің, әр түрлі адамдардың іс-әрекеттерінің қатынастары болып табылады. Саясаттың өзі қоғамдық іс-әрекеттің айрықша түрі ретінде көрінеді. Әрине, адамның іс-қызметі жүйе ретінде қарастырылатын болса, ол бір-бірінен ажырағысыз материалдық және рухани жүйешелерден құралатынын көреміз. Бұлар саясатта да көрініс береді, бірақ олар практикалық қатынастар мен идеологиядан тысқарыда бой көрсетеді деп ойлау қате болар еді. Сонымен бірге әр қандай практикалық қатынастарды саясатқа теле беруге болмайды. Сол сияқты кез келген таным «саясат» ұғымында бейнелене бермейді. Саяси іс-әрекетті бағдарлайтын саяси теория барлық оқиғаларды және олардан туындайтын салдарды қамти алмайды. Ол саяси қайраткерлердің жеке басының қасиеттеріне де байланысты өрбиді [4, 491].

Демек, субъективті фактор саяси іс-әрекеттің негізгі бөлігі болып табылады. Сондықтан да болар саясат, көбінесе басқарумен тәндестіріледі. Бірақ, ықпал етудің нысанасы ретінде адам алынғанда ғана саясат жөнінде әңгімелеуге болады. Бұл ретте басқарушы өзі атқаратын функциялары арқылы **басқарылушыға** әсер ететін жағдайды, яғни бірбағыттылық байланысты (бағыну) билік (өкімет) деп атау қабылданған. Яғни саясат пен билік арасына теңдік белгісін қоюға әуестік байқалады. Мұның өзі мәселені қарабайырландыру болып табылады. Саясат тек басқару тұрғысынан ғана қарастырылатын болса, соңғысын субъектінің объектіге әсер етуі деп анықтауға болады. Алайда, субъект пен объектінің арасындағы күрделі өзара ықпалдасу байланыстарын жоққа шығаруға болмайды. Бірақ та мұндай ықпалдасу рөлінің КСРО ыдыраған кезде, ТМД елдерінің кейбіреулерінде жоққа шығарылғандығы белгілі.

Белгілі бір кезеңде басымдыққа ие болатын саяси институттарды құру мүмкіндігі туылады. Осыдан барып саясатты мемлекеттік биліктің жүзеге асырылуы ретінде түсіну белең алған.

Адамның, әлеуметтік топтардың, партиялардың, мемлекеттік және басқалай саяси институттардың өзара әрекеттесуі; олардың бірін-бірінің анықтауы тұрғысынан қарастыру саяси жүйені әлеуметтік-философиялық талдауға жол ашады. Әрине, саясаттандырылған, әлеуметтік процестерді объективті қарастырудан мақұрым болған

теория практикалық және бірінші кезекте саяси өзгерістерді пайымдауда жарық жұлдыз рөлін атқаруға жарамсыз. Теория практиканың алдында тұруы керек. Мұнда, сана базистік структураларды жасауға қатыспайды деп айтуға болмайды. Сөз теория мен практиканың, саясат пен идеологияның өзара ықпалдасып, олардың бірін-бірінің анықтауы жөнінде өрбуі керек. Бұл ретте бүкіл саяси жүйенің іс-әрекеті тұлғаға, оның мақсат-мүдделеріне қаратылуы ләзім. Егер жүйе ретіндегі қоғам жоғары деңгейде ұйымдасқан болса, оның барлық элементтері өзара байланыста болып, тұтастай алғандағы қоғамды өзгерте отырып, өздерін де өзгеріске ұшырата алады.

Саяси жүйенің негізгі жүйе құрушы факторы – саяси іс-қызмет

Саяси іс-қызметтің басты мәселесі – өкімет мәселесі. Коммунистік партия манифестінде жазылғанындай, саяси билік – бұл бір таптың басқа таптарды басып тастау үшін ұйымдастырылған зорлық-зомбылығы [5, 447] Демек, ұйымдастырылатын зорлық-зомбылықты саяси биліктің негізін құраған тап жүзеге асыруы керек. Мұндай анықтама бүгінгі күннің саяси практикасына сәйкес келе бермейді. Және саяси билік әрекетінің аумағын тарылтып жібереді.

Өмірде саяси және идеологиялық іс-әрекеттер бір-бірінен ажырамайтын бірлікте болады. Саяси іс-әрекетті «саяси белсенділік» ұғымымен де тәндестіріп болмайды. Әрине, белсенділіктің өзі барлық материалдық жүйелерге тән қасиет. Іс-әрекеттің өзі белсенділік сипатын алады. Белсенділіктің арқасында адам өзінен бұрын өмір сүрген әулеттердің мәдениетін, белгілі бір білімдер қорын және ойлаудың категориялық құрылысын қабылдап алып отырады. Осылайша, ол іс-әрекеттің ең жалпылама түрлерін игереді. Сондықтан да әлеуметтік деңгейдегі белсенділік іс-әрекеттің сипатын анықтап, сапалық нақтылық, белгілі бір бағыттылық пен таңдаушылық қасиетімен танылады. Белсенділік қоғамның әлеуметтік-экономикалық дамуының деңгейімен анықталып, белгілі бір қоғам, топ пен партияның мүдделерімен байланысты өрбиді. Белсенділіктің қайнар көзі мен оған қозғау салатын мотивін адам өмірінің негізінде жатқан практикалық мұқтаждықтардан іздеу керек. Іс-әрекеттің ішкі себептері болып табылатын белсенділік оның сандық өлшемін көрсетеді. Белсенділіктің көлемі тұлғаның әлеуеті және мақсат-мүдделерімен сәйкес келеді.

Әрине, саяси және идеологиялық өзгерістердің барысындағы айырмашылықтарды байқамауға болмайды. Саяси өзгерістердің

нәтижесінде саяси жүйе, қатынастар және т.б. туындайды, ал идеологиялық жұмыс барысында ұғымдар, категориялар, нормалар қалыптасады. Бұлардың сипаты субъектінің ерік-жігері мен мақсаты-мұратына байланысты болады.

Адам белсенді саяси іс-әрекеттің субъектісі мен объектісі болып табылады. Саяси іс-әрекет саяси жүйені де, адамды да қалыптастырады. Егер адам саяси ұйымдасқан қоғамда өмір сүрсе, өзінің іс-әрекеті арқылы саясатқа тартыла береді. Егер саяси жүйе адамнан бастау алып, адамға бағытталса, адамға қызмет етсе, ондай жүйе тұрақты болып, дамудың жарқын болашағына жол ашылады.

Билік – саяси жүйенің негізгі атрибуты

Орыс тілінің сөздігі «билік» терминін түсіндірудің төрт вариантын береді:

1. Мемлекеттік басқару құқығы, саяси мемлекет
2. Мемлекеттік басқару органдары, үкімет.
3. Басқаларға әмір ету, оларды басқару құқығы мен мүмкіндігі.
4. Күш-қуат, үстемдік ету.

Анықтамадағы үш пункт «билік» ұғымын «басқару» етістігімен тәндестіреді. Басқаша айтқанда, басқарусыз билік, билік статусынан мақұрым болып қалады. Бұл ретте «басқару» дегеніміз не және оның белгілі бір биліктің нығаюындағы объективті мүмкіндіктері қандай деген сұраққа жауап іздеу керек болады. Басқару ғылымының деректері бойынша, басқару үдерістерінің міндетті түрдегі элементтері мыналар:

- 1) басқару арқылы қол жеткізілетін мақсат;
- 2) объект – мақсатқа жету жолында қолданылатын тетік;
- 3) субъект – басқару объектісіне ықпал ететін кісі;
- 4) субъектінің объектке ететін әсерінің әдісі;
- 5) алға қойған мақсатқа жету-нәтиже [5].

Әрине, билікті қолға алу жәй ғана мақсат емес. Билік – маңызды бір мақсатқа жеткізудің тетігі ғана болып табылады, яғни мақсат ұзақ өмір сүру ғана емес, жақсы өмір сүруді дiттейдi. Шынында, билік жүйесі мен қатынастары зорайып бара жатқан қысым-қияпат деп түсінілсе, онда қоғамның демократиялық қуатының бүкіл пафосы ең үлкен жауыздық ретіндегі зорлықшыларды жоюға қаратылуы мүмкін. Бірақ, энергия, көбінесе жауыздықтың өзіне емес, жауыздықтың субъектісіне – озбыршыға бағытталады. Алайда, алдыңғысының орнына келген кейінгі билік жүйесінің сол бұрынғы

күштеу, зәбір-жапа шектіру механизімінен бас тарта қоюына деген кешілдік бар ма? Зорлық-зомбылық – бұл себеп емес, биліктің белгілі бір типінің салдары ғана. Билік қатнастарының жүйесін, оны қоректендіретін экономикалық, саяси, құқықтық, идеологиялық, моральдық, рухани тіреуіштерді түбегейлі өзгертпей тұрып мәжбүрлеу жүйесін жою мүмкін емес [5].

Посткапиталистік қоғам шешімін күтіп тұрған көптеген қайшылықтарға толы болды. Бірақ қандай тап, топ немесе тұлға билікті қолға алысымен одан өз ықтиярымен бас тартады?

Үлкен Совет энциклопедиясында билік – басқаларды өз еркіне бағындыра алатын, олардың әрекеттерін анықтай алатын мүмкіндігі бар авторитет делінген [6, 151]. Биліктің басқалай анықтамалары да бар. Бірақ оларда объектінің субъектке бағынуы идеясы басымдау.

Өз кезінде ежелгі грек тарихшысы Фукидид индивидтің тәртібін анықтайтын бастау – билікке деген ерік-жігер деп жазған еді. Сол замандардан бері билікке құмар жандар, өздерінің үстемдігін басқаға жүргізе алатын әлдеқандай сырлы сапаға ие болған деп есептелініп келінген. Біреулер мұны «харизма», ал басқалары – «фактор икс» деп атайды.

Жалпы алғанда, саясаттану әдебиетінде туылғанынан бастап адам баласына басқаларды өзіне бағындыруға деген ұмтылыс тән деген пікір айтылуда. Басқа бір көзқарасты ұстанатындар адамдар табиғатынан бағынышты және бағындырушы қасиетке ие деп санайды. Бұл ретте билік табиғаты биологиялық сипат алған, ал билік феномені ішкі түрлер күресінің нәтижесі ретінде түсіндіріледі. Бірақ мұның, негізінен, терең әлеуметтік себептері бар. Әлеуметтанулық зерттеулердің көрсетіп отырғанындай, кез келген мемлекеттің көпшілігін құрайтын халқы елдің басшысы ретінде «күшті де қажырлы адамды» көргісі келеді екен. Сондықтан индивидті билікке ұмтылдыратын күш лидердің жеке-дара ұмтылыстары мен талаптарынан да құралады. Бұл күштің тағы бір белгісі және шарты – өздерінің үстінен билік жүргізетін адамды қалайтын адамдардың өмірде болуы шындық.

Мәжбүрлеу белгілі бір қажеттіліктің жүзеге асырылуының тетігі болып табылады. Бұған қол жеткізу арқылы адам материалдық игіліктерге көбірек ие бола алады. Бірақ белсенді субъект босбелбеу объектке әсер ете берді. Объекттің де кері әсері болуы мүмкін. Сондықтан мәжбүрлеу мәжбүрленуші тараптың әрекетіне тап болады.

Бұл ретте билік қатынастарының табиғатын тек биологиялық немесе психологиялық тұрғыдан қарастыру аздық етеді.

Біз билік қатынастары меншіктің түрлеріне, бөлініс қатынастары мен саяси күштердің құрылымы мен ара салмағына байланысты қалыптасады деп білеміз.

Саяси билік мемлекеттік құрылыстың, басқару жүйесінің қалыптасуы мен дамуының танымдық және идеологиялық жүйесін қалыптастырады. Сол себепті де саяси билік басқарудың күллі әлеуметтік-саяси жүйесінің скелеті болып табылады. Тіпті, адамдардың әлеуметтік процестегі қатынастарын алайықшы, олар белгілі бір басқарусыз реттелінбек емес, мұның өзі биліктің биологиялық, мистикалық табиғаты туралы тезисті теріске шығарады. Осыдан барып, әлеуметтік-философиялық және саясаттанулық терең талдаудан тұратын кешенді қарастырудың қажеттілігі туындайды.

Мәжбүрлеу, әрине физикалық биліктің негізін құрайды, бірақ ол тек бұл әдісті (тікелей зорлық әдісі) мемлекеттің өзі қолданғанда ғана саяси билік ретінде көріне алады. Бұл ретте билікті әлеуметтік қатынастардың бүкіл жүйесінің ажырамас атрибуттық қасиеті ретінде талдау қажет.

Билікті мәжбүрлеу, зорлық көрсетумен тәндестіруге болады ма? Кейбір саяси жүйелерді талдау, олардың қоғам мүддесінің бүкіл жүйесін емес, тар өрісті немесе бір ғана топтың мүдделерін қорғауға негізделген. Қоғам биліктің бір қолда шоғырланғандығынан зардап шегеді. Мұндай билік азаматтардың еркіндігі мен құқықтарын мейлінше шектеумен, билікті асыра пайдаланумен, демократияның қағидаларын көзбояушылық ретінде пайдалану, бақылап болмайтын зомбылықтың шектен шығуымен сипатталып, ең соңында билікті озбырлықпен басып алуға әкеліп соқтырады. Мұндай билік ғұмырының ұзақ болмайтыны белгілі. Бұл ретте басқа бір шектен шығушылықтың пайда болуының себебі түсінікті болса керек: сөз биліктің кез келген жүйесін жоюға деген анархиялық ұмтылыстар жөнінде болып отыр.

Әрбір биліктің де базистік негізі болады. Оларға өндіргіш күштер мен өндірістік қатынастар, бөлініс пен айырбастау, сондай-ақ мүдделердің сипаты мен бүкіл жүйесі жатады.

Билік қатынастарының типологиясының негізінде адамның сан қырлы өмірлік іс-әректі жатыр. Мысалы, интеллектуалдық (ресми атақтар мен лауазымдарға қарағанда білім мен интелект шындығында адамдарға көбірек әсер етеді), психологиялық, моральдық

(адамгершілік жағынан үстемдігі), биліктерді ажыратып көрсетуге болады. Бірақ адам өзіне ұқсағандармен ғана өзара әрекеттесіп қоймайды, сонымен бірге ол әлеуметтік қатынастардың күрделі орбитасына тартылған. Өндіріс пен бөлініс, ұйымдастыру, ақпараттық алмасу және т.б. жүйелер бір-бірімен өзара шырмаса байланыста болып, экономикалық, ұйымдастырушылық және ақпараттық биліктің қызмет атқаруын қамтамасыз етеді. Осы факторлар іске қосылғанда ғана саяси билік жөнінде сөз қозғауға болады.

Кең мағынада билік дегеніміз қашанда әлдеқандай қатынас, яғни адамның адамға, өзіне, топқа, тапқа, қоғамға деген қатынасы, әлеуметтік топтардың арасындағы, мемлекеттердің арасындағы қатынас. Бұл қатынас саяси жүйені құрайтын негізгі фактор болып табылатын адамның іс-әрекетінің белгілі бір саласында жүзеге асады. Және адамның іс-әрекетінің өрістеуіне, оның еркін еңбек ете алуына, оның қабілеттерінің ашылуына неғұрлым көп жағдай жасалынса, билік жүйесі солғұрлым күштірек болады. Биліктің күші күшке емес, бұл оның әлсіздігі болар еді, ал қоғам мүшелерінің өзара әрекеттесуіне таянып басқара алуында көрінеді. Және, керісінше, адамның құнсыздануы әлеуметтік қатынастардың бүкіл жүйесінің (адамгершілік, эстетикалық, құқықтық, экономикалық, саяси және т.б.) құнсыздануының себебі болып табылады. Демократиялық институттардың құрылуы және экономикалық еркіндік экономикалық және әлеуметтік прогреске себін тигізеді, делінген. 1991 жылы Европадағы экономикалық ынтымақтастық бойынша өткізілген Бонн Конференциясында [7, 112]. Шынында да жоғары дамыған индустриалдық державалар өздерінің демократиялық тұрақтылығымен сипатталады. Ол кешенді шаруашылықтардағы субъектілердің экономикалық мүдделерінің жүйесіндегі қайшылықтарды реттеуге жақсырақ бейімделген. Демократия меншік иелернің құқығын қорғайды, ал бұл, өз кезегінде, инвесторларды қауіп-қатерден құтқарады, сайып келгенде экономикалық өсуге жәрдемдеседі. Сондықтан Батыстың дамыған елдерінің ақпараттық постиндустриалдық кезеңінің табыстары осынау экономикалық тұрақтылық пен демократияның одан әрі орнығуымен анықталады деген пікір алға тартылуда. Сонымен бірге Ф. Фукуяма айтқандай, ең қарқынды экономикалық өсу демократиялық елдерде емес, капиталистік экономикалық жүйесі біршама орныққан авторитарлық мемлекеттерде байқалды (Тайланд, Сингапур, Тайвань, Оңтүстік Корея) [7, 21].

Әлбетте, посттоталитарлық пен демократиялық қоғамның арасында мейлінше ұзаққа саятын өтпелі кезең жатыр. Тоталитарлық қоғамға мемлекеттің адамдардың жеке өміріне орынсыз араласуы, жоғарыдан тұрып саяси саланы ғана емес, сонымен бірге экономиканы да, бүкіл қоғамды да өзінің бақылауына алу үдерісі тән. Рас, мемлекет белгілі бір шекте жеке мүдделердің аясын шектеп отыруға міндетті. Бірақ тоталитарлық қоғамда мұндай шектеулер шексіз сипат алады. Ал, демократиялық қоғам жеке мүдделерді мүлдем шектемейді деп ойлау қате болар еді. Мысалы, демократиялық жолмен өткізілген сайлаудың нәтижесінде Парламенттегі депутаттар кей-кейде этникалық азшылық топтың құқықтарын шектеуге бағытталған шешімдерді қабылдап жатады. Жеке мүдде саласына тоталитарлық түрде араласу мәжбүрлеудің айрықша шараларын қолдануды, атқарушы биліктің, репрессивтік органдардың, қабылданатын заң номаларының қоғамның барлық топтарының арасына таратылуын талап етеді. Бірақ мәжбүрлеу, зорлық-зомбылық көрсету бар жерде репрессивтік аппарат өзінің диктаторлық режимін орнатуға тырысады. Сондықтан да қандайда болмасын жетістіктерге қол жеркізілмесін, демократиялық диктатура мен демократиялық тоталитаризм тұрақсыз саяси режимдер болып қала береді. Бұл, әрине қоғамдық күштердің биік санасы мен белсенділік таныта алуына немесе таныта алмауына да байланысты.

Демократия тоталитаризмнің қарама-қарсы жағы болып табылады, өйткені Маркс Шупетер айтқандай, ол өкіметтің іс әрекетін шектеумен байланысты институт. Демократияның орнығуының шарты – басқалардың көзқарастарына төзімділік танытумен, олардың пікірлерінің, шаруашылық жүргізулерінің, бөлініс пен тұтынуларының түрлерінде плюрализмнің орын алуымен сабақтас. Рас, тоталитарлық шектеулерден құтылған қоғам шынайы демократиялық құрылымға бірден өте алмайды. Халықтың бәрі жиылып келіп қоғамды басқара алмайды да. Мұның өзі физикалық тұрғыдан мүмкін емес. Сондай-ақ кез келген азамат та билеуші бола алмайды. Бүтін басты ұлт Премьер-министр немесе Маршал бола алмайды. Бүкіл халықтың басқаруы еш уақытта болмаған. Бұлай деп ойлау демагогиялық ұрандардан басқа ештеңе де емес [8, 231].

Саяси демократияға бірнеше жағдайлар керек. Солардың ішінде қоғамда, әсіресе элиталық қауым шеңберінде кең қанат жайған өзара түсіністік қана емес, бұқаралық сипатқа ие, мемлекеттен

экономикалық жағынан тәуелсіз орташа таптың, бұғанасы бекіген құқықтық мәдениеттің, келісім мен мәмілеге бейімділіктің мәні зор. Егер осының бәрі жоқ болса немесе жеткілікті дәрежеде дамымаса, демократияның әлеуметтік және институттылық негізі берік болмайды.

Демократиялануды академиялық жалпылама ұғым емес, келешекті кемелдендірудің нақты саяси тәжірибесі ретінде қарастырған жөн. Демократияны жеделдетуге азаматтық қоғамның жоқтығы мен әліздігі, оның мұрат-мүдделерінің, жүйелі құрылымдарының қалыптаспағандығы кедергі жасайды [9, 163-170].

Сонымен барша халайық қабылдауға тиіс демократиялық идеяның қағидаларының жүзеге асуы үшін ұзақтан-ұзақ өтпелі кезең керек. Мұндай кезеңде жасанды сипаттас демократиялық реформаларды жүргізу демократиялық диктатураның орнығуына әкеліп соқтыруы мүмкін.

Саяси жүйенің өміршеңдігі оның адамға бағытталуына байланысты. Қоғам мен мемлекеттің, адам мен азаматтық қоғамның өзара байланыстарының сипаты саяси биліктің мән-мазмұнын, құрылымын және атқаратын функцияларын анықтайды. Сондықтан да саяси режимнің сипаты мен мәніне саяси лидерлердің іс-әрекетіне, азаматтық қоғамның дамытылуына, осынау мемлекет азаматтарының тұрмысы жағдайына қарап баға беруге болады. Өйткені, қоғамды оның азаматтарыңыз елестетуге болмайды.

Ендігі жерде осынау мақалада С. Қожанұлының мемлекетшілікке негіз болатын факторлар туралы пайымдаулары сөз болады. Онда, әсіресе XX ғасырдың басында большевиктердің Орталық Азиядағы іс-әрекеттерінің салдары кеңінен көрсетілетін болады.

Мақаланың осы бөлігінде жер-территория, тіл, мәдениет, астана, мал шаруашылығы мен егіншілік, сондай-ақ білім беру жүйесі мемлекеттің іргетасы ретінде дәйектелінеді. Әсіресе, ұлттық мемлекет құрылмай, елдің және үкіметтің ісі оңды шешілмейтіндігі Қожанов тарапынан атап өтілген.

С. Қожанұлының ұлт және мемлекет туралы көзқарастарының философиялық-рухани негіздері

Қожанұлы мемлекетке негіз бола алатын мал шаруашылығы және диқаншылыққа көңіл бөлгенді жөн көрді. Мұны да бір мемлекет болудың жолы деп қарастырды. Алайда, мемлекеттілікті қалыптастыру бағытында бұдан да маңызды бір кем емес фактор бар. Ол – мәдениет

саласы, ағарту ісі, ұлттық кадрларды дайындау мәселесі. Біз мәдениет – тәуелсіздіктің тірегі, құралы, қорғаны болғандықтан, ол халық денесінің өзінен өсіп шығуы керек деген Қожанұлының пікірімен Қазақстанның қазіргі жағдайын сабақтастыра қарастырамыз.

Қожанұлы мемлекеттің іргетасын құруда істі сайдың тасындай өзіне қарасты жұмысты мемлекеттік мүддемен ұштастыратын таза, адамгершілігі биік, ұлтжанды азаматтарға сеніп тапсыруға болады дейді. Мұндай жандар Ұлттық болсын, Мемлекеттік болсын, әрбір мәселені қазақтың тұрмысы, мәдениеті және дәстүрлеріне жанастыра іске асыру жағын ойлайды. Демек, осындай кадрлар бәрін шешеді. Міне, қазіргі уақыттағы ойланатын маңызды мәселе осы.

Алайда, мемлекеттілікті қалыптастыру бағытында бұдан да маңызы бір кем емес фактор бар. Ол – мәдениет саласы, ағарту ісі, ұлттық кадрларды дайындау мәселесі. Мәдениет – тәуелсіздіктің тірегі, құралы, қорғаны болғандықтан, ол халық денесінің өзінен өсіп шығуы керек.

Демек, мемлекеттілік те, тіл де, мәдениет те халықтың өз денесінен өсіп шығуы керек деген тамаша идеяны да айтқан сол Қожанұлы. Ол, әсіресе тіл жөнінде байыпты әңгіме қозғаған: «Ата-ана, бауырластары далада көшіп жүрген, өзі қалада орыс мектебінде ... тәрбие алып, далада бір тиынға аспайтын қылқима «интеллигенттер» қырғыз-қазақ жас буынына идеал емес. ...қала «интеллигенттері» күшімен ел іші мектебі тууы қиын... Мәдениет кесегі ел ішінен қалансын». «Ұлт мәдениетінің ошағы – ұлт мектебі жоқ». Мектепті жұртқа жуықтатып-жақындататын – оқыту тілі. «Қырғыз-қазақ халқының бір заманда қолы жетіп, бір жөнді мектептері бола қалса, олардың барлығында оқыту тілі – ана тілі болуы міндет...Қырғыз-қазақ еңбекшілерінің балалары тегіс әуелі ана тілі мектептерінде тәрбие алуы тиіс. Мезгілсіз жат тілге байланып, мың қате болып сорлағаны дұрыс емес. Білім – тілде емес, түсініктерде, тәрбие – орысша шүлдірде емес, жақсылыққа жаттығуда. Бұлар жас балаға ана тілінде оқытатын ұлт мектебінен табылады, - деп байлам жасаған. Қожанұлы мынадай мәліметті де келтіре кетеді: «...Перовскіде 1 орыс, 1 қазақ және 2 өзбек мектебі бар. Менің ойымша, Перовскіде өзбек көп деп ешкім айта алмаса керек, бірақ сонда да мектебі екеу. Ал қазақтарға арналған мектеп біреу-ақ. Міне, саясаттың сиқы осы!» [10, 334]. Салыстырып көріңіз, қазіргі уақытта да қазағы қалың қоныстанған жердің өзінде қазақ мектебі 100 % өсіп-өркендеп жатыр деуге болады ма? Мысалы, 140-мыңдай тұрғыны бар Түркістанда орысты көрмейсіз,

бірақ Некрасов, Никитин атындағы орыс мектептері жұмыс істеуде. Бұған қоса № 15 аралас мектеп және бар. Ал Астанада қазақтар саны көбейді деп мақтанамыз, бұл қалада қазіргі уақытта орыс мектептерінде оқитын қазақ балалары 47% екен. Қазыбек Исаның айтуынша, 2014 жылғы мәлімет бойынша, елімізде 2523 газет және журналдар бар, оның ішінде қазақ тілінде 500-дей ғана басылым шығады екен [11, 11]. Мәдениет пен ағарту майдандарындағы мұндай өрескел жөнсіздіктер мен жолсыздықтарға қашан тосқауыл қойылар екен.

Қожановтың «Оқу жұмыстары жұртшылықтың туы, жұртшылыққа құрал болуға тиіс», «Қазақ-қырғыздың ұлт мектебін жасауға кірісіңдер!» секілді мақалалары бүгінгі қазаққа арналып жазылғандай, бұларға жедел жауап беруді талап еткендей.

Адам қай тілде оқып, білім алса, сол тілдің ыңғайына қарай тәрбиеленіп, қалыптасады. Орыс мектептерінде өтілетін пәндер бойынша мыңдаған ұғымдар мен терминдер, мысалдар мен сөз тіркестері, ассоциациялар мен насихаттар және т.б. – бәрі орысша қабылданатындықтан, балалардың ойлау жүйесі өзгеріске ұшырап, мұның этникалық педагогика мен тәрбиеге тигізетін әсері ұшан-теңіз екені айтпаса да түсінікті. Осыны біле-көре тұра қозғалмайтынымызға не жорық? Мәдениеттің түп қазығы, жұртшылықтың, елдіктің тірегі, тәуелсіздіктің шын құралы мен қорғаны – ұлттық мектеп пен жоғары оқу орындары. Ж. Аймауытов былай деп айтқан екен: Ана тілін жақсы меңгеріп алмай тұрып, өзге пәндерді түсіну мүмкін емес. Ана тілі – жүректің терең сырларын, халықтың басынан кешкен дәуірлерін ұрпақтан-ұрпаққа жеткізіп, сақтап отыратын қазына. Қазіргі «Тәуелсіз Қазақстандағы» шенеуніктердің осындай түсінігі болса, балабақшадағы 2 жастағы балаға, мектептің 1-сыныбының оқушыларына ағылшын және орыс тілдерін қоса оқытуға құмартпас еді ғой. Ұлы философ Г. Гегель «білімділіктің ең басты факторы туған тілінде сөйлеу мен оны сыйлаудан басталады» демеп пе еді? Ұлы педагог К.Д. Ушинскийдің сөздеріне құлақ түрелік: «Туған тіл – ақыл-ой дамуының негізі және барлық білімдердің қазынасы [12, 6].

Кез келген оқиға немесе құбылысты түрік тілінде толық бейнелеуге болатынын, мемлекет, поэзия-әдебиет, ғылым тілі болған түрік тілдерінің байлығы мен қарымы таңқаларлық екендігін өз кезінде-ақ Қашқари мен Науаи жазып кетті емес пе? Тіпті біздің көршілес славян, иран, индия елдерінің тілдеріне енген қаншама түрік сөздері бар десеңізші! Әмір Нәжіптің «XI-XV ғасырлардағы түркі

тілінің тарихы туралы зерттеуінде» XIV ғасырдың басында Үндістандағы Дели сұлтанатында Бадыр ад-дин Ыбырайым тарапынан бірнеше тілдің түп-тамырын талдайтын парсы тілінің лұғаты жасалған. Мұнда түркі тілі де қамтылады. Шығарма – «Ауызекі лұғат, зерттелетін дүние» деп аталады. Бұл шығарманың қолжазбасы Таш МУ-дың қолжазба қорынан табылған. Оның лұғатындағы түрік сөздерінің көпшілігі бүгінгі қазақ сөзінен айырғысыз. Демек, Бабыр барғанға дейін де Үндістанда түркі тілі халықтар арасындағы қарым-қатынас тілі болған [13, 9-10]. Ал біздердің қазақтар арасындағы қарым-қатынас тілі рөлін қазақ тілі қашан атқарар екен деумен күніміз өтіп барады.

1990-шы жылдары жан сақтау, қарын мәселесінен жұрттың басы босамады, әрине. Ал қазір мектепті түзеу керекті істің ең керектісі. Ендігі жерде мұғалім мәртебесінің биікте тұру керектігі жөнінде айтыла бастады. Бірақ, нәтиже күтілгеніндей емес. Мемлекеттің де, халық мәдениетінің де түп қазығы, жұрт тірегі, тіпті тәуелсіздіктің тағдыры да – мектеп пен тәлім-тәрбие ісін дұрыс жолға қоюға, ата дәстүріміздің сақталуына тікелей байланысты.

Тағы да Қожанұлының сөздеріне құлақ асайық. Ол ағарту ісін алға жылжытуды үлкен мақсат етіп қойған және оны мемлекеттік құрылымның негіздерінің бірі деп білген. Мұғалімдердің адамгершілігі, кескін-келбеті, ой-өрісі, педагогикалық біліктілігі мен этикасы қандай болуы керектігі жайында «Соқырдың тілегені – екі көзі» атты мақаласында таратып айтады. Халықтың салт-санасын, тұрмыс-тіршілігін, бір сөзбен айтқанда тарихы мен тағдырын толық түсініп-түйсінетін, туған топырағынан кіндігі (генетикалық коды) ажырамаған жан ғана айналасына сәуле-шұғыласын себе алады. Мұның мемлекет басшылары мен қызметкерлеріне де тікелей қатысы бар. Қожановша айтсақ, орысша сөйлеп, орысша ойлайтын, орыс мектебінде оқыған «қылқима» интеллигенттердің, қала интеллигенттерінің күшімен ел іші мектебі тууы қиын, елді жөнді басқару да қиын. Ол мәдениеттің кесегі ел ішінен қалансын, мемлекет кесегі ел ішінен жасалсын, ал қазіргі уақытта Ұлт мәдениет ошағы – дерлік ұлт мектебі жоқ, дейді. Бұдан мағлұм болды: елді қазақша екі ауыз сөзді құрап сөйлей алмағандар емес, ел тәрбиесін көргендер басқаруы тиіс деген қорытынды шығады.

Ал біздің қазіргі мектебіміздің сиқы қандай? Оларда ақылы жеке меншіктегі оқу орындарының сыртқы бөлімдерін бітіргендер сабақ беруде. Балаларға білім беремін деген жан сол іске бар ғұмырын, күш-

қуатын арнаған болуы керек қой. Сондай жандарды таңдап алып, орнына қойғанда ғана оқушылардың обалына қалмас едік. Мектептерді кездейсоқ оқытушысымақ-кісілерден тазаламай тұрып, оқыту жүйесін орнықтыра алмаспыз. Педагог дегеніміз үздіксіз ізденімпаз және адал жан болғанда ғана өз ісінің үдесінен шыға алмақ. Кітап оқудан қалған адам тоқырап қалып, ойлау жүйесі де тоқтап қалады емес пе? Қожанұлы жазғандай, «жұрттың орнықты болуы, теңдіктің баянды болуы оқумен табылар». Патшалық Ресей кезіндегідей, оқу ісін тоқырату кейбір шенеуніктердің билігін және байлығын нығайту үшін керек. Өйткені, надандарға билік жүргізуден оңай нәрсе жоқ екендігін 20-30 жылдардағы жағдай көрсетті. Олардың ойынша, және кедейшілікті де күшейту керек, сонда жұрт күн көрісін ойлап жүре беретін болады. Міне, бөгдежұрттықтардың пиғылы осындай-тұғын.

Ұлттық мүддені ұмыттырып, жұртты тізгіндеп ұстау үшін, әрине оны бостандыққа сүйенген, әділеттікті сақтап, адал өмір сүргісі келетін, азаттықсүйгіш азаматтардан, әсіресе Мәмбет Қойгелдиев айтқандай, бастаушы тобынан айыру керек-тұғын. Өйткені, ол топ алдағы міндеттерді айқындай алатын-ды. Сол кездегі Алаш интеллектуалдар қоғамы тегеурінді, білімді, пассионарлық-патриоттық ұстанымдары мығым еуропалық деңгейдегі буын еді. Өкінішке орай, алашордашылардан соң ондай буын Қазақстанда болған емес, қазіргі күнде де жоқ [14]. Мағжанның айтуынша, олар Алтын айға, яғни Азаттыққа қол созған ұрпақ еді, деп Мағжан айтқан еді.

Қожанұлының ұстанымдары мен талап-тілектері тұрғысынан туындайтын, қазіргі қазақ қоғамының кезек күттірмейтін келелі мәселелерінің кейбір тұстарын нақтылауға тиісті мүдделі топтар мен мемлекеттік қызметкерлердің назарын мыналарға аударсақ па екен деймін:

1. Орыс жаулап алушылары елімізге жалғыз саяси-колониалдық-социалистік ел билеу жүйесін ғана емес, оған қоса діни-идеологиялық, жазуын, әдет-ғұрпын, салт-санасын, қысқасы өздерінің құндылықтарын, өмірлік стандарттарын ала келген еді. Соның зардаптары әлі күнге дейін жойылған жоқ. Мұның бәрін қоғамдық және отбасылық өмірдің барлық саласынан ығыстырып шығару ісі әлі күнге дейін пәрменді түр мен көлемде қолға алынбай отыр.

2. Қазақтың басын қосатын тіл мен мәдениет мәселесі. Ол тереңдемей тұрғанда мәселе шұғыл шара ретінде қарастырылуы керек. Қазақты бір тудың астына жинау мәселесі де соған тікелей байланысты. Бұл керекті істің керектісі. Тіл мен мәдениет мәселесі сөз

болғанда оларды жай ғана қошеметтеумен шектелудің ешқандай оң нәтиже бермейтіні анық.

3. Ең бірінші әдепсіздікке қарсы күресу кезек күттірмейті мәселе ретінде қолға алынуы керек, өйткені барлық келеңсіздік пен қылмыс осыдан туындап жатады.

4. Ауыл мәселесі ең бірінші орынға қойылуы керек. Барлық халықтың анасы – ауыл. Онда малдар жайылып, егін жайқалып тұрса, мұның бәрі халықтың береке-құты емес пе? Ауыл қазақтың ұйтқысы, оны есі бар, дені сау адам киелі орынға бағалайды.

5. Әлеуметтік және ағартушылық салалардағы кемшіліктердің жойылуы үшін басшылар, педагогтар, зерттеуші ғалымдар қазақтың асыл қазынасынан нәр алып, сусындауы қажет, бабалар сөзінің 100 томдығы сияқты пығармаларды олар жастана оқыса ғой шіркін, біраз биікке көтеріліп қалар еді.

6. 2017 жылы Алаш қозғалысына 100 жыл толады. Барлық негізгі ісіміз бен әңгімеміз халықтың ұлттық санасының темірқазығы болған алаш қайраткерлері идеяларының айналасында өрбітілуі керек. Солардан кезек күттірмейтін керекті істің керегі ретінде орындалуға тиіс бағдарлар табылады. Ендеше, оларды еске алу, мерейтойларын өткізу, құрмет тұту дегеніміз сол болмақ. Олар басын қатерге тігіп, кейінгі ұрпақтың тарапынан ойланатын, іске асыратын жайттерді жіпке тізгендей етіп дәйектеп берді.

7. Оқу орындарында Алаштану арнайы курсы енгізу мақсатқа сай іс болмақ.

8 Мемлекеттік құрылымдар, іс-әрекеттер мен саясат – бәрі халықтың өз денесінен, оның тағдыры, бітім-болмысы және психологиясынан өсіп, айқындалса құба-құп іс болар еді, осы негіздегі білім мен өмірлік тәжірибемен қамтылып-қаруланған білікті жандар тиісті реформалар мен қоғамды модернизациялаудың үдесінен шыға алады. Баршамыз осыны ұғынуымыз керек. Ғабит Мүсірепов айтқандай, қазақтың қазақ бола алғанына жетерлік ештеңе де жоқ. Биліктің ең бірінші қасиетті міндеті – осынау қазақтың қазақ бола алуына қызмет ету.

9. Демек, қазақты біріктірудің идеясы қазіргі уақытта да басқаша сипат пен мәнде өзінің өміршеңдігін, өзектілігін жоғалтпайды. Оны шешудің амалы жедел қолға алынбаса, ақырын болжау қиын. Бұл орында көптеген фактілер мен дәйектер келтіре аламыз: Осыған байланысты кезінде мәжіліс депутаты болып тұрғанда Ирак Елекеев қарсы шығып:

«Жыл сайын елімізде 300 мыңға жуық жасанды түсік жасалады екен. Бұл – 100 пайыз туу көрсеткішінің 80 пайызы деген сөз. Демек, жасанды түсікке тосқауыл қоя отырып, ұлт басын көбейтуге болады», – деген еді. Себебі, Егемендік алған жылдан бастап 3 млн. бала жасынды түсік арқылы дүниеге келе алмапты. Сол жылдан бері 1 млн.-ға өстік деген болатын өткенде мәжіліс депутаты Тұрсынбек Өмірзақов. Бұл жөнінде өткен жылы салауатты өмір салтын қалыптастыру проблемалары жөніндегі ұлттық орталықтың бас директоры Шолпан Қаржаубаева мынадай мәлімдеме жасаған болатын:

- Қазақстандық қыздардың 70 пайызы некеге дейін жыныстық қатынас жасайтын көрінеді. Ал 60 пайызы некесіз бала туады. Олардың басым бөлігі студенттер екен. Республика бойынша жалпы алғанда жыл сайын мектеп оқушылары мен студенттердің арасынан 10 мың қыз дәрігерлердің көмегімен түсік тастайды. Бұл көрсеткіштің өзі олардың толық саны емес. 3 млн. аборт жасалынған, бұл 3 млн. бала өлтірілді деген сөз [15]. Некеге тұрғандардың 40 процентке жуығы ажырасып кетуде. Некесіз туылған балалар саны әжептәуір, әрбір босанған 5-ші әйелдің баласы некесіз туылған [16]. Баспасөз беттерінде («Мемлекеттік тіл» қоғамдық қозғалысының арнайы мәлімдемесінде) Қазақстандағы «өз ана тілінде оқи алмайтын, жаза алмайтын қазақ халқының саны – 60%, ал мемлекеттік аппараттағылардың саны – 70 % деп көрсетілуде [17, 3] Жақында тіл жанашырлары бұлардың қазақша сөйлеуін талап етіп Елбасына үндеу жариялағаны белгілі. Олар талап етті деп 22 жыл қазақша сөйлемеген жоғары деңгейдегі шенеуніктер бірден қазақша сайрап шыға келер ме екен? Қазақтардың 60%-і тілін білмейді, ал мемлекеттік аппаратағылардың 70 %-і қазақша сөйлей алмайды [17]. Бұл сұмдық қой.

Әлбетте, орыстілді қазақтар арасында қабілеттілері, 3-4 шетел тілдерін білетіндер (яғни «шустрый да быстрый»-лар) аз емес. Бірақ та олардың арасынан жат қылықтарға бой алдырғандар да табылады, тіпті жетерлік. Мысалдар мен фактілерге жүгінейік: «Қазақстан телеарнасының» жүргізушісі Ләйлә ханымның айтуынша, қазақтілділер Шығыстық телефильмдерді, ал орыстілді «қазақтар» орыс-еуропа туындыларын көреді екен [18]. Өйткені, батыс өнері орыстілділердің болмысына келіңкірейді, деп түйіндеді ол ойын. Мырзан Кенжебайдың жазуынша, «баспасөзге сенсек, қазір ұзын саны

1000-нан астам қазақстандық миллиардтап жеп шетелге қашып кетіпті. Солардың бір-екеуінен басқасы – түгел орыс мектебінде оқыған орыстілді қазақтар. Қазақтілді қазақ елден қашпайды. Олардың Отаны – Қазақстан. Орыстілділерде Отан болмайды. Осыдан қорытынды шығарған билік бар ма?...» [19, 5].

Азғындаған гомосексуалистер арасында қазақ ауылынан келгендер, жалпы қазақтілділер жоқ. Олардың бәрі – орыстілділер екен. Бұлардың саны, Еуразия арнасының таратқан хабарында айтылғандай, 240 000 екен, олардың Алматыда 26 тобы, Астанада 4 тобы жұмыс істеуде (Еуразия: 2014) [20]. «Сизан» қуыршақ театрының актрисасы Рабиға Алманованың айтуынша, қазақ ертегілері мен аңыздарының сарындары қойылымдарда пайдаланылмайды. Өйткені, тапсырыс берушілердің 75 пайызынан көбісі орыстілділер көрінеді. Міне, 20 жылдан артық уақыт ішінде кімнің де болса қол жеткізген табыстары осы (Алманова: 2014) [20]. Қазақстанда 42 000 жалғыз басты әке бар [21], 0,5 млн. наркотиктер бар [22].

Демек, тілдік-рухани бұзылудың тағы бір себебі – жүріс-тұрыстық, музыкалық, фильмдік т.б. агрессияшыл (қатыгез) модельдерді тарату арқылы санаға зорлық культін сіңіру. Кім бұларға тапсырыс береді? – Өздерінің үстемдігі мен артықшылықтарын сақтап қалуға тырысқан топ. Қазіргі уақытта территорияны басып алмастан-ақ табиғи ресурстарға иелік етуге болады (транснациональдық-ұлттық компаниялармен шарт жасасу арқылы) немесе халықты идеялық жағынан, ақыл-ойы мен жүрегін еліктіріп әкету арқылы ұлттық құндылықтардан қол үздіру жолымен-ақ шетжерліктер ресурстарымызды тегін қолына ала алады. Яғни дүниетанымдық, құндылықтық жағынан азғындату арқылы тілден де бездіруге болады. Ұлттық мемлекет деп аталатын құрылымның басында тұрған жандар ғана мұндай қасіреттің алдын алып, тиісті сақтық шараларын қолдана білетін болады. Олар қазақтың қазақ болуы үшін қызмет етіп, ұлттық мүддені негізгі мұрат деп біледі. Кезінде Ғ. Мүсірепов қазақтың қазақ бола алғанына жетерлік ешнәрсе жоқ деп білемін деп айтқан еді ғой. Ал қазақылық дегеніміздің мәні адамгершілік, тазалық, имандылық. «Ол, Ж. Әбділдин айтқандай, сол халықты ұстап тұратын күш. Ол сақталмаса, қанша жерден ақылды болсаң да, техникаң, құрылысың, әскери күшің мығым болса да, аяқ астынан құрисиың» (Әбділдин: 2014) [23]. Міне, біздің баршамыздың күресіміз, ісіміз, ойымыз ең басты байлығымыз болып табылатын осынау қазақ болу жолына қаратылмағы ләзім. Қазақты қазақ ретінде тұтастыратын қазақи

құндылықтар болса, соларды орнықтыруға қарсы әрекеттенушілер қоғамның, халықтың, қазақтың қас дұшандары болып табылады. Сондықтан алдымен өз үйіміздің ішін тазалап, тазартып алған абзал.

Бұлар қуантарлық жағдай емес. Олай болса мұны түзетудің жолын кімдер тауып, атқара алады? Әрине, бұл бірінші кезекте халықтың ерік-жігерінің кепілі саналатын биліктің барлық эшелондарындағы жандардың қасиетті міндеті, перзенттік борышы. Және олардың азаматтық позициясына байланысты.

10. Байлар, олигархтар, дәулетті атқамінерлер, олардың басына бұл күндері дәулет қонып тұр. «Өзінде жоқты малыменен сатып алады. Көңілдері көкте, көздері аспанда, адалдық, адамдық, ақыл, ғылым, білім – ешнәрсе малдан (қазіргі тілмен айтсақ: дүние-мүлік, доллар) қымбат демейді...Оның діні, құдайы, халқы, жұрты, білімі, ұяты, ары, жақыны – бәрі мал. Сөзді қайтіп ұқсын, ұғайын десе де, қолы тие ме?» [24, 97]. Шетел асып кеткен миллионерлер, шет елдерде қалып кеткен «болашақшылар» т.б. осылардың қатарынан орын алады. Жалпы олигарх-байлар мемлекеттік мүддені, халықтың жағдайын ойламайды. Оларды көбейте берудің қажеті жоқ.

Қожанұлы «Еңбекші қазақ» мақаласында соқыр еліктеу мен саналы үйренудің арасындағы жер мен көктей айырмашылықты аңдатып, мемлекеттік құрылым, мәдениет, жүріс-тұрыстағы еліктеушіліктің жат құбылыс екенін ұқтырады. «Рухы төмен, жалтақ әрі осал халық, өзінен біреуді зор санағандықтан болса, әлгі күштінің мәдениетіне қарап, бой түзеуге талпынады. Бұл жас ұрпақ арасында баз біреулер болмаса, көпшілігі дүбәра мәдениетті бойларына сіңіріп алған. Одан оларды тез арада арыла қояды деу де қисынсыз. Басқалардың өмірі бізден әлдеқайда бөлек. Оларға жаққан нәрселер біздің халыққа жаға бермейді. Олардың көшірмесін жасау ұлттық мәдениетке көп зиянын тигізеді» [10, 5].

Сонымен, Қожанұлы еңбектерінде оның таным кеңістігі мен сол XX ғасырдың басындағы қазақ халқы тұрмысының жағдайлары сипатталынады. Оның дәстүрлі танымды бойына сіңіргендігін және сол заманындағы өзгерістердің лебін білдіреді. Ол қайраткер ғана емес, қазақтың жанашыр ғалымы да. Оның шығармалары қазақтың халық ретіндегі табиғаты мен тағдырынан туындаған дәстүрге негізделген. Жан-тәнімен қазақ қоғамы ғимаратының қалай да дұрысырақ салынуын қалаған жан. Ол нағыз қазақтанушы еді. Хадис Шәріпте Ғалымның сиясы Шаһидтің қанынан артық. Ал, шаһидқа жаннаттың есігі айқара ашылып, ол емін-еркін кіріп кете алады. Және Ғалымның

Әбушәріп С. С. Қожанұлының ұлт және мемлекет туралы көзқарастары.

ұйқысы наданның өмірінен абзал. Сондай-ақ, Ғалымның ұйқысы жаһилдің ғибадатынан (намазы, оразасы, қажылығы) артық делінген. Ендеше, оның туған күнін жыл сайын атап өтсек те артықшылық етпейді.

Мақала басында Қожанов мемлекетшілігінің негіздерін бірме-бір санамалап көрсеткен едік, келесі мақала-монографиямызда олардың әрқайсысына жеке тоқталып, нақты тарихи дәйектер келтіріп, кеңінен таратып айта алармыз. Олардың әрқайсысы жеке желі етіп қарастыруға сұранып-ақ тұр.

Әдебиеттер

1. Н.Ә.Назарбаев. *Жүз жылға татыған он жыл*. Алматы: Атамұра, 2007, 7-б.
2. Шабров О.Ф. *Политическая система: структура типология, устойчивость*. – М.; Луч, 1993. – С. 3.
3. *Политическая система* // Советский энциклопедический словарь. – М.; Советская энциклопедия, 1981. – С.1041.
4. Маркс К., Энгельс Ф. *Соч.* – Т. 4. – С. 491.
5. <http://derzava.com>. Арзамасцева И.В. 21.02.2008.
6. *Большая Советская энциклопедия*. – М., Советская энциклопедия, 1971. Т.2.
7. Бовин А.Е. *Политика*. // Философский энциклопедический словарь. С. 491.
8. Кидмор М.Д., Трипп М.К. *Американская система государственного управления*. М., Квадрат, 1993. С. 23
9. Назарбаев Н.Ә. *Ғасырлар тоғысында*. – Алматы, Өнер, 1996. – 169.
10. Сұлтанбек Қожанов. *Шығармалары* (Құрастырған проф. А.Шәріп). – Алматы: Арыс баспасы, 2009. –10 бет.
11. Қазыбек Иса. *Что еще можно сделать, если не писать открытые письма?* // Қазақ үні, № 19 (677), 12 мамыр, 2015, 11-бет.
12. Қосымова Г., Дәулетбекова Ж. *Қазақ тілі*, 2-басылымы, өңделген. – Алматы: Атамұра, 2005, 6 бет.
13. *Бабырнама*. Алматы: Жалын баспасы, 1990, 445 бет.
14. М. Қойгелдиев. *Көзқарас* // «Хабар» арнасы, 14.01.2015.
15. *Next: Жоспарланбаған бала немесе бейкүнә сәбиді өлтіру*. www.namys.kz Ұрпақ тәрбиесі. 4 февр. 2014 г. - Сәрсенбі күні «Қазақстан» ұлттық арнасынан тікелей эфирдегі «Әйел бақыты»...
16. Әсел Акбарова // «Хабар» арнасы, 03.12.2014.
17. *Мемлекеттік тілдің мұңлы халі* («Мемлекеттік тіл» қоғамдық қозғалысының арнайы мәлімдемесі) // Жас Алаш, № 68, 29 тамыз 2013, бет 3.
18. Қазақстан телеарнасы. «Сұхбат». Теледидар. 06.11.2013.
19. Мырзан Кенжебай. *Халмұратов болмаса қайтер едік?!* – «Жас Алаш», 7 қараша, 2013, 5 бет.
20. Алманова Р. // Еуразия телеарнасы. Жаңалықтар. 15.01.2014.
21. Қазақстан телеарнасы // Айтуға оңай, 14.01.2015.
22. Вера Захарчук // 24 KZ 30.09.2014, кешкі 19 сағат.
23. Әбділдин. Ж. // Сұхбат. Қазақстан телеарнасы. 12.01. 2014.
24. Абай. *Шығармаларының екі томдық толық жинағы*. Өлеңдер мен аудармалар. Поэмалар. Қара сөздер. II том. – Алматы: Жазушы, 2002, 97-бет.

ТОПОНИМИКА СТАРОГО ГОРОДА ТАШКЕНТА

В.Я.БУТАНАЕВ*

Резюме

Топонимические названия Ташкента, как любого другого города, отражают его историческое развитие, его политическую и экономическую жизнь. Поэтому вопрос о происхождении многих топонимических названий является актуальным и важным при изучении истории поселения. По археологическим данным древнее городище «Шаш-тепе» возникло здесь в первых веках до нашей эры. Впервые название Ташкент упоминается в письменных источниках, относящихся к X в. н.э. В отношении этимологии названия города существуют несколько гипотез и предположений. Согласно нашего исследования слово «чач» (в арабском написании «шаш») иранского происхождения и имеет следующие значения: «скученное место; до предела наполненный чем-то; множество чего-то, собранное в одно место». Отсюда следует, что наименование «Шашкент» или Ташкент значит скученный, густо населенный город (первоначально – густо населенная область). Исходя из наименований махалля, можно сказать, что первоначальные жители города говорили на таджикско-иранских языках. Значительная часть топонимов появляется в ХУІІІ – начале ХІХ вв. Основное население города составляли ремесленники и торговцы. Некоторые названия махалля свидетельствуют о бывшем этническом составе горожан. Многие топонимы отражали рельеф местности, топографические особенности. В Ташкенте существовали суфийские братства. Город жил согласно мусульманским законам шариата.

Ключевые слова: топонимика, иранизмы, тюркизмы, Мавераннахр, Моголистан, суфизм, курган, шахристан, даха, махалля, гузар, урда, базар, чорсу, мечеть, мазар, мавзолей, арык, бекляр-беги, Чагатайский улус, Узбекское ханство, Казахское ханство.

Summary

Toponyms of Tashkent as any other city, reflecting its historical development, its political and economic life. Therefore, the question of the origin of the names of many Toponyms are relevant and important in the study of the history of the settlement. According to archeological data the ancient settlement "Shash-tepe" came here in the first centuries BC For the first time the name of Tashkent is mentioned in written sources, otno-syaschihsya to the tenth century. BC With respect to the etymology of the name of the city, there are several hypotheses and assumptions. According to our research the word

---

* доктор исторических наук, профессор, Хакасский государственный университет им.Н.Ф.Катанова. Абакан/Республика Хакасия astaibeg@mail.ru
Doctor of historical sciences, Professor, State University of Khakassia N.F.Katanov. Abakan / Republic of Khakassia astaibeg@mail.ru

"Chach" (in Arabic writing, "Shash") of Iranian origin and has the following values: "crowding the place; filled to the limit of something; a lot of something, gathered in one place." Hence, the name "Shashkent" or Tashkent means crowding, densely populated city (originally - densely populated area). Based on the names of the mahalla, we can say that the original inhabitants of the city said on the Tajik-Iranian languages. A significant portion of names appears in XVIII - early nineteenth centuries. Main city population were craftsmen and merchants. Some names indicate the former Mahalla the ethnic composition of the townspeople. Many of the place names reflect terrain, topographic features. In Tashkent, there were Sufi brotherhoods. The city lived under the Muslim Sharia law.

Keywords: toponyms, Iranism, Turkism Maurya, Chagatai ulus, Mogolistan, Uzbek Khanate, the Kazakh Khanate, Sufism mound shahristan, Dachau, Mahalla, Husar, Urda, bazaar Chorsu mosque, Mazar mausoleum, ditch, beklyar- run.

Ташкент - один из древнейших городов Мавераннахра, имеющий двух тысячелетний путь исторического развития. По археологическим данным раннее городище «Шаш-тепе» возникло здесь в первых веках до нашей эры. Впервые под именем Шаш он упоминается в арабских источниках, относящихся к началу VIII в. н.э. [Маллицкий. 1927. С. 12.] В X-XII вв. Ташкент представлял собой значительный город, который простирался в длину и ширину по одному фарсаху (около 6 км.). Он состоял, как и все городские строения Мавераннахра, из центральной резиденции правителя «арк» (иран. «арк» кремль, цитадель), внутреннего города «шахристан» (иран. «шахар» - город и «стан» место) и пригорода «рабада» (ар. «рабад» - постоянный двор). [Бартольд. 1965. С. 380, 500.] Вплоть до наших дней в Сибзарской части города сохранялось название махалля «Рабат», напоминавшее о нахождении бывшего пригорода, где группировались постоянные дворы и караван-сарай.

В 1219 г. Ташкент был захвачен монгольскими отрядами Чингиз-хана. Вероятно в это время ставка местного правителя «арк» была разрушена. С 1227 г. город становится частью монгольского улуса Чагатая.

В конце XIV-XV вв. Ташкент входил в состав государства Тимура и Тимуридов. Затем в 1485 г. Ташкентом завладел правитель Моголистана Юнус хан, находившийся у власти с 1468 по 1487 гг. Он был потомком Чагатая, второго сына Чингиз-хана. Его дочь Михр Нигар стала матерью Захир ад-дина Мухаммед Бабура (1483–1530 гг.), основателя государства Великих Моголов в Индии. Юнус-хан обосновался здесь с моголистанским (чагатайским) гарнизоном. Он умер в Ташкенте и гробница его находится при мечети святого шейха Ховенди Тахура (Шейхантаура).

В 1459-1460 гг. два брата Керей Султан и Джанибек-султан- сыновья Барак-хана, недовольные властью шейбанида Абул-Хайр-хана (1428-1469 гг.), покинули Узбекское ханство и из Дешти-Кипчака прикочевали в соседний Моголистан, где их в Семиречье радушно принял Есен-Буга-хан. В 1470 г. в Семиречье образовалось Казахское ханство. Население его сформировалось из «казаков» - беглецов и свободных людей Узбекского ханства. Эти события привели к изменению названия степей Дешти-Кыпчака. Все население бывшего Узбекского ханства стали называться казаками (т.е. казахами). Понятие «узбеки» закрепляется только за населением, перекочевавшего в Мавераннахр [Государства. С. 190.]

Начиная с 1503 г. Ташкент стал принадлежать узбекским ханам династии шейбанидов. Затем в 1534 г. Ташкент завоевало Казахское ханство, а в 1612 г. его покорил бухарский эмир Имам-Кули, жестоко расправившись с населением. Затем он опять был захвачен кочевниками-казахами.

С 1723 по 1757 год Ташкентом владели ойраты Джунгарского ханства. После гибели Джунгарии город приобретает независимое положение под руководством четырех хакимов, а с 1784 г. существует как своеобразное государство во главе с ханом Юнус-ходжа. В 1784 г. хаким Шейхантаура Юнус-ходжа пушечными выстрелами разгромил своих противников, после чего власть в городе перешла полностью в его руки. Место сражения стало называться «Джангах». До сих пор на этом месте стоит махалля «Джангах», т.е. место битвы и рядом протекает арык «Джангоб» - вода сражения. Военной опорой Юнус-ходжи были казахские ополченцы из племени канглы, расселенные в городе.

В 1810 году город стал подчиняться Кокандскому ханству. Однако через полвека, 15 июня 1865 года Ташкент был взят русскими войсками [Бартольд. Т. 3. С. 501-592].

Топонимические названия Ташкента, как любого другого города, отражают его историческое развитие, его политическую и экономическую жизнь. Поэтому вопрос о происхождении многих топонимических названий является актуальным и важным при изучении истории поселения.

В настоящее время Ташкент полностью изменил свое лицо. Сносятся старые кварталы, исчезает древняя планировка старого города. Актуальным становится вопрос фиксации и выяснения,

насколько это возможно, исторически сложившихся названий махалля (кварталов), гузаров (проездов), старых улиц, мечетей, арыков, кладбищ и т.д. В нашей работе основное внимание будет уделяться обозначению старинных кварталов «махалля» шахристана. Именно в них заложена историческое прошлое города.

Топонимика старого Ташкента до сих пор недостаточно изучена. В XX в. отдельными авторами были собраны некоторые сведения о кварталах - махалля, о названиях ташкентских городских ворот, об арыках и мазарах. Большую ценность представляет статья Н.Г. Маллицкого «Ташкентские махалля и мауза», изданная в сборнике в честь В.В. Бартольда. Этот автор дал полный список ташкентских кварталов. В нашей работе, при выяснении названий махалля, мы будем опираться на этот список. В 1925 г. была напечатана статья, в то время еще студента Восточного факультета САГУ, археолога В.А.Шишкина «О названиях ташкентских махалля». Хотя со многими объяснениями названий трудно согласиться, однако нельзя не отметить положительную сторону этой работы. В.А.Шишкин попытался распределить названия махалля по группам, в зависимости от их времени происхождения, цеховых признаков и топографии. В конце статьи дается подсчет названий тюркского и иранского корней. В 1960-е гг. были изданы книги Х. Хасанова «Из истории Среднеазиатских топонимических названий» (на узбекском языке) и Ю. А. Соколова «Ташкент, ташкентцы и Россия», в которых разбираются некоторые топонимы старого Ташкента. Указанные работы, а также наши полевые материалы, собранные в 1964 г. в различных частях старого города, дают возможность изучить топонимику шахристана.

Впервые название Ташкент упоминается в письменных источниках, относящихся к X вв. н.э. Так, например, Бируни сообщал: «Бинкет - один из городов Шаша, по-тюркски – Ташкент» [Хасанов. С. 37]. Знаменитый автор работы «Диван тюркских языков» Махмуд Кашгарский пишет: «Таркан - тюркское имя области Шаш. Центром его является Ташкент, город, построенный из камня» [Кашгарий. С. 414]. В других переводах его труда дается следующее пояснение: «Ташкан» или «Таркан» название города в области Шаш. Настоящее его название Ташкенд, что значит каменный город или город из камня [Махмуд. Т.1. С. 360; Махмуд. 2005. с. 412]. Однако, с определением М. Кашгарского, что в основе названия лежит тюркское слово «таш» - камень трудно согласиться. Основным строительным материалом в

этом городе с древнейших времен был сырцовый кирпич и пахса. Об этом свидетельствуют данные археологических раскопок.

В отношении этимологии названия города Ташкента существуют различные гипотезы и предположения. Среди городских жителей нам приходилось слышать версию о том, что его имя связано со словом «тадж» - корона, венец и отсюда значит «Таджкент» (Ташкент) - венценосный город, т.е. столица. Существует также другое предположение, согласно которой имя Ташкента происходит от тюркского понятия «ташкары» - внешний, т.е. город, находящийся на границе земледельческого оазиса со степью и кочевниками. Исследователь Е. Поливанов считал, что имя Ташкента происходит от «Таджиккент» - город Таджиков [Поливанов. С. 398].

Однако по данным исторических источников первая половина топонима без сомнения связана с древним иранским названием ташкентского оазиса «Чач» или «Шаш». До сих пор на территории шахристана имеется городище «Шаш-тепе», расположенное в южной части старого города по каналу Джун. В названии «Шаш-тепе» - букв. шашский холм, несомненно, сохранилось древнее имя Ташкента. Один из святых имамов, живших в X в., носил имя Каффаль аш-Шаши – т.е. Каффаль шашский (т.е. ташкентский).

Слово «чач» (в арабском написании «шаш») иранского происхождения и имеет следующие значения: «куча; скученное место; до предела наполненный чем-то; множество чего-то, собранное в одно место» [ТРС. с. 429]. Отсюда, согласно нашего предположения, происходит наименование «Шашкент» или Ташкент, т.е. скученный, густо населенный город (первоначально – густо населенная область). Согласно сведениям арабских географов в области Шаш число городов было чрезвычайно велико и насчитывалось от 27 до 34 поселений [Бартольд. Т.1. с. 230]. В таком случае тюркское соответствие «таркан» можно истолковать как перевод персидского слово «чач». По-тюркски «тар» - тесный, а «кан» или «кенд»- город. Таким образом, «таркан» - тесный, т.е. скученный густо заселенный город.

Ташкент, как и все города Мавераннахра, был окружен внешним валом «чакар», ровом «хандак» (иран. «хандак» крепостной ров, траншея) и высокой глинобитной стеной «курган» (тюрк. «корыган» твердыня, защита), протяженностью в 20 км., высотой 80 м. и толщиной у подножия 40 м. Последняя часть стены была сооружена при Юнус-ходже в 1775 г. и достроена в начале XIX в.

[Эварницкий. С. 175]. В 1814 г. русский офицер Ф. Назаров, проезжая через Ташкент, записал, что «кругом на пространстве 15-ти верст город обнесен высокою стеною, выведенною из нежженого кирпича, в коей находится 12 ворот» [Назаров. С. 59]. Ворота делались из дерева и обрамлялись кованым железом. Рядом находились помещения для охраны. На территории Шейхантаурской дахи в начале XX в. к бывшей стене примыкали кварталы «курган аркасы» - т.е. за крепостной стеной и «курган таги» - т.е. под крепостной стеной. В дахе Кукча сохранились названия «кесак курган» - махалля у глинобитной крепостной стены и «курган тепа» - холм крепостной стены. Данные названия кварталов сохранили память о местах расположения бывшего защитного сооружения.

К внешнему валу «чакар» за крепостной стеной, при расширении территории города, стали примыкать кварталы, также получившие названия «чакар-махалля» [Хасанов. С. 41]. Они имеются почти во всех частях города - в Сибзаре, Кукче, Беш-агаче. Аналогичные кварталы известны также в таких старинных городах, как Бухара и Карши.

На северо-востоке городской стены находились ворота «Тахтапуль» - букв. деревянный мост (иран. «тахта-и пуль»). По всей видимости, название происходило от моста через канал Кейкаус, который протекает невдалеке. Но можно и предположить, что эти ворота имели деревянный пандус, как например пандус «Тахтапуль» при въезде в ворота бухарской цитадели «арк».

На севере городской стены имелся проход, называемый «Тешик капка» - букв. дырявые ворота (тюрк. «тешик» - отверстие и «капка» - ворота). Проход возник в результате разрушения городской стены, произошедшей в середине XIX в. Интересно отметить, что узбекскими жителями Ташкента для названия ворот употребляется иранский термин «дарваза». Словом «капка» называют ворота кочевники - казахи, живущие в степи к северу от города. Таким образом, название «Тешик капка» указывает на выход к казахским кочевьям. На месте этого прохода находилась махалля «Тешик – капка», затем в советское время, переименованное в махалля Бабаджанова.

Ворота «Кара-сарай» - букв. черный дворец, находились на севере городской стены. Такое название возникло в конце XVIII в. при Юнусходже, который приказал построить за указанными воротами «зякетный двор», называемый «черный сарай», где со всех

въезжающих в город с товарами купцов собирались налоги, т.е. зякетные платежи [Соколов. С. 93]. Ранее, в начале XVIII в., северные ворота назывались просто тюркским термином «капка» - ворота, что, вероятно, как и «тешик-капка», служило указанием на связь города со степью.

На западе находились ворота «Сагбан». Своим названием они обязаны махалле «Сагбан» - букв. квартал псарей (иран. «саг» - собака), которая располагалась рядом. В этой махалле для охоты выращивались и держались охотничьи собаки.

На северо-западе стена имела ворота «Чагатай». По всей видимости они были построены в конце XV в. при чагатайском (или моголистанском) правителе Юнус-хане. На территории дахи Кукча недалеко от ворот находились махалля «Чагатай тепе» - холм чагатайцев, «Чагатай – чакар» - чагатайский вал и «Чагатай – янги шахар» чагатайский новый город. Здесь располагался гарнизон чагатайских воинов, пришедших с Юнус-ханом.

С западной стороны были ворота «Кукча - дарваза». Название произошло от имени части «дахи» города, к которой относятся эти ворота. Под таким названием они известны с XVI в. [Массон. С. 112].

На юго-западе городской стены находились ворота «Самарканд-дарваза», известные начиная с XVI-XVII вв. Название возникло от того, что ворота находились в направлении дороги, ведущей к городу Самарканду.

Далее на юг были ворота «Камалон-дарваза», названные по примыкающему кварталу «махалля Камалон» или «Камалонгарон» - т.е. квартал лучников и изготовителей стрел (иран. «камон» - лук). В Ташкенте производились самые лучшие луки во всем Туркестане. Они были известны на Востоке под названием «камони Шаши» - лучное оружие Ташкента.

Ворота «Беш-агач дарваза» - букв. пять деревьев (тюрк. «беш» пять и «агач» дерево) находились на южной стороне стены. Название свое они получили от имени части «дахи» города Беш-агач. Известны под этим именем начиная с XVII в.

В начале XIX в., при кокандском владычестве, была расширена и окружена новой оборонительной стеной восточная оконечность города, а оказавшаяся внутри, часть старой стены с Шейхантаурскими воротами была снесена. В новой части восточной стены были сооружены следующие ворота:

«Лабзак», названные по кварталу «махалля Лабзак», к которому ворота примыкали. Название «лабзак» переводится как место, расположенное по краю арыка Зах (иран. «лаб» - губа, край, «зах» - арык).

«Кашгар-дарваза» получили свое название в 40-х годах XIX в., когда в районе этих ворот были расселены мусульмане из Кашгара (кашгарлыки), бежавшие из восточного Туркестана вслед за отступавшей отсюда армией Кокандского хана Мухаммед-Али (Мадали) [Соколов. С. 105]. Вполне возможно, что махалля «Мадалихан», расположенная в Беш-агачской дахе, связана с теми же событиями.

«Коканд-дарваза», т.е. кокандские ворота. Эти ворота выходили на дорогу, ведущую к Коканду, городу, от которого зависел Ташкент в XIX в.

«Укчи – дарваза» - т.е. ворота стрелков (тюрк. «ок» стрела) или «Коймас дарваза» - т.е. не поставленные ворота (тюрк. «кой» - ставить). Они были прорублены в стене, но не закрывались как остальные [Мухаммеддинов]. Рядом с этими воротами располагалась махалля «укчи» - стрелки, так как здесь были поселены солдаты Кокандского ханства, служившие в урде.

Итак, из всех названий двенадцати городских ворот и проходов большинство появляются в конце XVIII – начале XIX вв. Такая ситуация обуславливалась тем, что городская стена перестраивалась. При этом, в состав территории города входили новые, ранее остававшиеся за его чертой участки. Ворота могли менять свое название или получали дополнительное обозначение. От всех бывших ворот к центру города - базару, шли главные улицы - Сагбан, Чагатай, Кара – сарай, Самарканд -дарваза и т.д.

Древняя цитадель «арк», находившаяся в X в. в центре города к XVIII в. уже не существовали. На этом месте, в дахе Кукча, сохранялся холм и, соответственно, махалля под названием «Шаршин-тепа» или «Шахшин-тепе». Согласно первого толкования, здесь находится холм местонахождения городища (иран. «шаар» («шахар») - город и «нешин» - сидеть, находиться). Археологический материал действительно свидетельствует о древнем нахождении здесь дворца, начиная с VIII в. н.э.

Согласно другой трактовке, связанной с народной этимологией, «Шахшин-тепе» - местопребывания шаха (т.е. шах нешин). Горожане отождествляют его с героем произведения Фирдоуси «Шах-наме»

Кейкаусом. Здесь на холме «Шахшин», в бывшем арке, стоял дворец легендарного шаха. На территории Сибзара Кейкаус прорыл магистральный канал под названием «Кейкаус» и соорудил у стены города прекрасный сад «Баги-Кейкаус», где любили отдыхать правители Ташкента. Место, где находился знаменитый сад, ныне называется махалля «Хиёбан» - аллея, обсаженная с обеих сторон фруктовыми деревьями [Ташкент. С. 6.; Мухаммединов].

В 1784 г. хаким Шейхантаура Юнус-ходжа, подчинивший себе все четыре части Ташкента возвел с восточной стороны города укрепление «урду» (тюрк. «орда» - дворец, цитадель). Он правил почти двадцать лет, с 1784 по 1801 гг. Урда Юнус-ходжи в начале XIX в. при завоевании Ташкента кокандцами была полностью разрушена.

Кокандская урда, т.е. место пребывания наместника «бекляр-беги» (тюрк. «бек» - князь, т.е. князь над князьями), была построена в 1810 г., когда Ташкент в результате завоевания правителя Алим-хана, вошел в состав Кокандского ханства. Это укрепление было обнесено высокими глинобитными стенами высотой до 14 метров, длиной два километра и двумя глубокими рвами [Соколов. С. 157]. В урде помещалась часть войска, находились склады боевых припасов, а в центре, на возвышенном месте, был построен дворец кокандского наместника. В 1814 г. по свидетельству Ф. Назарова, это укрепление находилось в четверти версты от города, где размещалось 10 тысячное войско солдат. Урда обнесена со стороны Коканда двумя высокими стенами с глубокими рвами и двумя укрепленными воротами - «Сарбаз» - т.е. солдатские (иран. «сарбоз» - солдат) и «Кирилмас» - непроходимые (тюрк. «кир» заходить). Со стороны города она была укреплена одной стеною, где находились ворота, носившие название «Ширгарон» - лютый лев (иран. «шер» - лев). Такое обозначение они получили из-за лютой резни, организованной кокандским правителем Алим-ханом при завоевании города. У каждого ворот имелись башни, на которых располагалась артиллерия.

В середине урды на возвышенном месте был построен замок, обнесенный высокими стенами и тремя рвами, имевшими до семи сажень глубины. В нем проживал главнокомандующий [Назаров. С. 60].

Все дела, связанные с реализацией внутренней и внешней политики, от имени хана вел «бекляр-беги» («бек над беками»). Он являлся главнокомандующим армией (ибо сам хан редко лично

принимал участие в военных действиях), а также выполнял функции министра иностранных дел. В руках бекляр-беги находилась и высшая судебная власть, по-видимому, ограниченная кругом дел светского характера.

Вместе с наместником «бекляр-беги» в урде располагались административные здания высших чиновников «деван-беги» и «куш-беги». Деван-беги (ар. «диван» - государственная канцелярия и тюрк. «бек») ведал финансовыми делами при дворце правителя Ташкента. «Куш-беги» (тюрк. «куш» птица и «бек» князь, т.е. сокольничий) исполнял роль первого министра [УРС. С. 124, 633]. Память о них сохранилась в названиях махалля «Деван-беги» и «Куш-беги», располагавшихся рядом на территории бывшей урды.

В середине XIX в. возводятся оборонительные стены, которые соединили городскую стену Ташкента с урдой. После этого она была объединена с территорией шахристана. Когда Ташкент был занят русскими войсками в 1865 г., то в первое время в урде располагался русский гарнизон. Затем, после постройки русской крепости, кокандская урда постепенно разрушается, также как разрушается восточная часть стены старого Ташкента. Здесь начинает расти русский город. Теперь же от бывшей крепости – урды, когда-то державшей весь город в своей власти, осталось лишь название трамвайной остановки. В начале современной улицы Навои, у моста через канал Анхор, местность носит название «Урда».

Старый город Ташкента делился на четыре части, называемые «даха» (иран. «дах» - поселение). Начиная с XVIII в. они носили следующие обозначения: Сибзар, Кукча, Шейхантаур и Беш-агач. Каждая «даха» управлялась отдельным хакимом. В XIX в. при кокандском владычестве во главе каждой из четырех частей Ташкента были поставлены тысячники «минбаши», избиравшиеся населением и утверждавшиеся бекляр-беги. Во главе отдельных кварталов «махалля» стояли сотники «юзбаши», назначавшиеся тысячником.

Северная часть города относилась к дахе «Сибзар» (иран. «себзар» - яблоневоый сад). Ранее здесь находились сады легендарного шаха Кейкауса. Западную часть составляла даха «Кукча» (иран. «кухча» - горка). Она представляла холмистую местность, среди которой располагалось древнее городище «Шаш-тепе», послужившее началом развития Ташкента. Южная часть носит название «Беш-агач» (тюрк. «беш агач» - пять деревьев). В этой местности была куша из пяти деревьев. Восточная даха «Шейхантаур» происходит от названия

мазара, где похоронен скончавшийся в 1353 г. священный шейх Хавенди ат-Тахур. Его могила стала культовым местом в конце XV в. [Массон. С. 112].

Таким образом, судя по названиям городских частей (из них три иранских, один тюркский), шахристан , исторически развиваясь, постепенно занимал территорию близлежащих садов, полей, холмов, лесных и садовых рощ. Исходя из наименований даха, можно сказать, что первоначальные жители говорили на таджикско-иранских языках.

В центре старого Ташкента, как почти во всех городах Мавераннахра, находился базар, сосредоточивший основную общественную жизнь города. На базаре можно было купить любую вещь, продать её, насладиться напитками в чайхане, услышать различные новости. Вся территория базара делилась между четырьмя даха города. Четыре основные дороги, ведущие к базару – Шейхантаурская (ныне ул. Навои), Кукча, Самарканд – дарваза, Беш-агач, сходились в центре базарного перекрестка, известном под именем «Чорсу» (иран. «чор» четыре, «су» - сторона). Подобные базарные центры «Чорсу» известны в Бухаре, Самарканде, Шахрисябзе и других среднеазиатских городах.

С севера базар ограничивала площадь «Регистан» (иран. «регистан» - песчаное место). Название центральных площадей происходит из-за того, что древние открытые места для благоустройства посыпались песком. Подобные имена площадей существовали в городах Бухара и Самарканд. Ныне в Ташкенте эта площадь не сохранилась, имеется только соседняя махалля под названием «Регистан».

С северо-восточной стороны базара находилась старая площадь «Эски Джува» (тюрк. «эски» - старый, иран. «джубе» - площадь). [Гулямов Н.] Ныне здесь находится махалля «Эски Джува».

С юго-восточной стороны была площадь «Хадра» (Ходра). По народному толкованию она названа по имени чайханщика Хадра-ака. Согласно нашего мнения название происходит от арабо-персидского термина «хаддерох» - конец пути (ар. «хадд» - граница, предел). Здесь заканчивалась шейхантаурская улица, упиравшаяся в базарные ряды, и находилась конечная остановка первого ташкентского трамвая.

Вокруг базара группировались кварталы продавцов и ремесленников. Часто рядом с тем или иным торговым рядом находились и их махалля.

На базаре имелся 51 торговый ряд. Например, «ат-базар» - базар продажи лошадей (махалля и торговый ряд), «атторлик» -

парфюмерно-галантерейный ряд (находился на месте магазина «Тахир и Зухра»), «бордон-базар» - базар продажи больших камышовых циновок, «беда-базар» - базар продажи клевера (находился на месте нынешней площади им. Ахунбабаева), «бешик- базар» - базар колыбелей (находился за магазином «Тахир и Зухра»), «гуль-базар» - базар цветов (находился за мечетью «Масжиди Джаме»), «кумир – сарай» - базар древесного угля (находился на месте парка у «Чорсу», за бывшим юрфаком ТашГУ), «кулф-базар - базар замков (находился недалеко от бывшей Калининской площади), «мискарлик» - медный ряд (продавали в основном медные самовары), «пода-хона» скотный двор (находился на месте школы № 36), «поякилик» - табачный ряд (находился за бывшим театром «Хамза»), «гуза-базар» - базар торговли хлопком (находился за медресе Кукельдаш), «шипирги- базар» - базар торговли вениками (находился у старого здания театра «Хамза») и др. Итак, базар сосредотачивал все торговые ряды, необходимые горожанам, занимая порядочную площадь от «Хадры» вплоть до «Эски Джува».

Ташкентские даха делились на махалля (кварталы), а последние включали еще в себя улицы «куча» и «гузары» - проезды или маленькие базарчики, состоявшие из чайханы, парикмахерской, нескольких торговых лавок, бассейна «хауз», иногда школы «мектеб» и т.д.

В XIX в. насчитывалось от 150 до 200 махалля. Они отличались размерами и количеством домов. К началу XX в., по нашему подсчету, всего в старом городе находилось более 217 махалля, из них в даха Кукча - 40 , Беш-Агач - 53 , Шейхантаур - 73 , Сибзар -51 квартал.

В центре старого города располагались кварталы ремесленников и торговцев. Например, в даха Шейхантаур находились махалля «Гавкуш» - мясники (иран. «гау» - корова и «кушидан» - убивать), «Хунарманд» - квартал ремесленников (иран. «хунар» - ремесло), «Дегрез» - квартал литейщиков (иран. «дег» - котел и «рез» - литье), «Игарчилик» - седельные мастера (тюрк. «игер» седло). В Сибзарской дахе были «Сархумдон» - квартал главных гончаров (иран. «сар» голова, «хумдон» печь для обжига гончарных изделий и кирпичей), «Мискарлик» квартал медников (иран. «мис» медь), «Кошикчилик» - махалля кустарей, изготовлявших деревянные ложки (тюрк. «кашук» - ложка), «Махсидузлик» - махалля кустарей, шьющих сапоги (иран. «махси» сапожки без твердого задника и каблука), «Парчабон» - махалля ткачей парчи (иран.

«парча»), «Чархчилик- куча» - улица точильщиков ножей (иран. «чарх» точильный круг), «Такачилик» - махалля кузнецов, изготавливающих подковы и кующие лошадей (тюрк. «така» - подкова). В дахе Кукча находились «Пичокчилик» - махалля мастеров, изготавливающих ножи (тюрк. пычак» - нож), «Кунчилик» махалля кожевников (тюрк. «кён» особый вид кожи), «Тукли джалоб» - махалля перекупщиков овец (тюрк. «тукли» покрытый шерстью, «джалоб» перекупщик). В Беш-агачской дахе были «Сарычабон» - махалля охотников, ловивших зверей с приученными птицами из семейства соколиных (иран. «сарича» - сокол), «Уракчилик» - махалля кузнецов, изготавливавших серпы (тюрк. «урак» - серп), «Темирчилик» - махалля металлостов (тюрк. «темир» - железо). Время возникновения этих кварталов по всей видимости, можно отнести к XV-XVI вв., так как аналогичные в Бухаре известны с XVI в. [Сухарева с. 76].

Кварталы литейщиков «Дегрези» имелись в Самарканде, Бухаре, Карши и других городах Узбекистана. Эти махалля всегда находились в центре шахристана, так как основу древних городов составляли ремесленники.

Махалля «Занжирлик» - букв. имеющая цепь (иран. «занжир» - цепь), не связана с производством цепей. Она находилась у главного входа на Шейхантаурском кладбище, поперек которого была повешена железная цепь, не пропускающая на мазар животных. [Маллицкий. с. 110]. В этой же части города название квартала «Могол-куча» или «Могор-куча» - т.е. улицы могол, многими учеными отождествлялось с монголами Моголистана Юнус-хана. Однако, согласно сведениям наших информаторов, из-за своего низинного расположения квартала, там всегда было сыро и постоянно текла вода из подземных родников. Поэтому название этой махалли переводится как улица плесени (узб. «могор» - плесень, гниль) [Абдуллаев].

Некоторые названия махалля свидетельствуют о бывшем этническом составе горожан. Например, кварталы «Кият», «Кият-тепе» и «Кият - янги сахар» относились к тюрко-монгольскому племени кият. Они были заселены киятами, выходцами из Кокандского ханства после постройки урды. Кварталы «Турк», «Турк-тепе» и «Турк - янги сахар» являлись местожительством тюрков. Возможно, такое название могло сложиться в XV-XVI вв., когда тюркоязычные узбеки, среди которых было племя «тюрк», стали селиться по восточным окраинам шахристана среди городского

населения, говоривших по-таджикски. «Таджик» - махалля таджиков. «Люли – куча» - улица бухарских цыган «люли». В Сибзаре имелось махалля «Канглы-куча» - улица казахского рода канглы. Название напоминало о казахских ополченцах, пришедших в город под руководством Юнус-ходжи.

Среди различных названий кварталов в Беш-агачской дахе присутствовал этнополитоним «Узбек» - махалля узбеков. Название восходит к временам, когда узбекские племена впервые стали оседать в Ташкенте и местное население противопоставляло их себе.

Во второй половине XIV в. в качестве общего этнического термина, которым обозначалась масса золотоордынского кочевого населения, независимо от его родо-племенной принадлежности, стало употребляться название «узбек». Так стали именовать в восточных письменных источниках воинство Узбек-хана (1312-1341 гг.), праправнука Батыя. После развала Золотой Орды узбекские племена стали переселяться в Дешти - Кыпчак, а с XV в. территория Казахстана стала обозначаться Узбекским ханством. В 1500 г. потомки Шибана, сына Джучи, сводные братья Мухаммад Шейбани -хан и Махмуд-Султан, пользуясь политической раздробленностью государства Тимуридов, выступили из Узбекского ханства и захватили Бухару и Самарканд. Они основали Мавераннахре независимое Бухарское ханство династии шейбанидов. Около 1511 г. из Узбекского ханства выделилась еще одна группа шейбанидов, во главе с братьями Илбарс -султаном и Билбарс-султаном. Они сумели овладеть Ургенчем, Хивой и прочими городами Хорезма. Братья основали другое независимое государство шейбанидов Хивинское ханство. Кочевые племена и роды, которые вместе с шейбанидами, переселились из Дешти- Кыпчака в Мавераннахр, закрепили за собой название «узбек» [Коновалова. С. 296-298].

Среди названий махалля имеются такие, которые носят социальное значение. Например, «Дархан» - махалля освобожденных (тюрк. «дархан» - освобожденный от повинностей). Согласно народному преданию, правитель Юнус-ходжа освободил заключенных из тюрьмы. Они поселились на этом месте, откуда и произошло название квартала [Абдуллаева].

Однако, согласно мнения ученых, жители этой махалли были освобождены от налогов. В тюрко-монгольских государствах дарханами назывались лица, освобожденные от всех повинностей за особые заслуги перед ханами. Звание «дархан» было личной

привилегией. Они не платили никаких налогов, имели право доступа к ханскому двору и освобождались от любого наказания вплоть до девяти проступков.

Многие названия махалля отражали рельеф местности, топографические особенности. Например, в Шейхантауре находилась махалля «Джар-куча» - овражная улица, «Шур-тепа» - солончаковый холм, в Сибзарской дахе «Тик-куча» - крутая улица, «Кумлак» - песчаное место (тюрк. «кум» - песок), в дахе Кукча имелась махалля «Кара кияк» - расположенная на черном склоне (тюрк. «кара» - черный, «кияк» - косогор), «Ак-тепа» - белый холм, в Беш-агачской дахе была известна «Чукур-куча» - махалля низинной улицы (тюрк. «чукур» - глубокий) и др. Надо отметить, что почти все обозначения связанные с особенностью местности имеют тюркское происхождение.

Среди мусульманского населения Ташкента ислам насчитывал более чем тысячелетнюю историю. В XX в. в городе имелось около 160 мечетей.

В центральной части шахристана, между площадями Чорсу, Эски Джува и Хадра, находилась соборная мечеть «Масжиди Джаме», одна из самых древних в Узбекистане. Самая первая мечеть была возведена еще в 819 г. На месте ее фундамента в 1451 г. была построена новая соборная мечеть на средства известного последователя суфизма шейхом Убайдулла Ходжа Ахрар Вали. Он был правнуком шейха Хованда ат-тахура.

В старом городе можно отметить следующие религиозные здания. В Шейхантауровской дахе находились - «Ак масжид» - белая мечеть, «Алтынлик масжид» - золотая мечеть, «Баланд масжид» - высокая мечеть, находившаяся на возвышенности, «Гишт масжид» - кирпичная мечеть, «Сугал масжид» - мечеть бородавок (Название произошло от того, что мечеть славилась излечением бородавок). В Сибзаре находилась «Хатин масжид» - женская мечеть (тюрк. «хатын» - женщина). В Кукче - «Катта масжид» - большая мечеть и «Алиланг масжид» - мечеть хромого Али (иран. «ланг» - хромым). В дахе Беш-агач насчитывалось более семи мечетей - «Масжиди Джума» - соборная пятничная мечеть, «Баланд масжид» - высокая мечеть (иран. «баланд» - высокий), «Эски Намазгох» - старая праздничная мечеть (иран. «намазгох» - место молитвы), «Сирли масжид» - крашенная мечеть (тюрк. «сыр» - краска), «Джарлик масжид» - мечеть, находящаяся в овраге (тюрк. «джар» - яр), «Кук масжид» - голубая мечеть (тюрк.

«кёк» синий). Название произошло от голубого камня, лежавшего у мечети. Камень имел исцеляющие свойства. «Заргарлик масжид» - мечеть, находящаяся на территории квартала ювелиров (иран. «заргар» ювелир) и т.д.

В Ташкенте суды, действовавшие на основе шариата, исполнялись мусульманскими судьями «казиями» (иран. «казы» - судья, судивший по законам шариата). В каждой дахе существовали отдельные казии. Среди топонимов шахристана имеются махалля «Казы-куча» - т.е. улица судьи в Шейхантаурской дахе, «Казы-куча» в Сибзаре, «Казы куча» в Кукче, «Казы гузар» в Беш-агачской дахе, т.е. во всех частях города совершались суды по законам шариата. Кроме того, в городе находились раисы, духовные блюстители порядка, которые следили за исполнением жителями утренних молитв. На территории Шейхантаура была махалля «Раис-куча» - улица раиса. Шариатские суды проходили в административных учреждениях «махкама». В Беш-агачской дахе находилась «Махкама» - махалля, где была канцелярия шейха Ходжи Ахрара (иран. «махкама» - канцелярия, судебное учреждение) [Насреддинов].

В Ташкенте существовали суфийские братства Ходжаган и Каландарийа. К ордену Ходжаган (т.е. учителя мудрости) принадлежал великий суфий Ходжа Ахмед Ясави, бывший родом из окрестностей Ташкента. Члены этого ордена проживали в махалля «Ходжаган» (т.е. квартал учителей мудрости), который находился на территории Сибзара. Они считались правоверными мусульманами, исполнявшие свои религиозные обязанности. В каждой части города имелись махалля «Ходжа-куча» - улица суфийских учителей мудрости (иран. «ходжа» - человек, обладающий высшими знаниями). На территории Кукчинской дахи располагалась махалля «Лангар» - божественная обитель суфийского братства, где находился монастырь дервишей (иран. «лангар» якорь, (перен.) место пристанища). На территории Кукчи имелась специальная махалля «Халимкуп» - кашевары, изготавливавшие кашу «халим» (иран. «халим» - особым способом приготовленная каша из пророщенных зерен пшеницы и мяса). Эта была пища паломников, кашей «халим» кормили дервишей. На территории Беш-агачской дахи находились махалля «Каландархона» - жилища суфийских дервишей ордена «Каландарийа» (иран. «каландар» странствующий дервиш). Они отличались особой одеждой, обритой головой и железными кольцами в ушах, в знак покаяния. В

Кукче и Беш-агаче имелись кварталы «Хонакох» - обитель суфиев, где проводились религиозно – культовые практики (иран. «хона» помещение). Рядом со своими суфийскими последователями обитавших в хонакох», проживали ишаны – их учителя. В Кукчинской и Беш-агачской частях города имелись кварталы «Ишан-гузар» - проезд ишанов (иран. «ишан» религиозный учитель, шейх).

Пятым предводителем ордена Ходжаган был ташкентский шейх Ай-Ходжа Зенги-ата. Он похоронен в Ташкенте в 1258 г. в мавзолее Зенги-ата.

В каждой даха имелись кладбища «мазары» (ар. «мазар» - могила, кладбище) и мавзолеев «гумбаз» (иран. «гумбоз» купол, надгробное сооружение). В дахе Шейхантаур находились кладбища «Япуглук мазар» закрытое кладбище (тюрк. «япуг» закрытый) и «Ходжи рушнои» – светящийся ходжа (иран. «рушно» свет). На этом мазаре днем и ночью поддерживался огонек в светильнике на одной из могил. Мавзолеем «Шейхантаур», был назван по имени шейха Хавенди ат - Тахур. Умер он в 1355 г. Построен мавзолеем над его могилой Тимуром в конце XIV в. Он представляет традиционную конструкцию, состоящую из «зиярат-хана» - первого помещения в котором совершается поклонение и «гур-хана» - погребального помещения с куполом.

В Сибзаре находился мазар с комплексом мавзолеев под названием «Хасты Имам» (Хазрет Имам) – букв. святой имам, ныне являющийся религиозным центром Ташкента. Главный мавзолеем «Хасты имам» связан с именем Абу Бакр Мухаммед Каффаль аш -Шаши, жившего в начале X в. и умершего в 976 г. При узбекских шейбанидах в 1541 г. над его могилой возвели мавзолеем. На мазаре «Хасты Имам» имеются погребения и других святых шейхов. Здесь находится мечеть Тилля Шейх, медресе Барак-хана и др. На территории Кукча находится мазар и мавзолеем шейха Зайнутдин-баба. В дахе Беш-агач были мазары – «Казы Низамутдин», «Сузук-ата» и т.д.

Как и всякий среднеазиатский город, Ташкент имеет разветвленную сеть оросительных каналов и арыков, растекающихся по всему городу. Старый город в основном пользовался водой канала Бозсув –букв. мутная вода (тюрк. «боз» серый, «су» вода), берущего начало из реки Чирчик, левого притока Сыр-дарьи. От Бозсув берут начала следующие каналы: Анхор (ар. «нахор»– река, большой канал), Карасув (тюрк. - черная вода), Салар, Кейкаус, Ялангач (букв. голый, без растительности), Гадроган, Ивиш, Кынграк, Уймаут, Юз. Из

одиннадцати каналов, только Анхор и Кейкауз протекают через территорию старого города. «Анхор» окаймляет старый город с восточной стороны. Это древнейший канал, построенный во времена арабских завоеваний. Данный термин лег в основу названия Мавераннахра, междуречья Аму-Дарьи и Сыр-дарьи. От Анхора отходят двенадцать арыков: Кугурмач, Джангоб, Камолан, Зах, Кубур – арык (иран. арык, протекающий по подземным керамическим водопроводным трубам «кубурам»), Терс – арык (арык, текущий в обратном направлении) и др.

Канал Кейкауз протекает через северную часть старого Ташкента. По письменным источникам он известен с XVI в. [Массон. С. 210]. Крупные каналы носят имена легендарных героев, прорывших ирригационные сооружения. Так, канал Кейкауз назван в честь первого правителя Ташкента шаха Кейкауса. Другой царь по имени Зах оставил свое имя в названии канала Зах, левого отвода Анхора. Канал Салар сохраняет память о военачальнике Сипахи-Салар, больше известном как Рустам. Из Кейкауса вытекают 15 арыков, названные по тем махалля, по которым они протекали.

При каждой махалля находились пруды, называемые общим именем «хауз». Например, «али ланг хауз» - пруд хромого Али, «сасык хауз» - вонючий пруд, «катта хауз» - большой пруд и т.д. Где не было хаузов, то существовали колодцы «кудук».

Итак, по топонимическим названиям выясняется бывший этнический состав горожан. Например, кварталы «таджик», «узбек», «чагатай», «турк», «кият», «канглы», «люли», «кашгар» и другие, свидетельствуют, что здесь проживали таджики, осевшие кочевые узбеки, казахи, цыгане, выходцы из Чагатайского улуса, Кашгара и т.д. Преобладающими названиями торговых рядов являются иранские (таджикские) термины. Тем самым подчеркивается огромное влияние древней иранской культуры и языка, на тюркское узбекское население. Названия махалля «дегрес», «гавкуш», «зергерлик», «кунчилик» и другие встречаются и в Бухаре, Самарканде, Карши, что говорит о том, что основную массу городского населения составляли ремесленники и торговцы Мавераннахра. Широкое распространение мусульманской религии среди горожан, также наложило отпечаток на топонимику («лангар», «хонакох», «хазрет имам», «каляндар-хона» и др.). Топонимика старого города Ташкента имеет много общего с топонимическими названиями Бухары, Самарканда, Шахрисябса,

Карши, что говорит об общности истории формирования городской культуры Узбекистана.

Время возникновения топонимических названий старого города охватывает большой период от VIII в. до XIX в. Ташкент сохранил древнее имя «Шаш», которому, по нашим подсчетам, более двух тысяч лет. Однако большинство отмеченных топонимов возникли в XVIII – XIX вв. Совершенно не отразилось в топонимике ойратское владычество. Город в древности, судя по топонимике, имел ираноязычное население. В целом при помощи топонимов мы смогли выяснить историческое развитие Ташкента.

ПРИМЕЧАНИЯ

Информаторы

Абдулкаримов Садык, 1910 г. рождения, махалля Дархан.
Абдуллаева Шахно, 1920 г. рождения, махалля Калтогай.
Гулямов Насреддин, 1908 г. рождения, махалля Чагатай.
Мухаммединов Карим-ака, 1898 г. рождения, махалля Калля-хана.
Насреддинов Максум, 1909 г. рождения, махалля Ишкавот. Шарифбаева Райхан, 1921 г. рождения, махалля Джар-куча.

ЛИТЕРАТУРА

1. Бартольд В.В. *Туркестан в эпоху монгольского нашествия*. // Сочинения. Т. 1. М., 1963. С. 45–600.
2. Бартольд В.В. *Ташкент*. // Сочинения. Т. 3. М., 1965. С. 499–502.
3. *Государства великой степи*. Алматы, 2010.
4. Диваев А. *Предание о возникновении азиатского города Ташкента*. // Протокол заседания и сообщений членов туркестанского кружка любителей археологии (ПТКЛА). Ташкент, 1900.
5. Добромислов А.И. *Ташкент в прошлом и в настоящем*. Исторический очерк. Вып. 1-4. Ташкент, 1912. –520 с.
6. *Древнетюркский словарь*. Л., 1969.
7. Кашгарий Махмуд. *Девону лугатит турк*. Т.1. Ташкент, 1960.
8. Коновалова И.Г. *Средневековый Восток*. Учебное пособие для вузов. М., 2007.
9. Маев Н.А. *Азиатский Ташкент*. // Материалы для статистики Туркестанского края. Вып. IX. СПб., 1876.
10. Маллицкий Н. *К истории Ташкента под Кокандским владычеством*. // Протокол заседания и сообщений членов туркестанского кружка любителей археологии (ПТКЛА). Ташкент, 1900. С. 110-137.
11. Маллицкий Н.Г. *Ташкентские махалля и мауза*. // Сб. В.В. Бартольду его туркестанские друзья, ученики и почитатели. Ташкент, 1927. С. 12- 20.

12. Массон М.Е. *Прошлое Ташкента* (археолого-топографический и историко – архитектурный очерк). Известия АН Уз.ССР. №4. Ташкент, 1954. С. 105–132.
13. Махмуд ал-Кашгари. *Диван лугат ат-турк*. Алматы, 2005.
14. Махмуд ал-Кашгари. *Диван лугат ат-турк* (свод тюркских слов). Т.1. М., 2010.
15. Назаров Ф. *Записки о некоторых народах и землях средней части Азии*. М., 1968.
16. *Персидско-русский словарь*. М., 1960.
17. Поливанов Е.Д. *О происхождении названия Ташкент*. // Сб. В.В. Бартольду его туркестанские друзья, ученики и почитатели. Ташкент, 1927. С. 395 – 400.
18. Полупанов С., Яралов Ю. *Ташкент*. М., 1949.
19. Соколов Ю. А. *Ташкент, ташкентцы и Россия*. Ташкент. 1965.
20. Сухарева О.А. *К истории городов Бухарского ханства*. Ташкент. 1958.
21. *Таджикско-русский словарь*. М., 1954.
22. *Ташкент в прошлом и настоящем* (краткий исторический очерк). // Путеводитель по городу. Ташкент. 1937. С. 6-19.
23. *Узбекско-русский словарь*. М., 1959.
24. Хасанов Х. *Урта Осиё жой номлари тарихидон*. Ташкент, 1965.
25. Шишкин В.А. *О названиях ташкентских махалля*. // Бюллетени новгородского исполкома. №4-5. Ташкент, 1925. С. 12- 26.
26. Шишов А. *Исторический очерк Ташкента*. // Сборник материалов для статистики Сыр-Дарьинской области. Т. XI. Ташкент, 1904. С. 1 – 496.
27. Эварницкий Д.И. *Путеводитель по Средней Азии от Баку до Ташкента в археологическом и историческом отношении*. Ташкент, 1893.

УДК 951.01

НЕКОТОРЫЕ ДАННЫЕ О ПРОИСХОЖДЕНИИ И РАННЕЙ
ИСТОРИИ БАРГУТОВ КИТАЯ¹
RESEARCH DATA ON ORIGINS AND EARLY HISTORY OF THE
BARGUT PEOPLE IN CHINA

Б.Р.ЗОРИКТУЕВ*
Г.ОДБАЯР**

Резюме

В статье излагаются некоторые результаты изучения происхождения и ранней истории живущих на северо-востоке Китая (городской округ Хулун-Буир) малоизвестных науке монголоязычных этносов – старых баргутов и новых баргутов. Данные источников единодушны в том, что первоначальной родиной обеих групп был восточный берег Байкала, до XVI в. считавшийся историческим центром обширной местности Баргуджин-Токум. Анализ самоназвания старых баргутов (*барга*) не оставляет сомнений в том, они являются потомками известной своим участием в монгольских событиях XIII в. общности баргут, чей этногенез восходит к одному из основных подразделений тюрко-телеского объединения баегу. Новые баргуты являются частью баргуджин-токумовского племени хори, не сумевшей вернуться на места исконного обитания после установления в 1727 г. русско-китайской границы. Смена этнического самосознания привела к тому, что эта группа полностью утратила связь с материнским этносом и стала осознавать себя отдельной самостоятельной этнической общностью. При исследовании баргутской истории большое внимание было уделено вопросу о социальной организации в обозримом прошлом старых баргутов. Специфика внутренних взаимосвязей старобаргутских родов, существовавший у них на родовом уровне обычай экзогамии, на уровне всего этноса – эндогамии, убедительно говорят о том, что старые баргуты ко времени прибытия в Северо-Восточный Китай представляли собой классически организованную по дуально-фратриальному принципу племенную группу.

Ключевые слова: Северо-Восточный Китай, Баргуджин-Токум, старые и новые баргуты, дуальная организация.

---

¹ Исследование выполнено при финансовой поддержке РГНФ в рамках научного проекта № 15-21-03004

* доктор исторических наук, главный научный сотрудник Института монголоведения, буддологии и тибетологии Сибирского отделения Российской Академии наук.
Doktor of historical sciences a leading scientific researcher in the institute of mongology, buddology and tibetology of the Sibir departament of akademy sciences Russian.

** кандидат исторических наук (Ph.D), научный сотрудник Института истории и археологии Академии наук Монголии.

Candidate of historical sciences (Ph.D), scientific researcher in the institute of the history and archalogy Akademy sciences of Mongolia.

Abstract

The paper presents some research results on origins and early history of the Old Bargut people and the New Bargut people, under-researched Mongol-speaking ethnic groups living in Northeast China (Hulunbuir prefecture). Source data unanimously show that both groups originally come from the eastern coast of Lake Baikal, which prior to the XVI century was considered to be the historic centre of the vast Bargugin-Tokum area. Analysis of the original name of the Old Barguts (Barga) leaves no doubt that they are the descendants of the community Bargut, which is known for the participation in Mongolian events in the XIII century, and whose ethnogenesis goes back to baegu, one of the main groups in the Turkic-Teles union. The New Barguts are a part of the Bagugin-Tokum tribe Khorï, who, after establishing the Russian-Chinese border in 1727, could not return to their homeland. The change of ethnic self-identification resulted in a loss of the connection with the original ethnic group, and the New Barguts started to identify themselves as an independent ethnic unity. The studies of the Bargut history have been particularly focused on the social organisation of the foreseeable past of the Old Barguts. The particularity of the interrelation between the Old Bargut clans, their exogamy at the clan level, and endogamy at the ethnic group level strongly indicate that the Old Barguts by the time of their arrival to Northeast China were a tribal group that was archetypally organised by dual phratry principle.

Key words: North-East China, Bargigin-Tokum, the Old Barguts, the New Barguts, dual organisation.

Изучение этнической истории на уровне отдельных этнических групп является одной из актуальных задач этнологии. В свете этого положения для воссоздания подлинной картины истории монгольских народов представляется весьма важным исследование процессов сложения периферийных этнических общностей, имеющих в их составе. К ним относятся две группы так называемых старых баргутов (самоназв. – *барга*, числ. – около 10 тыс. чел.) и новых баргутов (самоназв. – *шинэ барга*, числ. – около 35 тыс. чел.), которые компактно проживают на северо-восточной окраине КНР на территории городского округа Хулун-Буир. Обе группы до настоящего времени вследствие никогда не проводившихся систематических и целенаправленных научных исследований практически остаются неизученными. В предлагаемой статье, написанной на основе полевых материалов авторов, собранных в старо- и новобаргутских хошунах в период с 1998 по 2015 гг., кратко изложены некоторые результаты исследования вопросов происхождения и этнической истории названных этнических групп.

Старые баргуты в своем развитии прошли сложный и длительный исторический путь, начало которого теряется в дали времен. Однако благодаря записанному у информаторов полевому этнографическому

материалу и использованию опубликованной в КНР научной и краеведческой литературы, старобаргутская история приобрела некоторые зримые очертания. Выяснилось, что старые баргуты хоть и смутно, но все же помнят свою бывшую родину, которая находилась на восточной стороне Байкала по долине р.Баргузина и называлась Баргуджин-Токумом. В старину при поклонении духам шаман, обращаясь к ним, произносил: «Хатан эхэ Баргужин, хаан эсэгэ Байгулжин» (Царица-мать наша – Баргузин, царь-отец наш – Байкал). У баргутов сохранились воспоминания об острове Ольхон, о баргузинской горе Бархан, у них существует обычай ставить конские седла передней стороной на северо-запад по направлению к Байкалу. Смысл обычая таков, что старые баргуты не забывают свою древнюю родину и когда-то должны туда вернуться (I).

Анализ собранного материала не оставляет сомнений в том, что старые баргуты являются потомками того самого племени баргут, которое в XIII в. обитало в Баргуджин-Токуме и приобрело известность благодаря многочисленным упоминаниям в источниках и участию в монгольских событиях указанного времени. Время ухода баргутов из Баргузина неизвестно. В 70-х гг. прошлого века от баргузинских информаторов Бурятии можно было слышать предание, что это произошло до прихода к Байкалу русских, когда там стало расти белое дерево и стал водиться белый зверек с черными кончиками ушей (II).

В предании в аллегорической форме зашифрована причина, по которой баргуты вынуждены были покинуть Баргузин. Мотивы их бегства неясны, хотя если принять во внимание тот факт, что в фольклоре ряда сибирских народов мотив появления необычных деревьев является предвестником надвигающейся беды [Молдобаев, 1993: 293, 294], то можно предположить, что для баргутов белое дерево и белый зверек были сигналом скорого прихода русских, которые на начальном этапе освоения Сибири по отношению к коренным народам нередко чинили произвол и беззакония.

Первые отряды русских казаков появились на западной стороне Байкала в конце 20-х гг. XVII в. Осваивая незнакомый регион, русские фиксировали все попадавшие на их пути этнические наименования. Но в архивных документах ни XVII в., когда русские вступили в прямые контакты с разными группами аборигенного населения на Ангаре и Лене, ни середины этого столетия, когда они перешли на восточный берег озера и появились в Баргузинской долине, этноним *баргут* не

встречается. Этот факт свидетельствует о том, что баргуты действительно покинули северо-западное Забайкалье до прибытия русских.

Оставив Баргузин, сообщают китайские информаторы, баргуты дошли до верховья Амура. Когда в 1684 г. вспыхнул крупный военный конфликт между русскими и маньчжурами (Ягсаа дайн), они по воле маньчжурских властей передвинулись на юг, в местность Бодха, вблизи современного Цицикара (Ш). Новый поворот в судьбе баргутов произошел после 1727 г., после проведения китайско-русской границы. Для ее охраны цинским правительством стали формироваться пограничные отряды из числа коренных народов. В 1732 г. из Бодхи в Хулун-Буир была переселена большая группа мобилизованных и вместе с ними 275 баргутов, которые были включены в состав знаменитой военно-административной организации маньчжуров. Из баргутов был образован отдельный хошун, имевший синее знамя с белой каймой [Боржимский, 1915: 14, 17; Tubšinnima, 1985: 86]. Хулун-Буир окончательно стал новой родиной баргутов.

В начале статьи указано, что самоназвание старых баргутов – *барга*. Относительно двойного имени *хуушан барга* выявлены следующие подробности. При установлении государственной границы между Китаем и Россией на восточной окраине Халхи находилась довольно крупная часть забайкальского племени хори. При попытке вернуться на родину эта группа была задержана русским пограничным караулом и в соответствии с заключенным договором передана маньчжурам. Ее предводитель Шилдэй-занги был последним казнен. В 1734 г. эти хоринцы маньчжурскими властями также были переброшены в Хулун-Буир для охраны границы, где уже находились старые баргуты. Маньчжурская администрация, с целью различать обе группы, старым баргутам дала имя *хуушан барга*, а прибывшим двумя годами позже хоринцам – *шэнэ барга* (IV). Если по отношению к старым баргутам в качестве официального имени было закреплено их исконное самоназвание, то хоринцы взамен настоящего имени получили новое – по названию местности, где они раньше жили вблизи Байкала (Баргуджин-Токум).

Поселившись в Хулун-Буире, хоринцы вначале представляли типичный субэтнос. Но долгое обитание в условиях тотальной зависимости от маньчжуров, плотное иноэтническое окружение, окончательный отрыв от материнского этноса и, как следствие этого, сокращение числа исконных этнических признаков привели к тому,

что у них полностью сменились этническое самосознание и самоназвание. Данное явление предопределило то, что в Хулун-Буире имя *шэнэ барга* осмыслилось хоринцами как их собственное имя, а себя они стали осознавать новым, отдельным и самостоятельным этническим образованием. Этим объясняется тот факт, что к настоящему времени их бывшая принадлежность к забайкальским хоринцам совершенно забыта. В этом плане весьма показателен подвергшийся перестройке в общественном сознании новых баргутов хоринский генеалогический миф о Хоридой-мэргэне. Теперь в отредактированном тексте мифа, уже соответствующей другим жизненным потребностям новых баргутов, на берегу озера охотится не Хоридой-мэргэн, а Баргу-батор. Он женится на девушке-лебеди и от этого брака на свет появилось потомство. От него образовались новобаргутские роды (V).

Мы также полагаем, что осознание себя новым этносом привело к тому, что новыми баргутами была проведена коренная переструктуризация этнического состава. Прежние хоринские внутриродовые патронимии *кукуры*, ведущие свое происхождение от реально живших предков, были возведены в ранг полноценных родов. Такой же статус был придан примкнувшим к новым баргутам в Хулун-Буире мелким этническим элементам со стороны, которые по собственно хоринской традиции были бы отнесены к числу *кукуров*. В итоге в настоящее время в двух новобаргутских хошунах (Западный и Восточный) живут представители более 60 родов. Приведем список, записанный у старейшего краеведа Хулун-Буира Бодонгута Абида: даарьтан, баатууд, хуйцлэг, хурлаад, өзөөн, сартуул, хагшууд, хүтгээд, харзал, сахираад, тавнангууд, зайлхан, еншөөбүү, жорон, улиад, хорчууд, их зон, жооргон, шарнууд, урианхан, болойнзон, эмгэнүүд, манхилиг, хонтон, абхан, сээрчин, эрээгэн, сээжингүүд, юнжигөбүүд, хөвдүүд, хуалан, хатигин, сээхэр, сүүжин, мөөөлөн, чонод, далангууд, чочолиг, эзэд, хөх хайтал, одонгууд, харгана, худай, боргил, цоохор, чибчин, бажиндар, галзууд, оримос цагаадай, хобхир цагаадай, шарайд, төмөрчин, алагуй, харангууд, хөхнүүд, халхин, хапинууд, гучид, цагаан ураг, цагаан өргөө, бодонгууд, тонгойд, номчин, хангин, авгачууд, хатагтай, цахар.

В процессе работы в Хулун-Буире выяснилось, что местное население старых баргутов иногда называет *шившин барга*, что у тех всегда вызывает недоумение. На вопрос, почему их так называют, старые баргуты отвечают, что сами они называют себя просто *барга*. А

откуда появилось имя *шившин барга*, хотя у них имеется род шившин, не знают. В работе по истории баргутов Тубшинимы, вышедшей во Внутренней Монголии, написано, что название *чивчин* (старомонг. написание - *шившин*) связано с именем предводителя бурятского рода Чепчугая (в написании Тубшинимы – Чибчигоя), который погиб в бою с русскими казаками в 1641 г. Автор, видимо, полагает, что гибель Чепчугая (за оказание вооруженного сопротивления он был заживо сожжен в собственной юрте) вызвало бегство его сородичей в Хулун-Буир. Там от имени Чибчигой возникло название *чивчин* (Tubšinnima, 1985: 68).

Отмечая ошибочность выдвинутого предположения, подчеркну, что Чепчугай по своему происхождению был из рода шоно, который является одним из основных в составе западнобурятского племени эхиритов. Поэтому если бы действительно состоялось бегство сородичей Чепчугая к Большому Хингану, то тогда в составе старых баргутов имелся бы род шоно. Но такого подразделения у них нет. Кроме того Тубшиниме следовало учесть, что имя эхиритского князца в форме Чепчугай было записано русскими. По-бурятски это имя звучало иначе – Шүбтэхэй, а не Чибчигой. После гибели Шүбтэхэя, возможно, опасаясь репрессий, некоторые его потомки перебрались в Баргузин и до сих пор живут там, указывая свою этническую принадлежность не иначе как шүбтэхэй шоно.

Дальше Баргузина потомки Шүбтэхэя не ушли. Но даже если допустить их бегство в Хулун-Буир, как полагает Тубшинима, то там они, войдя в состав старых баргутов, называли бы себя либо шүбтэхэй барга, либо шоно барга, либо эхирит барга, однако такие роды в составе старых баргутов отсутствуют. Поэтому имя Шүбтэхэй не могло принять форму *шившин*. Однозначно можно сказать, что два этих слова никакого отношения друг к другу не имеют, следовательно, говорить о бегстве эхиритов в Хулун-Буир нет оснований. Гораздо логичнее провести связь между баргутским именем *шившин* и этнонимом *шившин* у конных тунгусов, который обитал на юге Восточного Забайкалья, в непосредственной близости от Хулун-Буира (Шубин 1973: 107). По своему образу жизни эти тунгусы не отличались сильно от монголов, поэтому их род шившин мог оказаться в составе старых баргутов. С другой стороны, нельзя исключать вероятность обратного процесса, а именно: часть баргутского рода шившин на каком-то этапе своей истории могла инкорпорироваться в состав конных тунгусов и полностью с ними слиться. Но в любом

случае вопрос, в силу каких причин название одного рода шившин, независимо от его этнической принадлежности, стало использоваться окружающим населением в качестве общего наименования старых баргутов, остается загадкой.

Большой интерес представляет вопрос о социальной организации старых баргутов. Они состоят из 18 родов - эрегэн, шарнут, хурлат, шившин, гавшут, товшут, хашенут, хартул, дулгачин, бажиндар, жэлхмэг, урянхан, улят, харанут, шимшид, болингут, хубтул, гуйлгэчин. При анализе внутренних взаимосвязей родов выявлена одна четко сохранившаяся особенность. Роды эрегэн и шившин, гавшут и товшут, харанут и шарнут, хашенут и хартул, дулгачин и жэлхмэг составляют постоянные пары. В каждой паре обе стороны называют друг друга *ах дуу*, что значит «братья». На вопрос, откуда пошло такое название, часто говорят, что его возникновение обусловлено тем, что образующие пары роды имеют общее происхождение и их представителям запрещено вступать друг с другом в брачные отношения.

Но существует и другое объяснение обычая, согласно которому в прежние времена при женитьбе мужчина, например, из рода эрегэн, вначале присматривал себе достойную спутницу жизни в роде шившин. Если такая там отыскивалась, то тогда он женился на ней, если же нет, то в таком случае он имел право взять себе в жены девушку из любого другого рода внутри старобаргутской общности. То же самое, но в обратном направлении, относилось к мужчине из рода шившин, составившего пару с родом эрегэн. Поэтому члены этих подразделений, как и других взаимобрачных родов, называют друг друга *ах дуу* (VI).

На первый взгляд кажется, что сведения по данному вопросу противоречивы и в силу этого взаимоисключают друг друга. Но внимательное их изучение свидетельствует о том, что в обоих случаях здесь налицо отголоски былой дуально-фратриальной организации, что было характерно для племени. О том, что старые баргуты представляли собой классически оформленное племя, говорят и другие факты. Это строго соблюдавшийся до относительно недавнего времени обычай эндогамии, общая генеалогия, ведущаяся от мифического антропоморфизированного первопредка Бурал-Дайчина, единый язык, единые обычаи и традиции, общее для всего племени сакральное место для жертвоприношения духам - Төв Өлзийт обоо. Все они указывают на то, что баргуты, как живя в XIII в. около Байкала, так и ко времени

переселения в Хулун-Буир были консолидированы в племенную общность.

В работах китайских авторов часто утверждается, что истоки этнической истории как старых, так и новых баргутов восходят к общности баегу (в древнетюркских памятниках - байырку), входившей в состав объединения тюркоязычных племен теле и обитавшей на западной стороне оз. Хулун. То есть они считают, что обе группы до появления в Хулун-Буире составляли единое целое. В период Тан баегу переселились на восточный берег Байкала, где стали называться *баргут*. Когда и каким образом от баргутов отпочковались хоринцы, объяснения в работах не дается [Tubšinnima, 1985: 26; Өлзий, 1999: 10; Sundui, 2005: 33].

Напомню, исконным именем новых баргутов было *хори*. В таком случае *баегу* – это китайское написание этнонима *байырку*, которое было первоначальной формой монголизированного имени *баргут* и самоназванием предков старых баргутов. Поэтому мнение, что новые баргуты, т.е. хоринцы, вначале тоже назывались *баегу*, лишено основания. Сказанное подтверждают результаты новейших исследований истории хоринцев, суть этногенеза которых сфокусирована в мифе об их происхождении от птицы-лебедя. Сравнительный анализ фольклора сибирских и других народов показывает, что совпадающий в мелких деталях типологически идентичный миф сохранился в устном творчестве некоторых этнических групп тувинцев.

Принимая во внимание тот факт, что культ лебедя был наиболее сильно развит в Саяно-Алтае и сопредельных районах Северо-Западной Монголии, можно предположить, что там некогда существовала достаточно обширная этнокультурная общность (одним из ее компонентов были хоринцы), почитавшая в качестве общего тотема лебедя [Зориктуев, 2011: 155]. В составе этого объединения не могли быть предки старых баргутов, у которых не существовало одинакового с хоринцами ни на племенном, ни на родовом уровне мифа о лебедином происхождении и, как следствие этого, четкого и единого представления о тотемическом первопредке. После распада упомянутой общности хоринцы оказались в бассейне Верхней Лены, откуда постепенно перешли в Забайкалье.

Таким образом, бытующее мнение, что старые баргуты (барга) и новые баргуты (часть забайкальского племени хори) Хулун-Буира некогда составляли единый этнический организм, а их общим предком

было известное по китайским источникам племя баегу, не подтверждается. Названные группы изначально представляли собой два разных самостоятельных этноса. Из них наибольшая генетическая близость к баегу обнаруживается у старых баргутов.

ЛИТЕРАТУРА

1. Боржимский Ф. (1915) *Краткое историко-географическое и статистическое описание Худунбуирской области* // Известия Восточно-Сибирского отдела Русского географического общества. Т. XLIV. Иркутск.
2. Зориктуев Б.Р. (2011) *Актуальные проблемы этнической истории монголов и бурят*. М.
3. Молдобаев И.Б. (1993) *Устные рассказы о кыргызах у народов Сибири (к вопросу об этногенезе киргизов)* // Этническая история народов Южной Сибири и Центральной Азии. Новосибирск. – С. 292-297.
4. Шубин А.С. (1973) *Краткий очерк этнической истории эвенков Забайкалья (XVII-XX вв.)*. Улан-Удэ.
5. Өлзий Ж. (1999) *Барга монголын түүх*. Улаанбаатар. 190 с.
6. Sundui Sh. (2005) *Erten-ü baryu yasutan*. Öbür Mongyul. 208 с.
7. Tubšinnima, Galjud. (1985) *Barγačud-un teiiken-ü ireltü*. Öbür Mongyul. 173 с.

Информаторы

- I. Будагэрэл, 1948 г.р., г. Хайлар АРВМ КНР, запись Б.Р.Зориктуева, 1998, 2004, 2008 гг.
- II. Упанов Ж.Д., 1900 г.р., с. Баянгол Баргузинского р-на Респ. Бурятия, запись Б.Р.Зориктуева, 1978 г.
- III. Бямбаа, 1928 г.р., г. Баян-Хурэ АРВМ КНР, запись Б.Р.Зориктуева, 1998, 2000 гг.
- IV. Бодонгут Абида, 1915 г.р., г. Хайлар АРВМ КНР, запись Б.Р.Зориктуева, 1998, 1999, 2000 гг.
- V. Дугаржаб Цо., 1939 г.р., г. Амгалан АРВМ КНР, запись Б.Р.Зориктуева, 2002, 2006, 2011 гг.
- VI. Мөнхша, 1947 г.р., г. Баян-Хурэ АРВМ КНР, запись Б.Р.Зориктуева, 2001, 2002 гг.; Намжуун, 1926 г.р., Эвенкийский хошун АРВМ КНР, запись Б.Р.Зориктуева, 2002 г.

ӘОЖ 306.08

АТА ІЗІ АФРИКАДА ДА БАР
THERE ARE TRACES OF ANCESTORS IN AFRICA

Қ.САЛҒАРАҰЛЫ*

Түйіндеме

Автор мақалада жадымыздан өшуге айналған тым ескі заманның тарихын зерделеуге жазба деректер мен заттық айғақтарға қарағанда ұрпақтан ұрпаққа жетіп сақталған мифологиялық деректердің, яғни ауызша тарихтың берері маңыздырақ екеніне баса мән береді. Мифтанушылар тарапынан айтылған тұжырымдарды жай ғана сараптап қоймай, мифологиялық аңыз-әңгімелердің тарихтық, тілдік деректері арқылы ресми тарихтың түрік халықтарын «х.э кейінгі VI ғасырда пайда болған» деген тұжырымдарымен келіспейтіндігін айтып, олардың адамзат баласы тарихының бастауында тұрған тым көне халықтардың бірі түрлі дәлелдермен түсіндіреді.

Кілт сөздер: миф, Ио, Тана, Миной өркениеті, ас және ман халқы.

Summary

The author of the article gives special importance of oral history is disappearing from our memory. Mythology is not only clarify the facts different conclusions stories mythical legends, through linguistic data Turkic people "emerged VI century after X era" they do not agree with such conclusions, explaining that one of the ancient people of humanity is in the early history

Keywords: Myth, Io, Tana, Minoi civilization, nation As and Man.

Көшкінші жұртқа қатысты есте қалмаған ескі замандардың тарихын танып-білуде зерттеушілердің зерттеу аясын тек көз көріп, қолға ұстар айғақтардың «айтарымен» ғана тұйықтап, сол арқылы мәлім болған жайдың төңірегін шиырлап, арқандалған аттай айналсоқтай беруді әдетке айналдырып, халықтың өзімен бірге жасасып келе жатқан ауызша тарихына тиісті мән бермей келе жатқанын бұрын да талай айтқан едік. Қазір де қайталай айтуға тура келеді. Өйткені зерттеушілердің жазылмаған заңға айналған бұл әдеті – көмескі беймәлім тұстары көп көне замандардың шындығын ашуға осы күнге дейін ойға тұсау, ізденіске кедергі болып келеді. Осының салдарынан бағзы заман адамдарының наным-сенімін, таным-түсінігін бойына сіңірген халықтық аңыз-әңгімелердің астары ашылып, айтпағы

---

* филология ғылымдарының кандидаты, Түркология ғылыми-зерттеу институтының жетекші ғылыми қызметкері, Астана-Қазақстан.

Candidate of Philology a leading scientific researcher in the scientific research center of Turkology, Astana-Kazakhstan. E-mail: K.Salgara@mail.ru

айқындалмай, олардың бәрі, қазіргі түсініктегідей, мифке, яғни «өтірік», «жалған» деген ұғымға телінген. Бүгінгі таңда көпшіліктің «миф» дегеннің өзінің әуелгі түпмағынасының грекше: «сөз», «аңыз», «әңгіме» дегенді білдіретіні ұмыт болып, оны жәй бір қияли бос сөзге балайтыны да содан. Мифке деген осындай сыңаржақ көзқарас салдарынан көне замандардан жеткен аңыз, әңгімелердің берер тарихтық, тілдік деректік мәліметтері айқындалмай, заманында айтушының тыңдаушы назарын өзіне аударып, еліктіру мақсатында жанынан қосып, әрлеген түрлі қияли әсірелеулерінің тасасында қалып, шындық дәні аршылып алынбай қала береді. Соған орай қазіргі таңда, зерттеушінің түйінделер бар ойы нақты жазба дерекке, ол болмаған жағдайда, тек жер қабаттарынан археологтар тапқан материалдық айғақтарға ғана тәуелді. Мысалы, қазіргі тарих ғылымына «Миной өркениеті» деген атпен еніп, «адамзат өркениетінің алғашқы ошағы – Крит» деген ұғымның санаға сыналап кіріге бастауы да содан, табылған заттық айғаққа жадыланудан ба дейміз. Өйткені мұндай тұжырымның ағылшынның белгілі археологы Артур Эванстың ХІХ ғасырда Крит аралынан жазуы бар көптеген қыштактайшалар (*қышпарақшалар*) тауып, оларды зерттеп, танығаннан кейін барып пайда болғаны белгілі. Бұл жазулардың арасында көне иероглиф таңбалары да болған және олар мөрлердегі, вазалардағы, қабырғалардағы, медальондардағы жазулардан да кездескен. Сондай-ақ кейбір тақтайшаларда сызықты таңбалармен беріліп, әр таңба бір буынды сөзді білдіретін жазулар да табылған. Бұларды зерттеген ғалымдар оның алғашқы түрін «сызықты «А» жазуы» (*«Линейное письмо А»*), уақыт өте жетілген кейінгі түрін «сызықты «Б» жазуы» (*«Линейное письмо Б»*) деп атап, олардың бәріне ортақ «Этеокрит» (*«Шынайы Крит»*, басқаша айтқанда *Криттің әуелгі төл тұрғындарының жазуы*) деген ат берген болатын.

Алайда тіл мамандарының тарапынан бұл жазулар түгелдей оқылып, танылғанымен, олардың тілі, қай халықтың мұрасы екені, жазуларда не айтылғаны әлі күнге анықталған жоқ. Шешілмеген жұмбақ күйінде қалды. **«Бір кезде болған, кейін белгісіз себептермен құрып кеткен халықтың мағынасы айқындалмаған жазуы» деген ғылыми тұжырыммен бар тағдыры тұйықталып, зерттеу жұмысына нүкте қойылған.** Жазу құпиясы ашылмағаннан кейін осы аралдан орындары табылған, өзімізге мектеп оқулығынан таныс миф - Эдип патшаның баласы Тесейдің Минотаврды өлтіретін атақты Лабиринті мен ғажайып сарайлардың да кімдердің мұрасы екені

анықталмай қала берді. Алайда, соған қарамастан, осылардың бәрі тұтаса келіп, зерттеуші ғалымдардың «ежелгі көне өркениет ошағы – Крит» деген тұжырым жасауына мүмкіндік туғызды. Былай қарасаңыз, көзге көрсетіп, қолға ұстатары бар нақты заттық айғақтарға негізделген ғылыми тұжырым-ақ! Күдіктенуге, терістеуге басқа дерегіңіз де жоқ. Бәрі дұрыс.

Бірақ, солай дей тұрып, айтар уәжің, алға тартар нақты айғағың, ұсынар дәйекті дерегің болмағанымен, санаңның бір түкпірінде пайда болған бір түйткілдің осының бәрін, тіпті, ғылымның мойындағанына, мойындатқанына қарамастан, тарихи ақиқат ретінде қабылдауға кедергі жасап, басқа бір қиырға жетелейтіні де шындық. Шындығына келгенде, ол түйткілді туғызатын да осы мифология деректері.

Қарап отырсаңыз, әлемнің жаратылысы жөніндегі ықылым замандағы қай халықтың аңыз-әңгімелерін алсаңыз да, солардың бірде-біреуінде «адамзат баласы Аралда жаратылыпты» деген дерек жоқ. Өз басым еш жерден кездестіре алмадым. Оның есесіне, керісінше, мейлі ол ғылымның соңғы жетістігінің нәтижесіне сүйеніп, ғылыми тұжырым жасаған генетик ғалымдардың нақты көрсеткеніндей, Оңтүстік Шығыс Африка болсын, мейлі жер шарының басқа бір нүктесі болсын, әйтеуір адамзат баласының құрылықта пайда болып, сол арадан төрт құбылаға шашырай тарағаны жөніндегі деректер баршылық. Олай болса, ежелгі көне өркениеттің ошағына алғаш от жағушылар да криттіктер, яғни аралдықтар емес, құрылықтағылар болуы керек емес пе?! Бұл ретте, тіпті, басқаны айтпағанның өзінде, түнерген тұңғыық теңіздің жағалауынан шалғайда жатқан алыс Аралға жету үшін пайдаланар құралды (*ол - сал ма, қайық па, кеме ме – бәрібір*) алдымен ойлап тапқан құрылықтағылар екеніне қандай дау болуы мүмкін. Криттіктер де алғаш аралға соларды пайдалану арқылы жетті емес пе?! Құрылықта өркениетке тырнақ іліктірмеген тоғышар тобырдың теңіз ортасындағы елсіз аралға жетуі, жеткен күннің өзінде басқа құрылықта жоқ салтанатты сарайлар салып, түрлі жазуларды меңгеріп кетуі ақылға қонар шаруа ма?!

Біздің пайымдауымызша, бұл орайда, Крит аралына алғаш сырттан келгендердің Жерорта теңізінің жағалауында пайда болған өркениеттің өкілдері екені анық. Олардың сонда, яғни құрылықта жүріп жеткен ортақ жетістікті Критке келген соң одан әрі дамытып, құрылықтағылардан қара үзіп, озып кетулері әбден мүмкін. Өйткені құрылықтағылар билікке, байлыққа таласып, бір-бірімен соғысып,

қол жеткізген игіліктерін өздері қиратып, бұлдіріп жатқанда, оңаша аралдағылардың бейбіт тірліктің қызығын көріп, қай тұрғыдан да еркін демып, жетілулері табиғи заңдылық қой. Соған орай Криттің ең көне өркениет ошағының біріне айналуы әбден мүмкін. Бірақ табылған заттық айғақтарға қарап, бүкіл Эгей теңізі мен оның жағалауларына ортақ өркениетті бір Критке теліп, содан шығарудың да жөні жоқ сияқты.

Мұны бұлайша ежіктеп жатқанымыз, осындай және осы тәріздес басқа мәселелерді зерде елегінен өткізгенде әлем халықтарының ортақ бастау тарихының шындығын ашуға тек жазба деректер мен заттық айғақтарға иек артып, солар арқылы ғана белгілі бір тұжырым жасаудың қателікке ұрындыратынын айқын сезінгендіктен. Әлем халықтарының ортақ бастау тарихының сонау көне заманның басты кейіпкерлерінің бірі - түрік халықтарының тарихынсыз жазылуы, оларды х.э. кейінгі VI ғасырға дейін білмей келуі осының толық айғағы.

Жадыдан өшірілген тым ескі заманның тарихын зерделеуге, егер ақиқатқа жүгінсек, жазба деректер мен заттық айғақтарға қарағанда ұрпақтан ұрпаққа ауысып, халықтардың өзінің жадында сақталған мифологиялық деректердің, яғни ауызша тарихтың берері маңыздырақ болса керек. Шынтуайтқа келгенде, жоғарыда айтылған «ас» және «мән» халықтары жөніндегі алғашқы мәліметтерді де біз тек осы мифология деректерінен, яғни халықтардың өздерінің ауызша тарихынан ғана табамыз және олардың бәрінің бірдей жалаң қияли әңгіме еместігі де бірден көрініп тұрады. Мысалы, сөз болып отырған мәселеге орай, мифология деректерінде: Күн мен Айға табынған ежелгі адамдардың билеушілерінің өзге тектестерінен ерекшеленіп, өздерін Күн мен Айдың баласы етіп көрсеткенін және солардан өсіп-өніп тараған ұрпақтан «ас» пен «мән» аталатын халықтардың пайда болғаны айтылса, сол дәстүрдің кейінгі замандарда да үзілмей жалғасқанын қазіргі ғылымның өзі де дәлелдеп отырған жоқ па?! Билеушілер тұқымынан пайда болған көшкінші халықтардың кейінгі тарихынан белгілі: «торк» (*тор+ұрық*), «төре» (*төр+ие*); үндіеуропа халықтары тарихынан белгілі: «царские скифы» (*патша скифтер*), «царское племя» («*патша тұқымы*») деген халықтық атаулар сол

ежелден бар дәстүрдің кейінгі жалғасуының айғағы емес пе?!¹ Мәселеге осы тұрғыдан келіп, мифология деректеріне жүгінсек, жалпы адамзат баласының бастау тарихының, қалай дегенде де, ас пен мән (ман) халықтарының тарихынан басталатынын пайымдау онша қиындыққа түспейді. Бұларға кейбір зерттеушілер «қай» халықтарын қосады. Олар, тіпті, манды ысырып тастап, ас пен қайды алға шығарады. Ал бұл екеуінің қайсысы біріншілікке ие дегенге келсек, ол – әлі нақты шешімі табылмаған мәселе күйінде қалған. Өйткені мифтанушылардың бірі өз зерттеулерінде астан қай бөлінген десе, екіншісі қайдан ас бөлінген дегенді айтады. Менің өз пайымдауымша, бұлардың ішінде біріншілік ас халықтарының еншісіне тиетін секілді. Оған айтар уәжім: аңыз әңгімелер берер мәліметтер дерегіне қарағанда, қай тайпасының түптегі - теңізге қайық салушылар. Олардың теңіз кезіп, жаңа жерлер ашқан жауынгер тобы «қайбөрілер» деп аталған теңіз қарақшылары² (*пираттар*). Адамзаттың эволюциялық даму жолында теңізді игеруі жерді игеруден көп кейін болған жетістік. Осы негізде теңізге қайық салған қайларды жерге дән сепкен астардан бөлінген болар деп топшылаймын.

Мифтанушы ғалымдар ас халқының Күнді құдай тұтып, күнге табынғанын әйгілейді. Грек мифологиясы Құдай-Ананың (*Богиня-Мать*) Крит аралында босанып, Бала-Құдайды (*Мальчик-Бог*) өмірге әкелгенін, оған Ас-Солнце (*Кун-Ас*) деген есім бергенін айтады. Кейін Критте осы Құдай-Баланың құрметіне «Күнас» (*Кносс*) ғибадатханасы салынады. Осыған қарап, біраз ғалымдар ас халқының тегін Крит аралынан шығаруға бейім. Мысалы, зерттеуші А. Айзахметов бұл ретте: «Здесь мы должны имет в виду, по древним легендам, что Богиня-мать родила на острове Крит мальчика бога, имя которого было связано с солнцем, а местом поклонения был Кносс. В казахском транскрипции слово «кносс» разлагается на словосочетание «күн ас», что означает «ас солнце». Таким случае, по логике вещей, Богиня-Мать родившая мальчика-бога и давшая ему имя «Ас-Солнце», должна

¹ «тор» сөзі: көнетүрікше «билік», «билеуші» деген мағынаны білдіреді. Сондай-ақ орыс ғалымдарының «түрік» пен «торк» этнонимдерін «бір-бірінің баламасы, синоним атаулар» деген тұжырымдарының қате екенін еске саламыз. Қараңыз: Салғараұлы Қ. «Түріктер». Астана. 2007. 51-54-б.).

² Қай – көнетүрік тілінде «кебіс» дегенді білдіреді (М. Қашқари сөздігін қараңыз). Мысалы, қайық – «су кебісі» (қай-кебіс, ық-су), құдық (құт-су). Сондай-ақ қай «жылан» деген мағынаны да білдіреді. Мысалы, «қай», «оранқай» халықтық атауларындағы «қай» осы «жылан» деген ұғымнан шыққан. Бірақ бұлар, менің түсінігімде, ас атауынан кейін пайда болған тотемдік атаулар.

называться «Матерью Аса», в казахской транскрипции «Ас-Ана». Полуостров, на котором переселившиеся асы нашли себе убежище, получил название Пелопоннес». ... асы, которые нашли себе убежище на Пелопоннесе и заключили там союз с племенами кай. Этот племенной союз получил тогда название – пеласги. Но среди этого племенного союза стало выделяться особо племя асов с царственной родословной. В данном случае я говорю о племени, ведущую свою родословную от той самой Богини-Матери, породившей на Крите Мальчика-Бога и давшая ему имя Ас-Солнце, который и стал родоначальником всех асов и местом поклонения ему был Кносс. Это царственное племя именовалась «Ас-Ана», то есть «Мать аса» (Айзахметов А. *Возрождение тюркского мира. Тараз.2014. стр.74 и 77*), - деп, астардың Криттен Пелопоннес түбегіне келіп, қоныс тапқанын айтады. Бұл арада ізерттеушінің пайымдауларының жалпы бағытымен келісуге болар. Бірақ оның өз тарапынан жасаған тұжырымдарын нақтыландыруға келгенде қосылмайтын тұстарымыз баршылық.

Алдымен, оның ас халқын Пелопоннеске Крит аралынан келді дегені жайында. А. Айзахметовтың астарды Пелопоннеске Криттен қоныс аударып келгендер етіп көрсетуі Крит аралын мекендеушілерді ең көне халық деп түсінуінен өріс тартатын секілді. Бұл, бізше, қате түсінік. Өйткені астар Пелопоннеске сырттан келгендер емес, ежелден сол түбектің автохтондық құқы бар, байырғы тұрғындары. Өлгі көнегректің ежелгі ақыны Гесиоттың «пеласгилерді көкте әлі Ай пайда болмай тұрғанда бар көне халық» десе, сол пеласгидің негізін осы астар құрағаны белгілі. Миф аңыздарында көп айтылатын кейінгі кай, ман, омо, агау, тана халықтарының бәрі осы астардан тараған. Түптеп келгенде, Крит аралының астары да бір заманда осы теңіз жағалауларын мекендеген астардан шығып, сонда барғандар. Егер, А. Айзахметов айтқандай, Криттен шыққан астар Пелопоннеске келген болса, онда ол олардың атажұртқа – ежелгі отанына арада көп уақыттар өткізіп барып қайта оралулары ғана болмақ.

Астардың жер шарының біраз өңіріне тараған көп санды тым көне халық екенін ежелгі халықтардың біразының мифологиясында бар аңыз-әңгімелердің деректері де айғақтап бере алады. Тіпті, кей халықтардың мифтарында «ас» атауын құдайдың есімі етіп көрсететіні де сол өте көнеліліктің айғағы. Мысалы, скандинавдықтардың мифологиясында «Ас» Один бастаған құдайлар тобының ортақ аты. Оны кейде солардың кейбіреулерінің әкесінің есімі ретінде

қолданатындары да бар. Ал шешендер мен ингуштардың мифінде «Аза» (*Ас-а*) құдай әйел, Күннің қызы [1, 50; 119]. Сол секілді ас тайпалары дендей мекендеген бір құрылықтың тұтастай «Азия» (*Ас-ұя, астың мекені*) деп аталуы да біраз жайды аңғартқандай. Ең ғажабы, генетика ғылымының соңғы жетістігінің бірі – ДНК тәсілімен жасалған зерттеу қорытындыларына сүйенген генетик ғалымдар осы Азия құрылығын мекендеген халықтардың баршасының түптегінің ежелгі түріктестерден тамыр тартатынын баршаға жариялап отыр. Мұны да есте ұстаған жөн бе дейміз.

Сондай-ақ осы автордың криттіктердің құдай тұтып, «Богиня-Мать» деп тәу еткен әйелін астардың анасы деп танып, оны «Ас-Ана» атауының және оның баласы «Ас-Солнце» дегенді «Күн-Ас» деп алуының негізсіз еместігін құптауға болады. Шындығында да солай болуы әбден мүмкін. Бірақ мұның бәрі тек криттіктер үшін, яғни Крит аралын мекендеген астар үшін ғана солай. Ал басқа жердің астары үшін олай емес. Олардың әрқайсысының осылар тәріздес аталған өз билеушілері-құдайлары бар. Сондықтан зерттеушінің криттік ««Богиня-Мать» дегенді бүкіл ас халқының түпанасы, «Ас-Солнце» дегенді түпатасы (*родоначальник*) деген тұжырымын тарихи шындық ретінде қабылдауға болмайды ғой дейміз.

Біз, жоғарыда, Күнді құдай тұтып, соған табынған жұрттың билеушілері өздерінің тегін «күннен жаратылған» деп жариялап, «Күн тегі» атандырғанын айтқанбыз. Міне, осыған орай сол кездің адамдары «Күн тегі» атанғандар әулетінен шыққан билеушілерді әрі құдай, әрі патша деп қабылдаған. Матриархат дәуірінде қалыптасқан осындай наным-сенімнің бесігінен шыққан астардың құрылықтан Крит аралына келген бір бөлігінің билеушісінің «Богиня-Мать» (Құдай-Ана), ал оның баласының «Мальчик-Бог» (Бала-Құдай) аталуы табиғи заңдылық, барлы-жоғы бұрыннан бар, қалыптасқан дәстүрдің жалғасы ғана. Сондықтан Криттен табылған жазуларда осылай аталады екен деп бұлардың бірін («Богиня-Мать» дегенді) бүкіл астардың түпанасы, екіншісін («Мальчик-Бог» дегенді) түпатасы ету шындыққа келмейді. Бұл атаулардың басқа астарға, яғни басқа жердің Күнге табынушыларына қатысы жоқ. Криттегідей қағазға түсіп, хатталып кейінгіге жетпеді демесеңіз, олардың әрқайсысының өз билеуші Ана-Құдайлары, Бала-Құдайлары болғаны анық. Мысалы, ықылым заман халықтарының біразының мифологиялық аңыз-әңгімелерінің кейіпкері, Зевс құдайдың ғашығы – Ио да тана халқының адамдары үшін осындай Құдай-Ана.

Мұның бәрі сөз ретіне орай атылып жатқан пайымдаулар. Біздің негізгі мақсатымыз мифтанушылар тарапынан айтылған тұжырымдарды сараптау емес, мифологиялық аңыз-әңгімелердің тарихтық, тілдік деректері арқылы ресми тарихтың түрік халықтарын «х.э. кейінгі VI ғасырда пайда болған» деген тұжырымдарының қателігін көрсетіп, олардың адамзат баласы тарихының бастауында тұрған тым көне халықтардың бірі екенін дәлелдеу, тіпті, дәлелдей алмаған күннің өзінде көзқарақты оқырманға ой салу болғандықтан, бұл мәселені осымен доғарып, негізгі айтпағымызға көшелік. Бұл ретте бізге Ио туралы мифтік аңыздар дерегінің берер мағлұматы мол.

Жалпы өзгелерге қарағанда Ио туралы мифтік аңыздар баршылық, әрі олардың айтарлары да әр қилы. Солардың ішінен маңызды мәлімет беретін Овидийдің «Метаморфозы» поэмасы мен Эсхилдің «Прометей прикованный» трагедиясындағы Иоға қатысты деректерді жүйелеп мазмұндаған мифтанушы Николай Кунның «Легенды и мифы Древней Греции» атты еңбегімен бірге тарих атасы Геродоттың әйгілі «Тарихындағы» аңыздарды ерекше атаған жөн. Түптеп келгенде «Мифы народов мира» атты энциклопедиядағы Иоға қатысты материалдар да осылардан алынып, қорытылған мәліметтер. Алда айтылар ойдың түсінікті болуы үшін, алдымен, осы деректердің өзіне кезек берелік.

Николай Кунның мазмұндауы бойынша оқиға былайша өріледі. Кезінде құдайлар анасы Гера өзінің күйеуі Зевстен көп тепіреш көреді. Соның бірі Зевстің ғажайып сұлу қыз Иоға ғашық болуына қатысты. Біліп қалса, қызғаншақ Гераның сүйіктісіне қастандық жасайтынын ойлаған Зевс Ионы **ақ танаға** (*белоснежую телку*) айналдырып, көзден тасалауға ұйғарады. Бірақ оның бұл әрекеті Ионы Гераның қаһарынан құтқара алмайды. Зевстің айласын біліп қалған Гера көргеннің көзін тойдырар сүйкімді ақ танаға қызыққан болып, оны өзіне сыйлауын өтінеді. Бермеске сенімді сылтау таба алмаған Зевс амалсыз Ионы Гераға беруге мәжбүр болады. Осылайша Ионы қолға түсірген құдыретті Гера оны жүзкөзді Аргусқа күзеттіріп, қатаң бақылауда ұстайды. Осыдан бастап Ионың қайғылы да азапты күндері басталады.

Қапияда айырылып қалған ғашығының қайғырып, қан жұтып, азапта жүргенін көрген Зевс өзінің ұлы, желаяқ Герместі шақырып алып, оған қалайда ақ тананы ұрлап алып, бостандыққа шығаруды тапсырады. Гермес жүзкөзді Аргусқа түрлі қызықты әңгіме, ертеке айтып, елітітіп, көзіне ұйқы үйіреді. Маужыраған Аргус қалғып кетіп,

бір сәт жүз көзін түгел жұмған кезде, соны аңдып отырған Гермес өзінің қайқы (*изогнутый*) қылышымен оның басын қағып түсіреді. Сөйтіп Ио бостандыққа шығады.

Бірақ бұл да жанын қызғаныш билеген Гераның қаһарынан Ионы құтқара алмайды. Ионың ұрланғанын біле салысымен, Гера ақ тананың соңына жантүршігерлік екі шанышқақты¹ салып қояды. Шаққан жерінің қанын сорғалататын бұл екі жәндік ақ танаға (*Иода*) тыным бермей, алдына салып еңкілдетіп қуады да отырады. Денесін қызарып қызған темірдей қарыған екі шанышқақтың бізгегінің (*жалосының*) уытына шыдамаған ақ тананың қашып бармаған тауы, баспаған жері қалмайды. Осылай сорлап, шаршап-шалдығып жүріп, скиф даласындағы таудың теріскей шындарының біріне шегенделген (*бұғауланған*) Прометейге жолығады. Әбден азып-тозған, жүдеген Ио зар жылап отырып, Прометейден ендігі тағдырының не болатын айтып, көмектесуін өтініп: «О, Прометей! Здесь на этом пределе моих скитаний, открой мне, моллю тебя, когда же кончатся мои муки, когда же наконец найду я покой? – деп жалынады.

Оған Прометей: «О, верь мне Ио! Лучше не знать тебе, чем знать. Много еще стран пройдешь ты, много встретишь ужасов на своем пути. Твой тяжкий путь лежит через страну скифов, через высокий снежный Кавказ, через страну амазонок к проливу Босфор так назовут его в честь тебя, когда ты переплываешь его. Долго будешь ты, затем блуждать по Азии. Ты пройдешь много страны, где живут, несущие смерть горгоны; на их головах извиваются щипя, вместо волос. Остерегайся их! Остерегайся грифов и однооких аримаспов; и их ты встретишь на свем пути. Наконец достигнешь ты Библинский гор, с них извергает свои благодатные воды Нил. Вот там-то , в стране, которую орошает Нил, у его устья найдешь ты покой. Там вернет тебе Зевс твой прежний, прекрасный образ, и родится у тебя сын Эпаф. Он будет властвовать над всем Египтом и будет родоначальником славного поколения героев. Из этого рода произойдет тот смертный, который освободит меня из оков. Вот что, Ио, поведала о судьбе твоей мать моя Фемида» [2, 68-69].

---

¹ Н. Кунда: бұл қорқынышты жәндікті «овод» деп атайды. Оводтың қазақшасы «бөгелек». («Бүгелек» деп те айтады). Қазақ ұғымында бөгелек тек жылқыны шағып, берекесін алатын жәндік. Ол сиырға онша қауіпті емес. Сиырдың жанын шығарып, есін тандыратын жәндікті қазақ «шанышқақ» дейді. Ескі дастандарда ес-ақылы қалмай, жан-жаққа қашқан жауды: «Шанышқақ тиген сиырдай, қоярға жанын жер таппай» деп теңейтін жолдар бар.

Міне, мифологиялық аңыз кейіпкері Ио туралы дереккөздері берер деректің бірі осындай. Енді осы айтылғандарды талдау арқылы бұлардың түріктестес халықтардың сонау ықылым заманнан бар көне халық екенін анықтауға қандай қатысы барын түсіндіріп көрелік. Онымызды және осы Ионың есімі мен оның шыққан тегін анықтаудан бастайық.

Біздің пайымдауымызша, бұл миф кейіпкері есімінің дұрыс аталуы Ио емес, Иө. Көне халықтардың кейбірінің тілінде Иө «Ай» деген сөздің баламасы, синонимі. Мысалы, қытайлықтар айды қазір де «иө» дейді¹. Грек мифологиясындағы ақ танаға айналып, екі шанышқақтың айдауында бүкіл Греция, Азия² жерін аралап, арып-ашып Африкаға жетіп, қайтадан адам бейнесіне түскен жерінде Ионың Ай аталуы да, кейін өзі билік жүргізген ел-жұртының атауымен бірігіп, «Тана+ай» (*Дана-ай*) аталуы да осы ойымыздың дұрыстығын құптап, Ио есімінің түріктердің түпататегіне қатысы барын айғақтай түседі (*Бұл жөнінде сәл кейінірек толығырақ айтамыз. Қ.С.*). Бұл Ионың есіміне қатысты.

Енді Ионың шыққан тегі жөнінде.

Байыптап қарасаңыз, осы тақырыпқа қатысты басқа миф деректерінің бәрінде де Ионы «Аргостың патшасы Инаханың қызы» деп көрсетеді. Демек, бұған бақсақ - Ионың туған жері, өскен ортасы осы Аргос, яғни Ио Аргостың төл тумасы. Сондай-ақ аңыз деректерінен Аргостың автохтондық тұрғындарының ежелден пеласгилер екенін де жақсы білеміз. Олай болса, Ионың әкесі Инаханың осы пеласгилерді билегені, солардың патшасы болғаны да зерде мойындар шындық. Кейін осы пеласгилердің Күнді құдай тұтқандарының өздерін «ас», ал Айды құдай тұтқандарының мән (*ман*) деп аталғанын да айтқанбыз. Уақыт өте келе Айға табынып, өздерін «Айдың бауырлары» санаған мандар әлеуметтік жағдайларына қарай іштей екіге бөлініп, біреуі «аха» (*ага*), «аха-ай» (*айдың ағасы*), екіншісі «іні-ай» (*Айдың інісі*), «Іні-ай-ман» (*найман*) атанып, өз алдарына жеке-жеке ел болғаны мәлім.

---

¹ Осы ретте монғолдардың, тибеттіктердің, қытайлықтардың, корейліктердің, вьетнамдықтардың генофондын ДНК тәсілі арқылы тексерген генетик ғалымдардың тибеттіктер мен қытайлықтардан және монғолдардан ДНК-ның «түріктік» төрт типі (*А, В, С, Д*) түгелдей тапқанын да еске сала кеткеннің артықтығы болмас.

² Ол кездің адамдарының түсінігінде «Азия» деген ұғым Жерорта теңізінен Сырдарияға дейінгі аралықты ғана білдірген.

Міне, осылардың бәрін халықтың ауызша тарихында мифтік аңыз-әңгімелер деректеріндегідей ықылым заманның ел билеушілерін төл атымен атамай, оның орынына халқының, елінің атауын соның есімі ретінде атайтынын ескере отырып, ой елегінен өткізсек, Ионың әкесі Инаханың да аты оның өзінің төл есімі емес, оның елінің атауына байланысты айтылған деуге негіз бар. Бұған «инаха» сөзінің төркінін (*этимологиясын*) анықтау арқылы көз жеткізуге болады. Инаха - ежелгі түріктердің уақыттың (*бәлкім, басқа тілдердің*) ықпалымен сәл өзгеріске ұшыраған «нағыз аха» (*самый главный аха*) деген мағынаны білдіретін «**ең аха**» деген сөзі. Басқаша айтқанда, «ең аха» - аха елінің ең жоғарғы билеушісі, яғни патшасы деген ұғымды білдіретін атау. Осыдан шығарып, аңыз кейіпкері Ионың шыққан тегін анықтауға да мүмкіндік туады. Ио (*Ио, Ай*) – аха елінің билеушісінің қызы, Аргосты мекендеген аха (ахай) жұртының тумасы. Ал аханың ман халқы екенін және олардың ежелгі түріктестес халықтардың арғы ата-бабаларымен қалай тамырласып жатқанын осының алдындағы тарауда арнайы сөз еткенбіз.

Осы орайда жанама дерек ретінде ахалар жөнінде мол мәлімет беретін гректің көне жырауы Гомердің әлемге әйгілі шығармасын да еске сала кеткеннің артықтығы болмас. Осында ахалардың біріккен күшпен Трояға жасаған шабуылы кеңінен суреттелетіні белгілі. Осы Троя соғысының ахалар жағынан айырықша аталатын батырларының бірі – Одессей. Оның басқа батырлардан ерекшелігі: айла-амалы көп, тапқыр қу адам. Ол сол қулығымен ахаларды жеңіске жеткізеді. Міне, осы Одессейдің елін Гомер өзге ахалардан бөліп «итаха» деп атайды. Түрік халықтары ежелден алдауды, өтірік айтуды, қулық-сұмдықты жек көрген. Ондай жасаған адамды «ит-адам» (*собака-человек*), мінезін «ит-мінез» (*собачьи характер*) деп атаған. Мұның солай екеніне Махмұд Қашқаридың, Жүсіп Баласағұнидің еңбектері мен батырлар жырын оқыған кез келген адам көз жеткізе алады. Гомердің алдамшы қу, айлакер Одессейдің елін басқа ахалардан бөле-жара «ит-аха» (*собака-аха*) деп атауында сол ежелгі түріктік түсінік жатыр деп батыл айтуға негіз бар.

Бұл айтылғандардың бәрі, көне аңыз дерегін қалайда түрікке жақындату мақсатында қиыннан қиюластырған жалаң қияли бопса тірлік еместігін Иоға қатысты келтірілген жоғарыдағы жер-су, ел атауларынан да айқын көруге болады. Қуғын-сүргіннің бар азабын бастан өткеріп барып, өліп-талып Африкаға жеткен Ионың сиырдан адам кейпіне айналып, тыныштық тауып тұрақтаған жеріндегі аңызда

айтылатын жер-су аттары (*топонимдер, гидронимдер*) мен халықтық атауларының (*этнонимдер*) бәрі түріктік атаулар. Олар мыналар: «Библі тауы», «Ніл дариясы», «Тыныс номы», «Тана өзені», «Тана көлі», «Тана жұрты». Түрік халықтарының тілінен хабары бар кез келген адамның бұл атаулардың қай-қайсысын да дәл осы күйінде ешқандай «Түсіндірме Сөздіксіз-ақ», ешбір ғылыми талдаусыз-ақ әрқайсысының недей мағына беретінін, жеке алғандағы сөздік мәнін бірден ұға алатына сенімді болғанымызбен, тіл білмейтіндердің көңілінде күдік қалмас үшін осы атаулардың бәріне қысқаша болса да арнайы жеке-жеке тоқталып өтелік.

Жоғарыда келтірілген аңызда Прометей Иоға: «Наконец достигнешь ты Библинский гор, с них извергает свои благодатные воды Нил», - деген еді ғой. Міне, осындағы «Библинский гор» - Бибілі тауы. «Бибілі» сөзі көнетүріктің «бибі» деген сөзіне көптікті білдіретін «лі» жұрнағы жалғану арқылы жасалып, «бибісі бар» деген ұғымды білдіреді. Ал «бибі» деп түрік халықтарының тілінде төрелердің, мырзалардың әйелін айтады. Сөздіктерде оған: «Бибі - жена вельможи (представители духовной, дворцовой знати или аристократии)», - деген түсінік берілген [3, 149]. Сонда «Бибілі тауы» түрікше: «Бибісі бар тау», «Бибісі көп тау» деген ұғымды білдіреді. Қазақтың қарағайы көп жерді «қарағай-ль»; жидесі көп ерді «жиде-лі»; биесі көп ауылды «бие-лі»; түйесі көп ауылды «түйе-лі» дейтіні сияқты. Матиархат заманында таудың былай аталуы ешқандай күдік тудырмаса керек.

Енді осы Бибілі таудан берекелі мол суы ақтарылып жатқан Ніл дарияға келсек, оның да атауы түріктік мағынаға ие. Ніл – түрікше ашық көгілдір түстің аты. Түрік халықтары, оның ішінде қазақтар жездің тотығып көгерген түрін де «ніл» дейді. Осындай жезі көп жерді «Ніл-ді» деп атайды. Орталық Қазақстанның бір өңірі қазір де «Нілді» деп аталады. Ніл атауы әуелде түстің түрінен, әлде жездің осы түрінің көгілдір-жасыл түсті болуынан шықты ма, ол жағын дәл айту қиын, әйтеуір араларында бір ортақтастық бары анық. Кешегі жоқшылық заманда аналарымыздың ақ жаулығын кір көтереді деп ақшылтым көгілдір түске бояғанда «нілге салдым» дейтінін өзіміз де талай естіп өстік. Мұнда «ніл» бояудың бір түрі. Осыларға қарағанда, Бибілі таудан құйылған берекелі мол суымен қуаң даланы құлпыртып жатқан арналы дарияның атын көк-жасылданып толқыған суының түріне қарап бір кезде Африканы мекендеген арғытүріктің аталары «Ніл» деп

атаған да болар деген ой келеді. Мұны осыған байланысты қабаттасып жатқан мынандай ұғымдар да құптай түсетіндей.

Ежелгі түрік халықтарында дүниенің төрт құбыласын түстің түрімен, мысалы, шығысты «көк», батысты «ақ», солтүстікті «қара», оңтүстікті «қызыл», ал осылардың ортасын «сары» деп атайтын дәстүр болған. Сол дәстүрмен үлкен өзен-дариялардың да әр бағытқа тарамдалып, бөлініп аққан үлкен салаларына сол бағыттың түстік атауын әлгі өзен-дарияның негізгі атына қосып атай берген. Мысалы, атақты Еділ дарияның солтүстіктегі саласын «Қара Еділ», батыстағы саласын «Ақ Еділ» немесе Кеңгір өзенінің солтүстіктегі саласын «Қара Кеңгір», орта саласын «Сары Кеңгір» деп аталатынындай. Осы сияқты Ніл-дарияның да батыс саласының «Ақ Ніл» (*Белый Нил*), шығыс саласының «Көгілдір Ніл» (*Голубой Нил*) аталуы да дария атауы «Нілдің» сөздік төркіні түрік жұртынан екенін дәлелдеп тұрғанын байқауға болады. Өз басым түрлі көне деректерге үңіле жүріп, әзірге түріктерден басқа өзге халықтарда төрт құбыланы бұлайша түстің түрімен атайтын дәстүрді кездестірмеппін.

Осы арада ретіне орай «египет» атауының да, түптеп келгенде, түрік сөзі екенін айта кеткеннің артықтығы болмас. «Египет» - түріктің «екі» (*два*) және «бет» (*лицо, берег*) деген екі сөзінен құралып, өзеннің «екі беті», «екі жағалауы», «екі қапталы» деген ұғымды білдіреді. Африканың құм басқан шөл даласында Ніл дарияның екі бетінен басқа тұрақтап мекендер жері жоқ елдің атауының өзен бойын сағалаған халқының орналасуына қарай беріліп, ерте заманда «Екібет» (*Египет*) деп аталуы табиғи заңдылық. Бір өзеннің екі бетін мекендеп отырған елді тұтас алғанда: «Екі беттің халқы» немесе «Екі беттің елі» деп, ал жекелеп алғанда «арғы беттің халқы» немесе «бергі беттің халқы» деп атау түрік халықтарының тарихында қазір де көптеп кездеседі. Сондықтан Ніл дарияның екі жақ бетін мекендеген елдің «Екібет» («Египет») аталуында ешқандай оғаштық жоқ. Ал «екібет» сөзінің уақыт оза келе «*екибет – екипет – египет*» болып өзгеруі де табиғи жағдай.

Аңыз дерегінде Ионың көп сергелдеңнен кейін Африкаға келіп, осында ақ танадан (*сиырдан*) бұрынғы адам кейпіне қайта оралып тұрақ тапқан жері - «Тыныс» (*Тинис*) деп аталады. Тасқа шегеленген Прометей әулиенің ақыл сұраған Иоға: «в стране, которую орошает Нил, у его устья найдешь ты покой» дегендегі «**покой**» тапқан жерінің түрік тілінде «Тыныс» аталуын, оның және «покой» сөзінің түрікшеге аудармасындай бір мағынаны дәл беруін, жай бір кездейсоқтыққа тели

салу қиын. Бұл да, өз тарапынан, арғытүріктің осы өңірде бір кездерде болғанын әйгілер, солардан қалған көне бір із, деректі айғақ екенін дәлелдейді.

Қараңызшы, Египет тарихында Ио билік жүргізген қауымдастықтың аты «Тыныс ном» (*ном – көне түрікте: «қауым», «тайпа», «есім» деген мағынада. Қ.С.*) болса, ал халқының аты - Тана. Сондай-ақ бастауын Бибілі тауынан алып, созыла ағып жатқан бір өзеннің де, сол өзеннің барып құятын көлінің де атаулары осы халықтың атымен «Тана» деп аталады. Тана халқының қашан матриархат дәуірінің дәурені өтіп, патриархат дәуірі күш алғанға дейін осы Тана өзеннің қос қапталы мен Тана көлінің жағалауын мекендегені белгілі (*бұл туралы алда айтамыз.Қ.С.*). Ионың «Құдай-Ана» ретінде танылуы да, мифтанушылардың «(она) почиталась в Египте по имени Исиды» [1, 547] дейтіні де, оның Ай, Тана-Ай (*Дана-ай*) деген есімдермен аталатыны да Африкаға келіп, осы тана халқына билік жүргізген, құдай-ана атанған кезі. Басқаша айтқанда Ионың сиыр «танадан» халық тананың бір мүшесіне айналған кезі. Бұл - зерттеуші А. Айзахметовтың айтуынша: христиан эрасынан бұрынғы алтымыңыншы жылдардың шамасы.

Осындағы әрі халықтың (*этноним*), әрі өзен-көлдің (*гидроним*) ортақ атауы ретінде танылған «тана» сөзі де түрік тілінің төл тумасы. Мысалы, түрік халықтарының бірі - қазақтар сиыр малының төлінің өсіп-жетілуін жас мөлшеріне қарай: жаңа туғанын «бұзау» деп атап, одан арғысын өсу сатысына қарай: торпақ - баспақ – **тана**¹ (*еркегі: тайынша*) – құнажын (*еркегі: құнан*) – дөнежін (*еркегі: дөнен*) – сиыр (*еркегі: бұқа*) деп атайды. Тана, бейнелеп айтқанда, сиыр малының бойжеткен «қызы». Аңызда ғашық болған қызын қызғаншақ әйелі Гераның қастандығынан сақтау үшін Зевс құдайдың Ионы сиырға айналдырып жіберетіні мәлім. Осы оқиғаны баяндаған мифтанушылар Ио-сиырды орыс тілінде «корова» демей, «белоснежная телка» деп алыпты. Мифтанушылардың мұндағы «белоснежная телка» деп отырғандары, міне, осы – Тана. Африканың бір өңіріндегі жер-су атауларының: (*Бибілі, Ніл, Екібет, Тана (өзен мен көл аты), Танай (халықтың атауы), Тыныс, Тыныс-ном,*) – бәрінің

---

¹ Тана - екі жастағы сиырдың атауы. Әдетте бұл жаста тана бұзауламайды. Егер күтімі жақсы болып, ерте жетіліп, бұқадан шығып кетсе, оны «қашар» деп атайды. Ондай сиыр малын кейін «қашарында бұзаулаған» деп еркешелеп жатады. Осындай жағдайдан болар кей аймақтарда «тана» атауының орынына «қашар» деп те атай береді.

дыбысталуының да, ұғымдық мағынасының да түрік тілінің қорындағы сөздермен бұлайша бірдей болуы – осы өңірді тым ерте заманда түріктестес халықтардың ата-бабаларының мекендегенін айғақтап тұрғандай, тіпті, Африкадағы ең көне ежелгі жер-су және ел атауларының бұлайша түрік тілінде сөйлеуі - осы өңірдің алғашқы тұрғындары түріктестес халықтардың арғы ата-бабалары болған деуге де мүмкіндік беретін секілді ме, қалай?!

Енді осы айтылғандардың бәрін ой таразысынан өткізіп, бірін-бірімен сабақтастыра зерделесек, Ио есімі мен тана атауының өзара байланыс негізін танумен бірге миф авторларының Ионы басқа жануарлардың біріне емес, неге Зевске тек сиырға айналдыртқанының да, сондай-ақ неге оны басқа жерде емес, тек Африка жеріне, тана халқының ортасына келгенде ғана қайтадан адам қалпына келтірілгенінің де мәнін түсіну онша қиындық туызбайды. (*Көне мүсінішілердің әйел құдайлар бейнесін жасағанда сиыр басты етіп жасайтындарын еске алыңыз*). Ал бұл деректер, өз тарапынан, Зевс пен Ио туралы аңызды өмірге келтірушілердің «тана» деген халықтың болғандығын және оның сиырдың екі жасар кезіндегі атауынан алынғанын жақсы білетін түріктің арғы ата-бабаларының бірі екенін дәлелдей алады.

Ио осы тана еліне келіп, құдай-анаға айналып, баршаға бірдей танылған кезде оны «Тана-Ай» (*Танай*) деп атаған. Бұл бүгінгі тілдік қолданыс заңдылығына орай айтқанда, «Айдың танасы», «Ай басқарған тана елі» деген ұғымдарды білдіреді. Уақыт өте келе ауыздан ауызға көшіп, айтылу барысында «т» дыбысы «д» дыбысына өзгеріп, «танай» атауы кейін «данайға» айналған. Мифтанушы ғалымдардың тана халқының х. э. дейінгі төртмыңыншы жылдары Африкадан Аргосқа қоныс аударған кезінің оқиғаларын баяндағанда оларды «данай», «данайлықтар» (*данайцы*) деп атайтыны да сондықтан.

Бұл оқиға, яғни таналардың Африкадан Аргосқа қоныс аударуы - мифтанушы ғалымдардың анықтауынша Ионың ақ тана (*белоснежная телка*) кейпінде қуғында арып-ашып жүріп Африка жеріне келгенінен кейін екі мың жылдан соң болған. Халықтың ауызша тарихына, яғни миф дерегіне негізделіп жазылған, «трагедия жанрының атасы» атанған гректің атақты ақыны әрі драматургі Эсхил (*шамамен х.э. дейінгі 525–456 жылдар*) өзінің «Умоляющие» атты трагедиясына осы оқиғаны арқау етіп алған. Мұнда оқиға бірден Данай мен данайлықтардың Аргосқа келген кезінен басталады.

Сондықтан бұл оқиғаның неден басталғаны жалпы оқырманға түсінікті болуы үшін аз да болса, сәл шежірелік шегініс жасауға тура келеді.

Ио Африкаға келгеннен кейін Зевс оны сиырдан қайтадан адам кейпіне түсіріп, оған үйленеді. Екеуі балалы болып, өмірге Эпаф атты ұл келеді. Кейін ол Прометей айтқандай, бүкіл Египеттің билеушісі болады және оның ұрпақтарынан аңыздың атақты батырлары шығады. Солардың бірі – әйгілі он екі ерлік жасап, аты аңызға айналған, Прометейдің өзін азаптан құтқарған атақты Геракл¹. Осындай батырлардың түпатаасы болған осы Эпафтың Бел деген баласынан, яғни Зевс пен Ионың немересінен Египт және Данай атты екі бала дүниеге келеді. Эсхилдің трагедиясы, міне, осы Египт пен Данайдың балаларының арасындағы тартысқа құрылған.

Миф дерегі бойынша: осы екі баланың Египтінің 50 ұлы, Данайының 50 қызы болады. Ұл өсіп ержеткен соң, қыз өсіп бойжеткен соң, Египт өзінің елу ұлына Данайдың елу қызын әйелдікке алып беруге әрекет жасайды. Бірақ Данай бұған келіспейді. Арада осыған байланысты жанжал туындап, ақыры Египттің ұлдарының тегеурініне шыдамаған Данай қыздарын ертіп, өздерінің ата-бабасының ежелгі атамекені Аргосқа қашады.

Қашып келгендерді, қалай дегенменде түптегі бір туыстар ғой, Аргостың патшасы Пеласг (*бұл да патшаның төл есімі емес, халқының аты. Қ.С.*) шынайы ықыласпен жылы қабылдайды. Көп ұзамай қашқындардың артынан іздете қуып, Египттің қуғыншы елшісі жетеді. Ол Аргостың патшасынан Данайды қыздарымен бірге кері қайтаруды талап етеді. Бірақ Пеласг елшінің талабын қабылдамай тастайды. Пана іздеп келген данайлықтардың енді өзінің қамқорлығында болатынын айтады. Ақыры Аргос патшасын ешқандай ымыраға көндіре алмаған елші «Данайдың қыздарын күшпен тартып аламыз, соғысамыз» деп дөң айбат жасап, еліне қайтады.

Елші кеткеннен кейін Аргос патшасы елінің халқын жинап, не істеу керегін ақылдасады. Халқы патшасын қолдап, пана сұрап келгендерді жауларының қолына қайырып бермеуді ұйғарып, «осы үшін, соғысатын болса, соғысайық» деген пәтуаға келеді.

Содан көп күттірмей, египеттіктерде жетеді. Екі елдің арасында қырғын соғыс басталады. Нәтижесінде аргостықтар жеңіліп, Пеласг елінен қашып кетуге мәжбүр болады.

---

¹ Татардың белгілі ғалымы М. Закиев «геракл» дегенді түрік сөзі «жер ақыл», «жердегінің ақылдысы» дегенді білдіреді деп дәлелдейді.

Бар шарасы таусылған Данай амалсыз қыздарын Египттің ұлдарына беруге келіседі. Осы оқиғаның нәтижесін И. Тронский өзінің «История античной литературы» деген еңбегінде былайша түйіндейді: «Сыновьям Египта удалось добиться брака, к которому они стремились, но данаиды в первую же брачную ночь умертвили своих мужей. Лишь одна из данаид Гипермнестра, увлекшись своим мужем, пошадил его; и эта чета стала родоначальницей последующих царей Аргоса» [4, 118].

Бұл оқиғаның толық нұсқасы былай: пана тұтқан Аргос патшасы соғыста жеңіліп, бас сауғалап қашып кеткен соң, басқа жасар қайраны қалмаған Данай Египт балаларының талабын орындап, қыздарын оларға әйелдікке беретін болады. Бірақ қыздарының Египттің ұлдарымен отасқанын қаламаған Данай балаларымен оңаша келісіп, олардың әрқайсысына өзінің еншісіне тиген Египттің ұлдарын амалын тауып, түнде төсекке жатқан жерінде өлтіруді тапсырып, әр қызының қолына бір-бір пышақ ұстатады.

Үйлену тойы тарқап, әрқайсысы өз күйеулерімен оңаша үйде жеке қалған Данайдың қыздары әке тапсырмасын мүлтіксіз орындап, Египттің ұлдарының бәрін бір түнде қырып салады. Тек өзіне зор құрмет көрсетіп, мейірін төге аялаған жас жігітті өлімге қия алмаған Данайдың Гипермнестра есімді бір қызы Египттің Линкей атты бір ұлын өлтірмей, оның сол түні еліне қашып кетуіне көмектеседі. Аман құтылған Линкей артынан елінен әскер әкеліп, аргостықтармен қайыра соғысып жеңіске жетіп, Гипермнестраға үйленеді. Ликей Аргостың патшасы болады.

Осы арада нақтылық үшін басын ашып айта кетер бір мәселе, миф дерегінде Ликейдің Аргосқа патша болғаны айтылғанымен, оның қалай патша болғаны ашық айтылмайды, Гипермнестра ажалдан құтқарғаннан кейін іле патша бола қалғандай әсер қалдырады. Дұрысында олай болмаған. Ликейдің патша болуы оның өз еліне барып, әскер әкеліп, африкалықтар мен аргостықтар арасындағы қырғын соғыстан кейін жүзеге асқан секілді. Біздің бұлай ойлауымызға Гипермнестраның Ликейге жазған хатындағы мына жайлар мол мүмкіндік береді. Хатта: «Брату, который один уцелел из недавно столь многих, павших от женской руки, шлет Гипермнестра письмо. Держат меня заперти, сковали цепью тяжелой; за благочестье мое так наказали меня. В горло тебе железо всадить рука побоялась,- вот и казнят; а убей мужа я, - стали б хвалить. Лучше уж казнь, чем волю отца такую исполнить!» делінген [5, 135]. Бұдан

Гипермнестраның әке тапсырмасын орындамай, Ликейді өлтірмей аман алып қалғаны, сол үшін жазаланып, шынжырланып қапаста жатқаны, сонымен бірге еліне кеткен Ликейден хабар болмай, хат жазып отырғаны анық аңғарылады.

Миф дерегі кейін Аргос пен Микеннің бүкіл патшалары осы Гипермнестра мен Ликейдің ұрпақтарынан болғанын және олардың, яғни Аргостың тұрғындарының бәрі данайлықтар (данайцы) аталғанын және олардың кейінгі патшаларының бәрі данайлықтардан шыққанын алға тартады. Ал бұл, өз тарапынан, ел билігіне Линкей мен Гипермнестра келгеннен кейін Аргос патшалығы тұрғындарының, тіпті, бәрі болмағанымен, басым көпшілігінің таналар, яғни тана-ай (данай) халқы құрағанын көрсетсе керек.

Екінші бір мәселе - Данайға қатысты. Біз жоғарыда Ио тана еліне келгеннен кейін құдай-анаға айналып, баршаға бірдей танылған кезде оны «Тана-Ай» (*Танай*) деп аталғанын айтқанбыз. ««Тана-Ай» дегеннің бүгінгі тілдік қолданыс заңдылығына орай айтқанда, «Айдың танасы», «Ай басқарған тана елі» деген ұғымдарды білдіреді дегенбіз. Мұнда «Танай» (*Данай*) қалай айтылса да, әйел, Құдай-Ана. Ал қазіргі баяндалған миф дерегінде: Данай-еркек, елу қыздың әкесі. Былай қарағанда, бұл Данайдың Иоға тікелей қатысы жоқ, тек оның шөбересінің аты сияқты. Неге бұлай?

Бұл сұраққа жауап беру үшін, біздің пайымдауымызша, ең алдымен, ауызша тарихтың дерек берудегі өзіне тән ерекшелігін ажырата білу керек. Содан соң оқиғаның болған кезеңі және сол кезеңдегі адамдардың таным-түсінігі ескерілуі қажет. Сонда ғана мәселенің байыбына жетіп, өткеннің шындығын тануға жол ашыламақ.

Айтылып отырған жайға осы тұрғыдан келсек, Ионың Африкаға келуі мен Ионың шөбересі болып келетін Данайдың қыздарымен Аргосқа қашуы – екеуі екі кезеңнің оқиғалары. Алғашқысы, яғни Ионың Құдай-Ана атанып, тана елін билеп, Танай (*Данай*) есімімен танылған кезі, миф зерттеушілерінің анықтауынша, х.э. дейінгі алтымыңыншы жылдар. Бұл - аталықтан аналықтың үстем болып, матриархаттың дәуірлеп тұрған шағы. Ал Данайдың елу қызымен Аргосқа қашатыны бұдан екі мың жыл өткеннен кейінгі оқиға. Бұл кезде аналық билік әлсіреп, аталықтың дәурені жүре бастаған. Аңыздағы Данайдың елу қызының Египттің елу ұлынан қашып Аргосқа баруы осының анық айғағы. Бұл орайда зерттеуші А. Айзахметовтың Эсхилдің шығармасына сүйеніп: «Трагедия «Умоляющие» переносит нас в отдаленные времена седой старины,

когда происходил переход: от группового брака к индивидуальному» [6, 87], - деп тұжырым жасауында жаңсақтық бар ма дейміз. Бізше, бұған некенің еш қатысы жоқ, Бұл - екі жүйенің: матриархат пен патриархаттың шарпысуы, аталық биліктің үстемдік алуы. Данай қыздарының Египеттің ұлдарын қырғынға ұшыратуы – аналық биліктің соңғы тұяқ серпуі, Ликейдің патша болуы, кейінгі патшалардың бәрі соның ұрпақтары болуы аталық биліктің орнығуы.

Данайдың әр аңызда бірде әйелдің, бірде еркектің есімі болуы да осы аналық жүйе мен аталық жүйенің алмасуына байланысты. Матриархаттың дәуірлеп тұрған тұсындай ол – әйел, патриархаттың заманында ол – еркек. Бұл, мысалы, айға табынушылардың Айды еркек деп танып, әйелдері түн ішінде тоғыз жолдың торабына шығып, «кел, ай», «кел, ұмай» деп, жалынып жылап жүрсе, арада мыңдаған жылдар өткеннен кейін шығыс халықтарының сол ұмайды әйел бейнесінде «Ұмай–Ана», «Ұмай–Ене» деп атап, тәу етіп жүргендері сияқты жағдай. Естеріңізде болса, біз жоғарыда Ионың төл есімі Иө. Иөнің баламасы – Ай, кей халықтар айды әлі де «иө» деп айтады, мысалы, қытайлар айды күні бүгінде «иө» дейді деген едік. Міне, осы қытайлардың мифологиясы да Данайды әйел құдай деп таниды. Көнеқытайлықтар оны «Данай Фужэнь» («патшайым Ұлы Ана) деп атайды. Қытай мифологиясында ол «Госпожа Великая Бабушка», «покровительница царства» және «чудесная благодетельница человечества» [7, 172]. Сондай-ақ Данайды грек мифологиясы да әйел құдай деп біледі. Онда Данай (Даная) Аргос патшасы Акрисия мен Аганиппаның қызы атақты мифология батыры Крит аралындағы Персейдің анасы. Ал Персей болса, Зевс пен Данайдың ұлы (*Ио-Данай да Аргос патшасының қызы, ол да Зевстен Еней атты батыр ұл туған болатын. Қ.С.*).

Ал Данайдың бірде әже, бірде шөбере болып берілуі ауызша тарихтың айтушының түсінігіне қарай алысты жақындатып, жақынды алыстатып жіберетінінен болса керек. Қалай болғанда да, таналардың да, танайлардың (*данайлардың*) да аңыздардағы Құдай-Ана Иө (*Иө, Ай*) мен оның ұрпақтары басқарған елдің халықтары және олардың бір кезде Африка жерін мекендеген түріктестес халықтардан екенін одан әрі нақтылай түсетін секілді.

Енді Геродоттың атақты «Тарихындағы» Иоға қатысты деректерге үніліп көрелік.

Тарих атасы өз еңбегінде Ио туралы жоғарыда сөз болған көнегрек аңызынан мән-мазмұны мүлде бөлек, парсылар мен

финикиялықтардың аузынан өз құлағымен естіген дерегін алға тартады. Геродот Ионың Аргостан Египетке келуіне қатысты парсылар айтуындағы оқиғаны былайша баяндайды: «По словам сведующих среди персов людей, виновниками раздоров между эллинами и варварами были финикияне. Последние прибыли от так называемого Красного моря к нашему и поселились в стране где еще живет. Финикияне тотчас же пустились в дальние морские путешествия. Перевозя египетские и ассирийские товары во многие страны, они, между прочим, прибыли и в Аргос. Аргос же в то времена был самым значительным городом в стране, которая теперь называется Элладой. Когда финикияне прибыли как раз в упомянутый Аргос, то выставили свой товар на продажу. На пятый или шестой день по их прибытию когда почти все товары уже были распроданы, на берег моря среди многих других женщин пришла и царьская дочь. **Ее имя было Ио, дочь Инаха**, так же называли ее и эллины. Женщины стояли на корме корабля и покупали наиболее приглянувшиеся им товары. Тогда финикияне по данному знаку набросились женщин. Большая часть женщин, впрочем, спаслась бегством, Ио же с несколькими другими они успели захватить. Финикияне вташили женщин на корабль и затем поспешно отплыли», - деп, аяқтайды. Содан соң оқырмандарға өздерің салыстырып ой түйіндер дегендей, осы оқиғаның финикиялық-тардың айтуындағы нұсқасын да ұсынады.

Онда: «О похищении же Ио финикияне рассказывают иначе, чем персы, вот что. Именно, по их словам, они вовсе не увезли Ио насильно в Египет. Так как она уже Аргосе вступила в любовную связь с хозяином корабля. Когда почувствовала себя беременной, то от стыда перед родителями добровольно уехала с финикиянами, чтобы скрыть свой позор. Так рассказывают персы и финикияне, что до меня, то я не берусь утверждать случилось ли это именно так или какнибуть иначе [8, 1-2].

Көріп отырғанымыздай, мұнда да әңгіме Аргостың патшасы Инаханың қызы Иоға қатысты. Бірақ мұнда баяндалатын оқиғаның әуені де, ішкі мән-мазмұны да жоғарыда айтылған мифология деректерінен, тіпті, бөлек, мүлде басқаша. Мұнда құдайлардың араласуымен болып жатқан адам сенбес ғажайыптар да, есінді алып, еліктірер мифтік әсірелеулер де жоқ. Бәрі өмірде болған, болатын жайлар. Барлы-жоғы көне заманның көпке белгілі бір тарихшысы бір кезде болған оқиғаға қатысты парсы және финикия жұртының

оқиғадан хабары бар өкілдерінен өз құлағымен естігендерін сол күйінде, ешқандай қоспасыз, қайталай баяндап берген. Енді осы деректерді, яғни парсы мен финикиялықтың әңгімелері берер мәліметтерді бұған дейін айтылған жайлармен сабақтастыра салыстырып, тарихи шындықтың дәнін табуға талаптанып көрелік.

Бұл арада басын ашып айтар мәселе: біз үшін Геродот келтірген оқиғаны айтушылардың айтқандарының қайсысыныкі дұрыс, қайсысыныкі бұрыс екендігінде емес. Ол – басқа тақырып. Ал бұл жерде біз үшін керегі – оқиғаның, қандай жағдайда болсын, мейлі ол парсылар айтқандай ма, жоқ, әлде финикиялықтар айтқандай ма, – бәрібір, әйтеуір оның нақты өмірде болғандығында, сол өмірде болғандығының арқасында бұл оқиға халықтың жадында сақталып, Геродоттың қаламы арқылы бізге жетіп отырғанында. Осы арқылы біз жоғарыда айтылған Иоға қатысты әңгімелердің бәрі бірдей қияли бос сөз емес, солардың қай-қайсысының да өзегінде тарихи шындықтың жатқандығына сене бастаймыз. Егер бұл оқиғаның болғаны шындық болмаса, бір-біріне қатысы жоқ екі халықтың өкілі: парсы мен финикиялық Ионың Аргостан Африкаға кетуінің эллиндер мен жабайылардың (варварлардың) қырқысуына себеп болғанын екеуі бірдей дәл айта аламас еді. Мұның сыртында қай дерекке болсын сын көзімен қарап, оған өз көзқарасын ашық білдіріп отыратын кәнігі тарихшы Геродоттың өзі де: «Так рассказывают персы и финикияне, что до меня, то я не берусь утверждать случилось ли это именно так или какнибудь иначе» деп, айтушылардың сөзінің дұрыстығына кепілдік бермейтінін айтқанымен, жалпы оқиғаның болғанына тарихшы ретінде ешқандай күдік келтірмейді. Тарихи факті есебінде ұсынады. Сондықтан Геродот дерегін аңыз дерегі емес, өмірлік негізі бар тарихтық дерек ретінде қабылдаған жөн болмақ.

Сонымен, айтылғандарды қорытындылай келіп, бәрінен ортақ ой түсек, қалай болғанда да, естен өшірілген ескі замандарда Ио есімді адамның өмірде болғанына және оның Аргостан Африкаға қоныс аударғанына кім-кімнің де күдіктенуіне негіз жоқ сияқты. Сондай-ақ Ионың Аргостан Африкаға өз еркімен емес, белгілі бір оқиғаның ықпалымен кеткені де анық байқалады. Өйткені аңыз дерегіндегі ақ тананы шанышқақтың қуалауы да, финикиялықтардың Ионы ұрлап әкетуі де, Ионың некесіз екіқабат болып қалып, елінен қашуы да, осындай тұжырым жасауға мүмкіндік береді. Сонымен бірге Ио ұрпақтарының кейін Аргосқа оралуы да тарихи шындыққа келеді. Ауызша тарихтың дерек беру дәстүрінде Данайдың елу қызының

Египттің елу ұлынан қашып Аргосқа келуі осы шындықтың айғағы іспетті. Африкадан осылайша Аргосқа ауып келген тана халқы араға мыңдаған жылдар салып барып, Евразия кеңістігінен төбе көрсетеді. Олар мұнда қашан, қалай келді? Оны айғақтар мифологиялық та, тарихтық та дерек сақталмаған. Бірақ оның есесіне тана халқының Ұлы Далада болғанын дәлелдер нақты із сайрап жатыр. Қысқаша қайырсақ, ол із: Дон өзенінің Азау (Азов) теңізіне құяр оң жағалауындағы көне заман тарихшылары жазатын Тана қаласы (х.э. дейінге III ғ. – х.э. кейінгі V ғ.), Тана өзені (*қазіргі Дон, грек жазбаларында: «Танаис» деп аталады. Қ.С.*).

Ол із: тана халқының жоғалып кетпегенін, ұрпақтарының бірден бірге жалғасып бүгінге жеткенін дәлелдер қазіргі түріктетес қазақ, башқұрт халықтарының құрамында жүрген «Тана» деп аталатын іргелі тайпалар.

Ол із: созыла аққан Тобыл өзенінің екі қапталын жайлаған данайдың (танайдың) қос тайпасы мекендеуінен «Қос-танай» атанып, керіліп жатқан кеңбайтақ тұтас бір өңір.

Иә, із сайрап жатыр. Тек сол сайрап жатқан ізді жаңғыртып, өткенді бүгінмен жалғастырап шынайы тарихтың жоқтығы ғана өкінішті.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. *Мифы народов мира*. Энциклопедия.
2. Кун Н. *Легенды и мифы Древней Греции*. Ал. изд. «Жалын». 1985.
3. *Қазақша-орысша сөздік*. Ал. 2001.
4. Тронский И. *История античной литературы*. Москва. «Высшая школа». 1988.
5. Публий Овидий Назон. *Элегии и малые поэмы*. Москва. 1973.
6. Айзахметов А. *Возрождение тюркского мира*. Тараз. 2004.
7. *Мифологический словарь*. М. 1991.
Геродот. *«История»*. М. 1989.

(Жалғасы. Басы өткен санда)

БӨКЕЙ ОРДАСЫНЫҢ ПАЙДА БОЛУЫ МЕН ОНДАҒЫ САЯСИ-ҚҰҚЫҚТЫҚ ОЙЛАРДЫҢ ҚАЛЫПТАСУЫНЫҢ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Ш. ЕРГӨБЕК*

Түйіндеме

Бөкей ордасы Қазақ хандығының мемлекеттігі жойылған дәуірдегі саяси-құқықтық ойдың дамуы мен эволюциясының айқын көрсеткіші ретінде белгілі болған. Бұл қазақ хандарының біртіндеп Ресей әкімшілігі шенеуніктеріне айналу процесін көрсетті.

Хандар тарихтың бұл кезеңінде ел билеушісі емес, Ресей әкімшілігінің өкілі ретінде өзгеріп, отаршылдық жүйенің қазақ даласындағы жүзеге асырушысына айналды. Орда билеушілері ұлттық мүддені қорғайтын мемлекеттік билік өкілдерінен Ресей билеуші аристократиясына айналды. Осылайша, билік өкілдерінің ұлттық мүддеден алшақтап, әлеуметтік топтық мүдделердің қорғаушысы мен Ресей элитасының бір бөлігіне айналуы далалық қатынастардың жаңа сапалық деңгейге көтерілуіне алып келді.

Кілт сөздер: реформа, элита, Ресей саясаты, отаршылдық жүйе, Бөкей ордасы, саяси-құқықтық ойлар.

Summary

Horde Bokey was known for the evolution and development of the idea of political rights in the age of the Kazakh Khanate. This process shows the transformation of the Kazakh khans Russian officials. The rulers have turned the hordes of representatives of the government in protecting the interests of the Russian aristocracy of the nation. So the rulers of the power drawn away from the interest of the nation and this has helped to rise to a new level of relations in the steppe is one of the Russian elite.

Keywords reform, elites, Russian policy, the colonial system, horde of Bokey, thinking of policy rights.

Қазақ қоғамында, әсіресе, отаршылдық саясат дендеп енген Кіші жүзде саяси процестер ерекше тез жүрді. Ресей империясының ықпалының нәтижесінде Кіші жүз хандарына халық тарапынан сенімсіздік пайда болды. Кіші жүздегі саяси процестерді уысынан шығарып алмауға тырысқан Ресей әкімшілігі өзінің позициясын нығайтуды мақсат етіп, хандық билікке деген сенімсіздікті күшейтуге тырысты. Хандардың ішкі саясатына наразылық Есім хан мен Айшуақ тұсында ерекше өрбіді. Төре тұқымдарының билікке таласы Кіші жүздегі тұрақсыздықтың қайнар көзі болатын. «Борьба феодальных

* Заң ғылымдарының кандидаты, Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті, Аккредитация, рейтинг және сапаны басқару орталығының директоры, Алматы-Қазақстан. PhD in law, Al-Farabi Kazakh National University, director of the Center for Accreditation, Rankings and Quality Assurance, Almaty-Kazakhstan. E-mail: Shyngys.Ergobek@kaznu.kz

группировок наложила свой отпечаток и на разрешение земельного вопроса. ...Один из сыновей Нуралы, султан Букей, не имевший никаких шансов добиться звания хана в младшем жузе обратился к императору Павлу I с просьбой позволить ему переселиться с подчиненными ему общинами в Нарын – пески на «вечное жительство» [1, 323].

Бұл жағдайды икемді пайдалана білген Ресей әкімшілігі хандықтың ішіндегі түрлі партия өкілдерін қолдап отырды. Хандық таққа талас барысында оппозициялық топ толыққанды қалыптасып үлгерді. Олардың белді өкілдері Қаратай, Орман мен Бөкей болатын. Қаратайдың хандық билікке таласы ұзақ жылдарға созылып, қызуқанды төренің белгілі дәрежеде билікке қол жеткізуімен аяқталды. Орманның қайраткер ретінде жеткілікті тәжірибесінің болмауы халықты бұл төренің маңайынан аластатты. Шиеленіскен жағдайда Ресей әкімшілігінің жалғыз-ақ жолы Бөкей ордасын құру болатын. Ресей үкіметінің тағы бір ойы - мал шаруашылығына ыңғайлы, алайда қалмақ тайпалары көшкеннен кейін қараусыз қалған Еділ мен Жайық аралығында хандық құра отырып, Ресей саясатына қарсы белсенділікті азайту болатын. «Образование Внутренней Орды не только углубило государственный упадок Младшего жуза, явившись по существу одним из этапов его политического распада, но и усиливало хозяйственные трудности для казахов, оставшихся в Зауральских степях: для них зимние пастбища на «внутренней стороне» теперь были потеряны, те две проблемы, которые стремился разрешить батыр Срым: возрождение казахской государственности и расширение пастбищ, после подавления его движения не только не были разрешены, но в первые два десятилетия XIX в. земельная теснота возросла, углубилась и развал казахской государственности» [1, 323-324].

Қазақстанның Ресейге қосылу дәуірінде пайда болған бұл хандық Ресей әкімшілік жүйесін енгізуде тәжірибе аймағына айналуы керек болатын. Тұрақты салық жүйесі, жерге меншік құқығының енгізілуі секілді еуропалық реформалардың хандыққа қандай ықпал ететіндігін айқындау - Ресей әкімшілігінің қазақ даласындағы саяси процестерді ішкі саясат нарығына көшіру дайындығы деп қарастырған дұрыс болар. Оның үстіне жүздің ішкі ыдыраңқылығы ресейлік тәртіптің кең қанат жаюына кері ықпалын тигізді.

Бөкейдің бөлек хандық құруы Кіші жүздің ханы Айшуақты да қанағаттандыратын. Ішкі тартыстардан шаршаған кәрі хан өзінің саяси

қарсыласының өз иелегінің болуына толық қолдау көрсетті. Бұл ішкі саяси процестердің қайтадан ханның билігіне өтуіне ықпал етуі керек еді. Алайда бұл оқиға Айшуақ саясатына қарсы наразылық акцияларына жаңа дем бергендей болды. Айшуақтан кейін хан болған Жантөренің саяси қарсыластарынан қаза табуы осы жәйттің дәлелі болса керек. Бөкей ордасының пайда болуын Кіші жүздің ішінде орын алған терең саяси процестерді саралаудан туындаған шара ретінде қарастыру қажет. «Необходимо отметить, что образование отдельной от Младшего жуза, самостоятельной Внутренней Орды отвечало так же интересам царизма. Во-первых, царское правительство было заинтересовано в расширении торговли с казахской степью; во-вторых, оно получало возможность через посредство ханско-феодальной верхушки Внутренней орды влиять на политику хана Младшего жуза» [2, 70].

Ресей әкімшілігі өз саяси өктемдігін жүзеге асыру үшін жаңа одақтас ретінде ойластырылған, белгілі дәрежеде осы тарихи миссиясын толық жүзеге асырған Бөкей ордасы Қазақ хандығының мемлекеттігі жойылған дәуірдегі саяси-құқықтық ойдың дамуы мен эволюциясының айқын көрсеткіші ретінде белгілі. Бұл қазақ хандарының біртіндеп Ресей әкімшілігі шенеуніктеріне айналу процесін көрсетті.

Хандар тарихтың бұл кезеңінде ел билеушісі емес, Ресей әкімшілігінің өкілі ретінде өзгеріп, отаршылдық жүйенің қазақ даласындағы жүзеге асырушысына айналды. Орда билеушілері ұлттық мүддені қорғайтын мемлекеттік билік өкілдерінен Ресей билеуші аристократиясына айналды. Осылайша, билік өкілдерінің ұлттық мүддеден алшақтап, әлеуметтік топтық мүдделердің қорғаушысы мен Ресей элитасының бір бөлігіне айналуы далалық қатынастардың жаңа сапалық деңгейге көтерілуіне алып келді.

Феодалдық қатынастардың дамуы ресейлік сценарийдің негізінде жүзеге асырылды және белгілі дәрежеде І Петр реформаларына ұқсастығы байқалды. Ол реформалардың күшпен жүргізілуінен де, реформалардың жүзеге асырылуының жоғарыдан болуы да, оның негізгі мақсаттары да, ұлттың артта қалушылығын жою, жаңа қатынастарға жол ашу, модернизациялық процестердің кең қанат жаюына жағдай жасау маңызы да бірдей болғанымен, жүзеге асырылу көлемі жағынан да, территориялық аймағынан да, тереңдігі тұрғысынан да ондай нәтижеге қол жеткізуге мүмкіндік бермеді. Қайта,

ресейлік қатынастардың Қазақстанның ішкі элементіне айналуға ықпал етіп, отаршылдық жүйенің кеңеюіне жағдай жасады.

Орда билеушілерінің саяси-құқықтық ойлары

Тарихы 1801 жылдан бастау алатын Бөкей ордасы өзіндік орны бар, маңызды саяси құрылым болатын. Хандық негізін қалаушы Бөкей хан Еділ мен Жайық аралығындағы шүйгін жерлерді халық шаруашылығы үшін пайдалануды көздейді. Бөкей ордасы Қазақстанның саяси-құқықтық тарихында белді орын алды. Бөкейден кейін Жәңгір 1824 ж. ортасында император І Александрдың арнайы жарлығына сәйкес хандық билікке ие болды. Ол Ресей империясымен тығыз қатынастар құра отырып, бірқатар прогрессивті реформаларға жол ашады. «Жәңгір хан билігін кеңейтіп, Ордадағы басқару жүйесін орталықтандыру арқылы далалық хан билігін күшейтуде Ресей самодержавиелік басқару үлгісін ұстанды» [3, 109].

Мұндағы басты мақсат қол астындағы халықты жаңа заман сарынына сәйкес отырықшылыққа үйрету болатын. Ең алдымен Жәңгір ханның саяси реформаларына көз тігейік. Жәңгір хан Бөкей ордасында Қазақ хандығында бұрын-соңды болмаған абсолютті монархиялық дәстүрлерді енгізді.

«Алғыртан тарғырт ел дарқан,
Патшадан халық қонысын кең тапқан.
Қараңғыда кампас көрмей жөн тапқан,

Қарбаласта халық жинамай сөз тапқан» [4, 366] - дейді Алаша Байтоқ жырау Жәңгірдің абсолютті билігін көрсету үшін. Халық өкілеттігінің шектеліп, биліктің бір орталыққа шоғырлануына жағдай жасады.

Бұл сол кездегі заман талабы болатын. Ресейдің басқа аймақтарына қарағанда Қазақстанда феодалдық қатынастар баяу дамыды. Бұл бірқатар факторларға байланысты еді.

Алдымен, көшпелі мал шаруашылығы жағдайында толыққанды билікті орталықтандыру мүмкіндігі шектеулі. Оның үстіне ханды көтеру дәстүрі ханды орталық билікті толыққанды пайдалануын шектеп, элитаға тәуелді етіп қойды. Осыны түсінген Бөкей атадан балаға қалатын, орталықтанған аппараты бар, жергілікті феодалдарға тәуелсіз, монархиялық билік жүйесін құруға тырысты.

Содан соң, феодалдық қатынастардың дамуына кедергі келтіретін негізгі фактор феодалдық экономиканың негізі болып табылатын жерге жеке меншіктің болмауы еді. Мұны түсінген Жәңгір әкесінің жолын

қуып, орталықтағы билікті нығайту мақсатында Орда иелігіндегі жерлерді жеке меншікке берді [3,109].

Бұл қатынастардың дамуы қоғамда біртекті қатынас тудырмады. Жәңгір хан өзі Астраханда орысша оқып, монархизм рухында тәрбиеленеді. Экономикадағы дворяндық бағыттың дамуы осы Жәңгірдің ішкі саясатының негізгі қозғаушы күші еді. Мәдени салада жаңа ағымдарға жол ашып, ғылым, білімнің дамуына негіз жасады. Дамыған хандыққа сапалы шенеуніктердің қажет болуы жаңа типтегі мектептердің ашылуына септігін тигізеді. «Ол хан ордасында қазақ балаларына арнап тұңғыш рет дүниелік жалпы білім беретін мектеп ашты, оның тұсында қазақ жастары Орынбордағы Неплюев кадет корпусында білім ала бастады. Жәңгір қазақ халқының тұрмыстық заттарының және мәдениет тарихының музейлік коллекцияларын Қазақстандағы алғашқы құрушылардың бірі болды, Қазан университеті жанындағы ғылыми қоғамның құрметті мүшесі болды» [3, 109].

Осылайша Жәңгір өзінің басты миссиясын классикалық түсініктегі орталықтанған абсолютті монархиялық мемлекет құру деп біледі. Мұны Алаша Байтоқ жыраудың Жәңгір хан дүниядан қайтқан соң айтқан келесі сөздері дәлелдейді:

«Құдай үшін салдырған
Құлазып қалды ақ мешіт.
Ақ мешітті сақтаған
Хан сәләмат күнінде
Бұқара байтақ халық үшін.
Бағанасын лағыл тастан қақтырған
Төбесін һәм алтынмен жаптырған» [4, 366].

Қазақстан тарихында Жәңгір ханның сіңірген еңбегі зор. Бөкей мен Жәңгір хандардың негізгі мақсаты - артта қалған халықты жаңа жолға итермелеу болатын. Осы мақсатта мемлекеттік аппарат пен қоғамдық реформалар Қазақ даласындағы қатынастарды жаңа сапалық деңгейге көтеру миссиясын атқарды. Жердің жеке меншікке берілуінен туындаған қатынастар қазақ баласына оңай соққан жоқ, көшпелі мал шаруашылығынан отырықшы шаруашылық жүргізудің тиімділігі айқындала бастады. Салық реформасының нәтижесінде тұрақты қазына пайда болды. Бұл да қарапайым халық тарапынан дұрыс бағаланбады. Құқықтық реформаның нәтижесінде меншікке қарсы жасалған қылмыс қатаң жазаланатын. Қазақ жер қатынастарында айтарлықтай жаңа ұғым - сервитут қалыптасты. Мұнда малын жаюға бара жатқан адамдар өткені үшін алым төлеу-төлемей мәселелері терең

қарастырылады. Жәңгір ханның мақсаты жәй абсолютті монархияны құра салу емес, оның мақсаты өркениетті, білімдар монархия құру болатын. Бұл мәселені жүзеге асыру үшін мешіт, т.б. діни-ағартушылық мекемелерді кеңінен ашу тәжірибесі қалыптасады.

Жалпы саяси-құқықтық тұрғыдан қарар болсақ Жәңгір ханның реформаларының прогрессивтік мәнін түсіну қиын емес. Бұл реформалар Бөкей хандығын жаңа формацияға: классикалық түсініктегі абсолютті монархияға негізделген феодалдық мемлекетке алып келді деп тұжырымдауға болды.

Бөкей Ордасының негізін қалаушы туралы мәліметтер аз болғанымен, оның Әбілқайыр ұрпағы екендігі айқын. Кіші жүздегі хандық жүйенің реформалануы нәтижесінде қалыптасқан билікке қарсы бой көтерушілердің бірі ретінде белгілі.

Бөкейдің негізгі саяси мақсаты - Кіші жүздегі билікті тартып алу болғандығы белгілі. Ол белді саяси қайраткер, күшті билеуші ретінде кеңінен танылады. Бөкей сұлтан Кіші жүздегі саяси билікке қол жеткізе алмаған жағдайда, өзінің жеке ордасын құрып, қалай болғанда да хандық мансапқа, атаққа қол жеткізуді көздеді. Бұл істе Бөкей өзінің інілері Қаратай мен Орманның, басқа да ықпалды сұлтандардың күшіне сүйенеді.

Алдымен Есім, сонан соң Айшуақ, ал одан кейін Жантөре хандарға ықпалды оппозиция құра алған Бөкей өзінің түп мақсатына жету үшін Оралдың арғы бетіне көшеді. Нәтижесінде, Қазақстанның саяси картасында жаңа саяси күш Бөкей немесе Ішкі орда пайда болады. Бұл хандықты құруда Ресей Үкіметінің де, Бөкей билеушілерінің де өз мақсаттары болды.

Саяси-экономикалық тұрғыдан Мәскеумен тығыз байланысты хандықтың пайда болуы саяси экспансияға жол ашатындығы белгілі. Бөкейді хандық билікке көтергенде ежелден келе жатқан барлық дәстүрлердің сақталғандығын ерекше атап өткен жөн.

Осы уақыттан бастап Кіші жүзде бір-бірінен тәуелсіз екі хандық орнады деуге болады. Кіші жүз шеңберінде екі хандықтың пайда болуы экспансиялық саясаттың емес, Кіші жүз ішіндегі алауыздық пен саяси қарсыластықтың нәтижесі деп қарастырады. Хандық билікке тән барлық дәстүр нормаларын сақтап отырған Бөкей хандығын да шынымен ерекше бедел мен ықпалға ие болғандығын айта кетейік. Алайда Кіші жүз көлемінде көптеген тайпалар Бөкей сұлтанды заңды билік иелеріне қарсы күресуші тұлға, Жантөре ханның өліміне қатысты тұлға ретінде белгілі болғандығын айта кеткен орынды. Осы

орайда жаңа хандықтың пайда болуы және оппозицияның белді тұлғаларының Бөкей хандығының маңайында шоғырлануы - Кіші жүзде саяси тұрақтылық факторына айналды.

Хан ішкі және сыртқы саясатты тәуелсіз кейіппен жүргізуге тырысқанымен, шын мәнінде, толыққанды тәуелділік сақталды деп айтуға болады. Бөкей ордасының тұңғыш ханы Бөкейдің саяси-құқықтық көзқарастары әдет-ғұрыптық шеңберден шыға қоймайды. Бұған қосымша өзінің билігінде Ресей империясына арқа сүйеген Бөкей Ресей нормаларын бағыт етіп ұстады деп қарауға болады.

Жалпы, Бөкей көп жағдайда дәстүршіл билеуші, тәжіірбелі басшы ретінде белгілі. Оның ұлы Жәңгір далалық дәстүрлі билікке талас режимінде өскен қайсар мінезді, прогресшіл, Ресей ықпалында өскен белді қайраткер, адуынды билеуші ретінде болатын. Жәңгірдің хандық билікке келуімен Ресей басшылығы тарапынан хандықтың ішкі саясатын бақылау мен қадағалау тоқтатылып, жаңа басшылыққа толық сенімділік білдірілді.

Жәңгірдің біртұтас шаруашылық құруға тырысқандығы байқалады. Ресейдің ірі феодалдық иеліктерін шаруашылықтың ең үлкен шыңы деп қабылдаған Жәңгір Бөкей ордасын біртұтас шаруашылық кешенге айналдыруға тырысты. Оның үстіне Шығайдай оппозицияны жеңген Жәңгірдің саяси арқасүйері Ресей империясы тарапынан жақсы одақтас іздеуі де заңдылық. Жәңгір билікте дәстүрлі жолдарды сақтамаған, Ресейдің билік жүйесін ұстанғанын, экспансиядан одақтас тапқанын прогресс қажеттілігі деп ұққан жан.

Бөкей ордасындағы хандық биліктің қалыптасуына ықпал еткен екі кезеңді бөліп қарастыру қажет. Бірінші кезең – (Бөкей кезеңі) – ол дала билеушілерінен ерекшеленбейтін кезең. Орта жүз билеушілері секілді хандық билік әлсіз, ал мемлекет ыдыраңқы болатын. Ал, екінші кезеңде (Жәңгір кезеңі) хандық билік нығайып, абсолютті монархияның барлық дерлік қасиеттеріне ие бола бастады.

Екінші кезеңде патшалық Ресейдің ішкі саясатқа араласпау саясатын қолданған Жәңгірдің тұсында орын алғандығын айта кетуі керек. Ресей империясымен қатынастардың жақсаруы Бөкей ордасының билеушісінің позицияларын нығайтып отырды. Жәңгірдің тағы бір мақсаты - Қазақ хандығы мен Ресей империясының арасында дәнекер болу еді. Сондықтан, сауда-экономикалық қатынастарын дамыту үшін, бірқатар ірі жәрмеңкелер, мектептер ашылып, мәдени қатынастар нығайды. «Ханның біршама ішкі дербестігі болды. Ол дербестік қаржы-салық, жер бөлу, рулық-территориялық басқару,

халықты шаруашылық жағынан орналастыру түрінде жүзеге асты» [5, 85].

Оның белгілеген салықтарының негізгі бөлігі қарапайым халыққа түскен ауыртпалық болатын. Бел қайыстырған жағдайлардың қарсылық туғызбауы мүмкін емес еді. Сондықтан, қазақ даласындағы бірқатар ірі көтерілістерге Жәңгір ханның саясаты себеп болды. Қазақ хандығының ұзын ыра жолында біртіндеп қалыптасып келе жатқан феодалдық қатынастардың тез орнауы, тарихи заңдылық тұрғысынан да күрделі болатын.

Жәңгірдің ішкі саясаттағы тұрақтылығы рубасылардың билігін шектеу арқылы ғана жүзеге асты десек те болады. Жердің жеке меншікке берілуі, салық жүйесіндегі өзгерістер, дәстүрлі дала демократиясының институттарының ыдырауы, қоғамдық қатынастардың күрт өзгеруі, қазақ қоғамындағы эволюциялық принциптердің орнын Махамбет пен Исатай бастаған революциялық көтеріліске алып келгендігі де заңдылық. Бұл Жәңгір ханның кемшілігінен пайда болған көтеріліс емес, қоғамның кейбір күрделі құбылыстарға дайын болмағанынан туындаған көтеріліс. Өзінің ішкі саясатындағы одақтастарына байлықты аямастан төгетін, қарсыластарын аямастай езетін Жәңгір қазақ абсолютизмінің шырқау шегіндегі тұлға, қазақтың тұңғыш әрі соңғы абсолютті билеушісі!

Ресей абсолютизмінің қазақ даласындағы ең жақын одақтасы болып табылған Бөкей ордасы шын мәнінде толыққанды отар болды.

«Біреуден қиын-қыстау іс көрсе,

Патшаға жүз көрісің,

Арызын өзі айтуға жол тартқан» [4, 366] - деп жырлайды Алаша Байтақ жырау.

Классикалық түсініктегі билік институттары енгізіліп, бұрын биліктің орталықтану деңгейінен де жоғары дәрежеге жетті. Ханның жанында консультативтік функцияларды жүзеге асыратын хандық кеңес қызмет атқарды. Бұл кеңеске Жәңгір хан өзінің ең жақын жақтастарын тағайындап отырды. Яғни, бұл бұрынғы дәстүрлі хандық кеңестен елеулі өзгерістерге ұшыраған, әлсіз әрі ханның «ашса алақанында, жұмса жұдырығында» ұстайтын консультативті органы ретінде ғана қалды. Іс жүзінде хан кеңесі хандық абсолютизмнің қолшоқпары болып қалыптасты. Бұл туралы көрнекті заңгер, академик С.З. Зиманов былай деп жазады: «Джангир-хан, опираясь на поддержку правительства, стремился к единовластию во внутренних делах. В его руках была сосредоточена высшая административная,

судебная и законодательная власть в ханстве. Он сам разбирал судебные дела, считался судом второй инстанции по делам, решенным родовыми начальниками и ханскими биями; устанавливал новые налоги, ввел телесное наказание, новые виды штрафов за неуплату долгов, понятие «ослушания воли начальства» [6, 106].

Классикалық түсініктегі монархияның ішкі атрибуттарының барлық қасиеттеріне ие болуға тырысқан Жәңгір хан ең жоғарғы сот билігін де, заң шығарушы билікті де өз қолында шоғырландырды.

Ру басылардың шешімдеріне апелляциялық инстанция ретінде қалыптасқан хандық сот, соңғы кезеңде ең жоғарғы инстанцияға айналуын Ресей әкімшілігі тарапынан Жәңгірге артылған үлкен сенім ретінде қарастыруға лайық. Себебі, тәуелді хандықтың үстінен қарайтын бірқатар мемлекеттік органдардың, ханның шешімін өзгертуге ықпал білдірген кездері болмады деуге негіз бар.

Жәңгір хан Бөкей ордасындағы өзінің шексіз билігін пайдалана отырып, бірқатар салық реформаларын жүзеге асырғандығы белгілі. Мұнда тек көшпелі халықтарға тән салықтар ғана емес, толыққанды мұсылман мемлекетіне тән басқа да көптеген салықтар енгізілгендігі салық жүйесін кемелдендіруге ықпал етті. Яғни, Жәңгірдің тұсындағы хандық биліктің реформалану үрдісі мен өзгерісі Жәңгірді шығыстық элементтері бар деспотиялы, орталықтанған билік институттары қалыптасқан, абсолютті монархияның барлық элементтері сақталған қазақ даласында бұрын-соңды болмаған прогрессивті мемлекет құруға ықпал етті. «Власть в ханстве была централизована. Прежняя самостоятельность султанско-бийских владений была ликвидирована, а сопративление старой родовой знати, тяготевшей к независимости внутренней политике, сломлена» [6, 106].

Ішкі егемендіктің сақталуы хандықты заң жүзіндегі тәуелділіктен құтқармады және хан билігін белгілі дәрежеде шектеп отырды. Бұл Жәңгірдің саяси-құқықтық ойларының белгілі дәрежеде орысшыл бағытта болғандығын айқындайды. Ресейден білім алғанымен ішкі саясатта тек ислам дініне арқа сүйеген Жәңгір өзінің ішкі саясаттағы тірегі ретінде діни элитаны пайдаланып отырды. Сондай-ақ дінді өзінің тірегіне айналдырғысы келген хан жүргізген саясатының негізгі элементі ретінде діни оқу орындарын қолдау мен дін позицияларын қоғамда нығайтуға ден қойды.

«Хиуадан келген Қабыл хан,
Ыстамболдан келген Сейіл хан,
Қырымнан келген қырық әжі,

Қырық әжіге бір қазы,
Намазға күнінде қырық мың шәкірт жиылған,
Баршасы бір имамға ұйыған,
Залымдар жауыз істен тыйылған» [4, 366].

Бұл жалпы жергілікті әкімшілік тарапынан қажетті кадрлар дайындау қажеттігінен таралды. Оның үстіне өзінің Ресей империясымен тығыз қатынастарын тиімді пайдаланған Жәңгір тұсында Ресей қалаларына бай балаларын оқытуға жіберу дәстүрі қалыптаса бастады.

Мәдени-экономикалық қатынастардың дамуы қазақ даласындағы отырықшылық дәстүрді туғызды. Шын мәнінде Жәңгір өзінің билік құрған тұсында Ресейді қуатты етіп көрсеткен саяси жүйені Қазақ даласына енгізу арқылы Қазақ даласын әлеуетті күшке айналдыруға тырысқандығы байқалады. Осы тұрғыдан Жәңгірді еуропашыл деп те қарастыруға болады. Себебі, хан өзінің ішкі реформаларының негізгі мақсаты деп Ресей империясы мен Батыс мемлекеттерінің саяси жүйесін қабылдады. Хандық биліктің орталықтануы бұл реформаларды жүзеге асыру үшін маңызды тетік деп білді. Қазақ даласында орын алған бұл реформалар хандық билікті нығайтып қана қойған жоқ, феодалдық қатынастардың дамып, қазақ мемлекеттігінде бұрын орын алмаған мемлекеттік билікті жаңа биік сатыға көтеруге ықпал етті. Қазақ хандығының тұсында бұрын-соңды болмаған мемлекеттік, бюрократиялық институттардың дамуына ықпал еткен бұл процесті бір жақты бағалауға болмайды. Шын мәнінде мемлекеттік билік институттарының кемелденуі мен дамуына ашылған кең мүмкіндіктер хандық биліктің классикалық түсінікте орталықтанып, Бөкей ордасының хандық биліктің шырқау шегінің көрсеткіші болғаны айқын. Қазақ мемлекеттігінің дамуы мен қалыптасуында Бөкей ордасының орны ерекше. Бұған ықпал етіп, мемлекеттік дамуда ерекше еңбек сіңірген Бөкей мен Жәңгір хандардың саяси-құқықтық ойлары мен мемлекетке деген пікірлері екендігінде ешқандай дау жоқ. Әрине, бұл процестердің мемлекеттік егемендік пен тәуелсіздіктен айрылып, Ресей ықпалы күшейгенде орын алғандығы орыс ықпал ету факторын күшейтеді. Алайда, Жәңгір хан реформаларының айтарлықтай тәуелсіз ішкі саяси жағдайда орын алуы, құқықтық тұрғыдан және басқа да жағдайларда ислам дәстүрлері мен қазақ ғұрыптарына арқа сүйеуі бұл мемлекеттік құрылымдардың қазақы болуына ықпал етті.

«Бұ ханнан соң хан да жоқ,

Қазаққа енді бұрынғыдай кеңдік заң да жоқ,
Атамыз Адам сілбінен
Мұндай болып өткен пенде жоқ» [4, 366 б.].

Жырауды толғандырып отырған мәселенің ең маңыздысы шектеулі болса да, ішкі тәуелсіздікті хан өлімінен кейін де сақтап қалу. Яғни, мұнда жаңа мемлекеттік құрылымдардың пайда болуына қарағанда ескі құрылымдарды заман талабына сай өзгерту, икемдеу деп қабылдауға болары сөзсіз.

Хан билігінің кеңеюі ру билеушілерінің билігінің шектелуімен бірге жүрді. Енді рубасылар жекелеген рулардың билеушілерінен, хан билігінің өкілдеріне айналды. Бұл процестер билер тарапынан наразылық тудырып отырғандығы және белгілі.

Жалпы тұрмыс пен шаруашылық жүргізудің күрделенуі халық пен ескі билеушілер тарапынан қарсылық туғызды. Бұл қарсылықтың ең ірі көріністерінің бірі - Махамбет пен Исатай көтерілісі болды. Көтерілістің ең айқын себептері - жаңа жер қатынастары, дәстүрлі шаруашылық пен билік принциптерінің өзгеруі, далалық элитаның жаңа билік жағдайларына икемделе алмауы, олардың дәстүрлі өкілеттіктерінің шектелуі, т. б. болатын. Жаңашылдық халыққа да оңай тимеді. Тұрақты салықтардың енгізілуі мен оның тұрақты түрде ұлғайып отыруы халық тарапынан наразылық туғызды. Бұл қақтығыстарда Жәңгір жаңа ықпалды элитаға арқа сүйегенін ескерсек, қазақ қоғамындағы реформаларға деген пікірдің біржақты болмағандығын байқаймыз.

Дәстүрлі қоғам жаңа заман талаптарын толық игере алмады. Оның заман талабына сай өзгеруіне ықпал ететін реформалар бірден халық қолдауына ие болуы екіталай еді. Өз заманының озық ойлы өкілдерімен тұрақты, жақсы қатынаста болған Жәңгір халықтың артта қалуының себептерінің бірі білім беру жүйесінің кемелсіздігінен деп білді. Осы олқылықтың орнын толтыру үшін мұсылманша дәріс беретін бірнеше оқу орындары ашылды. Бұл оқу орындарында шарият пен әліпбиден басқа бірнеше маңызды базалық дәрістер берілді.

«Байтаққа патша хан болған,
Қараңғы үйге шам болған,
Дүнияға қылған ісі даң болған,
Әділ бір туған ақ сұңқар,
Байтағың енді бір көрерге зар болған» [4, 367]!

Мұнда ханның тек әділдігі ғана емес, білім беріп, халықты қараңғылықтан құтқарғандығы айтылады.

Ресейге оқуға жіберілген оқушылардың рухани азғындамауы үшін бұл діни дәріс беру орталықтарының маңызды болғандығы және айқын. Мәдени қатынастардың тереңдеуі қазақ қоғамында қайшылықтар тудыруы ықтимал еді. Сондықтан мұсылман дәстүрлеріне негізделген мектептер - заман талабы. Оның үстіне дінді өзінің ішкі саясатының тірегі ретінде қолданғысы келген Жәңгір кейбір ислами ғұрыптарды күшпен енгізуге мәжбүр болды. Діни қызметкерлер мен қожалардың көбеюі орданың діни негіздерін нығайту мақсатынан туған. Ресей мәдени құндылықтарына қарсы қолданатын діни бағыт халық тарапынан қолдау тапты. Бұл кейін қазақты шоқындыруға қарсы діни оянушылыққа ұласты.

Мемлекеттің негіздерін ұлғайту үшін ең маңызды факторлардың бірі - аймақтық рулық элитаны әлсірету миссиясын да хан тиімді жүзеге асыра алды. Осылайша халықты ру мен тайпа шеңберінен шығарып, тұтастандыру процесін жүргізді.

Хан өзінің билігінің негізгі тірегі ретінде жаңа элитаны қолдағандығы белгілі. «В усилении ханской власти имело значение и то обстоятельство, что в результате передачи лучших земельных участков во владение отдельных категорий знати, освобождения части местной знати от несения общих повинностей и налоговых сборов путем присвоения звания тархана и представления на награждение русскими чинами части знати хану на определенном этапе удалось создать более или менее стабильную социальную опору власти» [6, 106-107].

Ханның шекаралық шенеуніктерге тәуелділігіне қарамастан ішкі саясаттағы тәуелсіздік ішкі ресурстарды жұмылдыруға тамаша ықпал етті.

Қазақ қоғамындағы келесі бір күшті әлеуметтік топ төрелердің тарихтың бұл кезеңінде өзінің бұрынғы ықпалынан айрыла бастаған кезі болатын. Бөкей ордасындағы сұлтандардың негізгі бөлігі Бөкейді қолдап Кіші жүзден қол үзіп қалған төрелерден тұратын. Бұларды орналастыру үшін Жәңгір қолынан келген көмекті аямады.

Өзінің күшті негізі болатынын түсінген Жәңгір элитаның бұл тобымен үнемі кеңесіп отыратын. Бұл неформальды орган хандық билікке ықпалының күші жағынан алғашқы орындарды иеленетін. Бұл орган формальды болмағандығына қарамастан ішкі саясатқа қарасты сұрақтардың бәрі дерлік осы орган шеңберінде талқылаудан өтетін. Хан Бөкей де, Жәңгір де бірінші сұлтан, сұлтандардың қорғаушысы болып табылатын. Төрелердің санының көп болуы бірқатар

қиыншылықтар тудырғандай еді. Алайда, өздерінің әлеуметтік қорғанысын қамтамасыз ететін сұлтандардан қызмет аямаған әкелі-балалы екеуі ең өтімді қызметтерді төрелерге берді. Олардың ішінде ең беделді, ықпалды топ Нұралы ханнан тараған ұрпақ болатын. Әбілхайырдан тараған басқа ұрпақтармен қатынасы күрделі екеуі өздерінің басқа туыстарынан қол үзіп қалмауға тырысқандығы белгілі.

Ақсүйектер рөлінің күшеюі, бұқарадан шыққан элитаны ығыстыруға тырысуы әлеуметтік қақтығыстарға да алып келеді. Бұл текетірес Бөкей ұрпақтарының жеңісімен аяқталды.

Ішкі саясаттағы өзгерістердің тез орнығуы - орданың Қазақ даласының тарихында толыққанды феодалдық қатынастар қалыптасқан, абсолютті монархиялы мемлекет болғандығының дәлелі! Ал Жәңгір мен Бөкей хандар осы мемлекеттің негізін қалап, дамуындағы ең биік формацияға көтерген тұлғалар ретінде тарихта қалары да белгілі. Осы тұрғыдан қарастырар болсақ, қазақ тарихындағы бұл прогресшіл тұлғалар өз орнын әлі де толық алмағанын айтамыз. Алда бұл саладағы зерттеулер аталмыш ұлы тұлғаларға әділ баға беретіндігіне сенімдіміз.

Махамбет шығармашылығындағы саяси-құқықтық ойлар

Махамбет Өтемісұлы қазақ тарихында белді орын алатын дарын иесі: ақын, қоғам қайраткері, халықтың мұңын жоқтаған ойшыл, ұлттың азаттығын аңсаған батыр. «... его стихи звали к борьбе против алчных ханов, султанов, обиравших народ, как волчьи стаи» [7, 58].

Махамбеттің саяси - құқықтық ойлары Бөкей ордасында болып жатқан қоғамдық-саяси өзгерістермен тығыз байланысты туындағаны хақ. Жәңгір хан реформалары қарапайым халыққа оңай тимеді. Жердің жеке меншікке үлестіріліп берілуі, жаңа феодалдық қатынастардың орнығуы халықтың тұрмысын ауырлатты. Бұл жағдайда жастайынан либералды ойларымен белгілі ақын бұл мәселелерге жәй қарап тұра алмады. «В период восстания казахских шаруа Внутренней (Букеевской) орды интересы народа совпадали с интересами старшин, возглавляемых Исатаем и Махамбетом, так как борьба была направлена против высшей феодальной знати (ханов, султанов)» [8, 87].

Махамбеттің саяси-құқықтық ойларының іргетасы - еріктілік, теңдік, бостандық, сондай-ақ жаңадан туып келе жатқан қанаушылыққа қарсы тұру болатын. Бұл жырау поэзиясындағы ең маңызды проблема болып табылады.

«Қорлықта жүрген халқыма
Бостандық алып берем деп,

Қырық бір жасқа келгенде,
Ауыр әскер қол ертіп,
Жасқұсқа барып кіргенде,
Арыстандай ақырған
Айбатыма шыдамай,

Хан баласы жылады-ай» [4, 180],- деген ақын өзінің күресінің негізгі мақсаты қорлықта жүрген халқының еркіндігі екендігін айқын айтады. Осы орайда Махамбет заманында феодалдық қатынастардың айтарлықтай дамығандығын айтуға болады. Осы формациямен бірге келетін бірқатар құбылыстар маңызды рөл атқарады. Мұндағы қорлықтың туындау себебі - жаңа қоғамдық құрылыс. Ал мұндай заман құбылыстарына қарсы тұрудың бір ғана амалы:

«Ереуіл атқа ер салмай,
Егеулі найза қолға алмай,
Еңку-еңку жер шалмай,
Қоңыр салқын төске алмай,
Тебінгі терге шірімей,
Терлігі майдай ерімей,
Алты малта ас болмай,
Өзіңнен туған жас бала
Сақалы шығып жат болмай,
Ат үстінде күн көрмей
Ашаршылық, шөл көрмей,
Арып-ашып жол көрмей,
Өзегі талып, ет жемей,
Ер төсектен безінбей,
Ұлы түске ұрынбай,
Түн қатып жүріп, түс қашпай,
Тебінгі теріс тағынбай,
Темір қазық жастанбай,
Қу толағай бастанбай,

Ерлердің ісі бітер ме?» [9, 35-36] – деп толғайды ақын. Яғни, жыраудың монархияға қарсы күш қолдану тәсілін ұсынуы бұрын тарихта болмаған оқиға. Мәселе саяси ой өркендей келе, басты мәселе - билік мәселесінде төрелердің қалыптасқан монополиясын жою. Осы тұрғыдан Махамбет ойлары белгілі француз ойшылы Жан Боденмен сәйкес келеді. Мұндағы басты принцип - биліктің халықта болуы. Бұл билікті халық өз арасынан таңдаған бір адамға береді. Ол адамның тіпті төре тұқымынан болуы міндетті емес:

Халық үшін қан төгем деп,
Қараны ханға теңеп берем деп,
Ол мақсатқа жете алмай,
Дегенімді ете алмай,

Қор болдық-ау, Махамбет шырақ-ай, – дейді. Яғни мұндағы билік басындағы тұлға кез-келген патриот адам болуы мүмкін. Бұл адамға абсолютті билік тапсырылуы керек. Халықтың жағдайы мен мұң-мұқтаждықтарына - көңіл аудармаған билеушіні тақтан тайдыру қажет. Бұл құқық толықтай халық қолында. Мұны Махамбеттің:

«Жүйрік аттың белгісі
Тұрады құйрық-жалында-ай.
Айтып-айтпай, немене,
Халық қозғалса,
Тұра алмайды хан тағында-ай...»[4, 168]

немесе:

«Алтын тақты хандардың
Хандығынан не пайда,
Қаріп пенен қасірге

Туралық ісі болмаса» [10, 58], - деп тұжырымдайды. Мәселе, адамның кім, қандай тектен екендігінде емес, оның халыққа деген ықыласында! Дегенмен, Махамбет - дәстүршіл жырау. Хандық дәуір жыраулық үлгісінің жалғасы. Дәстүршілдік Махамбеттің ойы бойынша өткеннен үйрене отырып жаңа ойларды жинақтауға, топтастыруға көмектеседі, ұрпақаралық сабақтастықты қамтамасыз етеді.

Махамбет Өтемісұлы саяси дербестік пен тәуелсіздіктің жыршысы. Оны Ресей империясының отарлық саясаты қинайды, толғандырады:

«Тептер үшін тебістік,
Еділ үшін егестік,
Жайық үшін жандастық,
Қиғыш үшін қырылдық,
Теңдікті малды бермедік,
Теңдіксіз малға көнбедік» [4, 174].

Мұнда Махамбеттің тек отаршылдарға ғана емес, ішкі реформаларға да қайшылығын байқауға болады. Бұрыннан қасиетті болып келген жерге жеке меншіктің орнауы, оның азаматтық-құқықтық қатынасқа тауар ретінде қатысуы ақынның жанын ауыртқандығы сөзсіз. Махамбет көзқарасы, тарихтың сол бір кезеңі үшін ерекше озық көрінеді. Оның Орынборда болған жылдары

патшалық үкімет тарапынан теперіш көруінің өзі саяси ой егесінің тіпті Ресей империясының ішкі саясатына қауіп төндіргенін байқаймыз. Махамбеттің түсінігінде тәуелсіздікті жоғалту оңай болғанымен, ол үшін күресіп, қайтарып алу қиынға соғады:

«Беркініп садақ асынбай,
Біріндеп жауды қашырмай,
Білтеліге қол салмай,
Қозы жаурын оқ алмай,
Қорамсаққа қол салмай,
Атқан оғы жоғалмай,
Балдағы алтын құрыш болат,
Балдағынан қанға боялмай,
Қасарысқан жауына
Қанды көбік жұтқызбай,
Халыққа тентек атанбай,
Ерлердің ісі бітер ме?» [4, 166]

Бұл өлең жолдары бізге Махамбеттің қоғамға деген көзқарасын айқындап береді. Ұлы мұрат – мақсаттар құрбандықсыз болмайды. Осыған карағанда Махамбеттің революционерлік бағыттағы саясаткер екендігі аңғарылады. Қоғам өзінің құндылықтары үшін күресуі керек. Күш қолданусыз қоғамдағы әділеттіктің орын алуы қиын. Тек, жау қашып, билік өзгерсе ғана халық өзінің мұратына жетеді. Бұл сындарлы ойлар Махамбеттің «Ереуіл атқа ер салмай» атты өлең жолдарында да айқын көрініс тапқан. Қазақ халқының негізгі мақсаты үшін адам кез келген қиындыққа бара білуі керек. Тек осындай әдіспен келген құндылықтар баянды болады. Ең маңызды мәселе - осы құндылықтарды жаулап алу ғана емес, бұл құндылықтарды сақтап қалу. Демократиялық құндылықтарға қол жеткізген қоғам өзінің негізгі мақсат-мұраттарын ұмытпауы үшін бұл құндылықтарға қалай қол жеткізгендігін ұмытпағаны жөн. Осы мұрат үшін бәрі де құрбандық. Батырлық ақынның қанында бар. Оның билеуші тап өкілдеріне қоятын бір сауалы бар. Ол сауал: Неге бай мемлекеттің, шұрайлы жердің иелері болып табылатын халық нашар өмір сүруі керек? Жаңа жүйе ұсынып отырған хан Жәңгір неге халық қамын ойламайды? Оның Жәңгірге деген ашу-ызасына келесі сөздері мысал бола алады:

«Хан емессің, қасқырсың,
Қара албасты басқырсың,
Достарың келіп табалап,
Дұшпаның сені басқа ұрсын!

Хан емессің, ылаңсың,
Қара шұбар жылансың.
Хан емессің, аярсың,
Айыр құйрық шаянсың» [4, 167]!

Бұл өлең жолдары Махамбеттің тек Жәңгірге деген позициясын анықтап қоймай, жалпы хандық билікке көзқарасын айқындайды. Мұндағы ең маңызды мәселе хандық билікті Махамбет негізгі қайнар көз – қалыпты саяси жүйе ретінде мойындайды. Бөкей ордасындағы монархияның спецификасына көз жеткізеді. Біріншіден, ол монархия ежелгі дәстүр бойынша сайланбаған. Яғни, бұл биліктің дала дәстүрі бойынша легитимді болуы қиын. Екіншіден, атадан балаға мұра болып қалатын бұл биліктің Ресей отаршыл әкімшілігі тарапынан берілгендігін мойындауға мәжбүрміз. Яғни, бұрынғы халықтың хан сайлау құқығының Ресей әкімшілігінің хан тағайындау құқығымен алмастырылғандығын байқау қиын емес. Бұл, көзқарастың негізіне көз жүгіртер болсақ, Жәңгірдің хан болып отырғандығы дәстүрлі тұрғыдан толыққанды мойындалған, легитимді монархия деп айтуға болмайды.

Оның үстіне, Жәңгірдің феодалдық қатынастарды дамыту мен билікті орталықтандыруға бағытталған реформаларының барлығы дерлік көшпелі қоғам тарапынан туындаған қарсылыққа тап болады. «Патша қалыптасқан заттар ретін өзгеріссіз қалдырмай, оны өзгерткенде өзінің аса құдіреттілігін танытамын деп ойласа, онда монархия құлайды. Монархия патшаның біреулерге заңды түрде тиесілі қызметтерін өз қалауынша басқаларға алып берген жағдайда, патшаның өз ерік-жігерінің шешімінен гөрі өз қиялының шешімдерін ұнатқан жағдайда құлдырауға ұшырайды.

Патшаның барлығы тек өз жеке басына қатыстырып, мемлекетті өз астанасына, ал астанасын - өз сарайына, ал сарайын - өз жеке тұлғасына теңестіретін болса, монархия өледі» [11, 138 б.].

Көшпелі қоғамдағы негізгі байлықты мал деп қарастырғанмен, экономиканың негізі мал шаруашылығын жүргізу үшін шүйгін жайылымдық жерлер екендігі бесенеден белгілі. Ал, бұл жерлердің бұрыннан иесі қазақтың жекелеген ру-тайпалары болатын. Ханның жерлердің бәрін өзіне алып, жақтастарының арасында бөлуі, жерге деген меншіктік көзқарастың қалыптасып, хан қолына шоғырлануы қазақ көшпелі қоғамының қарсылығын туғызғандығы хақ.

Осы, тұрғыдан Бөкей ордасындағы ішкі қайшылықтар Махамбет пен Исатай секілді тұлғаларды тарих аренасына алып шығуы – табиғи, тарихи заңдылық. Ал, Махамбеттің қалыптасқан, жағдайдан шығудың

жолын халықтық билікке негізделген билік формасынан іздеуі де заңды. Бұл, тек адамдардың құқық пен мемлекет алдындағы теңдігі жағдайында ғана орын алатындығын түсінген Махамбет әділетті өмір дәстүрін – дала демократиясын енгізуге тырысады.

Махамбеттің бұл ойлары Томас Мордың утопиялық ойымен сабақтасып жатады. Жерұйық іздеп өткен Асан Қайғыға қарағанда, Махамбеттің ойлары Жерұйықты құруға бағытталған. Махамбеттің ойынша, Жерұйық орнаған жер жоқ. Алайда, оны орнатуға болады. Ол үшін әділетті билік орнату керек. Ол билік жеке адамның билігі емес, халықтың билігі болуы керек. Билік кедейлерге қорған болып, шаруашылық жүргізуге жағдай жасауы керек.

Махамбеттің ойын таптық тұрғыдан қарастыру дұрыс емес. Себебі, ол нақты бір әлеуметтік топқа қарсы бағытталған көтеріліс емес, заң мен мемлекет алдындағы теңсіздікке, яғни әділетсіздікке қарсы бағытталған көтеріліс деп қарауға болады. Жеке биліктің халықтың жағдайын жасай алмайтындығына көз жеткізген ақын халықтық билік орнатуға ынталы. Ол ханға халық билігінің өкілі ретінде емес, тіпті қазақтардың Ресей империясымен қатынастарын реттеуші тұлға емес, империяның жендеті деп қарайды. Жеке адамның билік институтындағы ұстанымдарының жеткіліксіздігі бүкіл билікке сенімсіздік тудырып отыр.

Махамбет пен Исатайдың Жәңгір ханмен болған жеке қақтығысы халық көтерілісіне алып келгендей көрінгенімен, халықтың наразылығының мұнда ерекше күші мен маңызы сезіледі. Бұл жәй, билік үшін талас емес, құрылған мемлекеттік билік жүйесіне қарсы күрес екендігі аңғарылады. Махамбет шығармашылығында халық қамы ең басты орында. Жаңа қоғамдық қатынастарға икемделмеген халықтың жағдайының жақсарары екі талай. «Жәңгірдің ісі» өлеңі ақынның жаңа қатынастарға үйрене алмаған қазақ халқының Орынборға крепостной, басыбайлы шаруа ретінде кетіп бара жатқандығын суреттейді:

«Міне алмаған алаға-ай,
Шыға алмаған далаға-ай,
Қара қазақ баласын
Атаңа нәлет Жәңгір хан
Көзінен тізіп жіберді-ау
Орынбор деген қалаға-ай» [4, 171 б.]!

Бұл өлең жолдарының Ресейдің рухани-мәдени экспансиясының кеңейген дәуірінде жазылғандығы байқалады. Жаңа туындаған

қатынастарды реттейтін жаңа кадрларды қажет еткендіктен, қазақ балаларын Орынборға жіберіп, батыстық білім алуға жағдай жасайды. Әрине, дұрыс ниетпен жасалған бұл қадамның теріс жағы да бар. Ресейлік құндылықтарға негізделген өмір аңқау қазақ балаларын ата жолынан аударып, жаңа рухани әлем ашар еді. Қазақ жеріне өз билігін орната алған Ресей әкімшілігі енді қазақ қоғамының рухани құндылығына қол сұға бастаған болатын. Оның үстіне көтеріліс кезінде Жәңгір Орынборды бекініс ретінде пайдаланып, ол жерде өз жақтастарын ұстағандығы белгілі.

Махамбет әділетті басқару идеясын дәстүрлі қоғамнан іздегені хақ. Ол легитимді сайланбаған, Ресей үкіметі тарапынан таңылған Жәңгірге оппозиция болуы да сондықтан. Махамбет қазақ көшпелі қоғамының негізгі қайнар көзі болып табылған әдет-ғұрып нормаларына қайта ден қою, оралу арқылы әділетті қоғам орнату идеясын ұсынады. Ресей әкімшілігінің жүзеге асырып отырған реформалары халықты түп-тамырынан ажырату деп ұққан Махамбет, бұл реформалар дала демократиясының, дәстүрлі институттарының жүйесін бұзғандығына қатты налиды:

«Қарт бұғыдай билерден
Ақыл сұрар күн қайда?
Бізді тапқан ананың,
Асыраған атаның
Ризалықпен жайласып,

Қолын алар күн қайда?» [9, 38] - дейді ақын. Шын мәнінде де Ресей ықпалымен қазақ даласында, әсіресе Бөкей ордасында жүзеге асырылған реформалар қазақ халқын дәстүрлі құндылықтар мен принциптерінен айырып отыр. Жоғарыда көрсетілген бірқатар құндылықтардың өзара қайшылыққа ұшырап отырғандығын байқау қиын емес. Мысалы, адамдардың теңдігі мен төрелердің билігіне қарсы тұру. Қара халық пен далалық аристократияны әдет-ғұрып нормаларының негізінде татуластыру мен теңестіру аса қиын мақсат екендігі айқын. Дегенмен, дала демократиясында заң алдындағы теңдік, сайланбалы хандық секілді билік институттарының болғандығы, дала демократиясының өкілдері билер мен жыраулардың ықпалының күштілігінен хандық биліктің шектеліп отыруы, оның үстіне қоғамның еркін мүшелеріне берілетін құқықтар мен бостандықтардың сақталуын жіті қадағалаудың орнатылуы бұл принциптердің әлі де кең қолданылуына ықпал етеді.

Дәстүрлі қазақ қоғамын әділетті қоғамнан алыс деп қарастыруға болады және оған негіз де жоқ емес. Алайда, әлі пісіп жетілмеген монархияның абсолютті принциптерінің енгізілуі әрине қоғам тарапынан қарсылық туғызбауы мүмкін емес. Жаңа қолданылатын принциптерге қарағанда, дәстүрлі принциптердің біріншіден көшпелі дала өміріне икемді екендігі, екіншіден әлде қайда әділетті екендігі айқын. Оның үстіне биліктің атадан-балаға қалуы қазақ қоғамындағы дәстүрге тән емес. Қазақ хандығында әдетте, билік, сайлау арқылы ханның жақын туыстарына, олардың ішінде аға-інілеріне бұйыратын. Қазақ хандығы дәуіріндегі туындап отыратын билікке таластың орын алмауының басты себебі осы.

Абсолютті, атадан балаға қалатын монархия, бұл режимге қарағанда прогрессивті мәнге ие болғанымен, абсолютті монархия үшін жағдай пісіп жетілмеген-ді. Оның үстіне, Махамбет ескі әдет-ғұрып нормаларын көзсіз қолдана бермей, жаңа жағдайға сәйкестендіруді көздейді. Қазақ дәстүрлі элитасының патшалық Ресеймен ауыз жаласқанынан, оның тиімсіз ішкі саясатынан, қазақ халқын ыдыратуға бағытталған саясаттың қолшоқпарына айналған төрелерден көңілі қалған Махамбет биліктің қасталық жолмен берілуіне қарсы. Ол хан институтына қарсы емес. Тіпті белгілі дәрежеде авторитарлы басқаруды қолдайды. Ханның төре тұқымынан болуы Махамбет үшін маңызды емес. Қасталық жүйе дұрыс билеушінің билікке келуіне кедергі келтіреді. Сондықтан, ханды қарапайым халық өкілдерінен де сайлауға болады. Тек қана болады емес, солай болуға міндетті. «Адамдар тумысынан тең құқықты» қағидасын, Махамбеттің келесі өлең жолдарынан байқауға болады.

«Жақсыдан туған жаман бар –
Күндердің күні болғанда
Жарамды бір теріге алғысыз,
Қасына адам барғысыз.
Жаманнан туған жақсы бар –
Атасын айтса нанғысыз!» [4, 170], -

немесе:

«Ханнан қырық туғанша
Қарадан бір-ақ тусайшы,
Халықтың кегін қусайшы,
Артымыздан біздердің
Ақырып теңдік сұрарға!» [4, 189], -

немесе:

«Ақсүйектің баласын
Қара ұлына теңгердім,
Қоңыраулы найза өңгердім.
Жетімдерге жер бердім» [4, 182].

Шынында да жоғарыдағы жыр жолдарынан теңдік, касталық бөлінбеушілік идеяларын айқын аңғарамыз. Оның үстіне демократиялық бастаулары бар бұл идеяның негізінде халық қамы жатқандығын байқаймыз. Биліктің негізгі көрсеткіші - халық жағдайы. Әділдіктің негізгі көрсеткіші - заң мен сот алдындағы теңдік.

Тағы да бір байқағанымыз, Махамбет билікті тармақтарға бөлмейді. Биліктің бір орталыққа шоғырланғанын қолдайды. Биліктің табиғаты халық мүддесінде жатыр. Соны кез келген билеуші түсінуі керек, әйтпесе, халық көтеріліске шығып билікті жояды. Бұл Ұлы француз буржуазиялық революционерлері принциптерінің батырдың көзқарасымен сәйкесіп, қазақы демократиялық ілімдегі жаңа бағыттың айқындалғанын көрсетеді. Халық сеніміне ие болмаған билік өзін-өзі бүлдіреді, өзін-өзі жояды. Мұнда да қарама-қайшылықты байқауға болады. Қазақ секілді дәстүршіл халықтың өз әдет-ғұрып нормаларынан бас тартуы аса қатерлі нәрсе. Жәңгірдің қателігі де сонда. Ақынның тілімен айтқанда:

«Атаңа нәлет Жәңгірдің
Қан жылатқан заңы үшін...» [10, 106]

Онда бұл әдет-ғұрып нормаларын қандай құжат реттеуі керек? Оның толыққанды сақталуы үшін не істеу қажет? Қандай жаңа нормалар халық жағдайын жасап, жаңа өзгерістерге жол ашады? Осы сұрақтарға жауап іздеп көрелік. Ақын өлеңдерінің бірінде:

«Адамзат басы құралса,
Мәшурат кеңес сұралса,

Мәшурат берер ер едік» [12, 55], – делінген. («Мәшурат» - Конституция, демократиялық заң деген мағынада. Бұл сөзді ғылыми әдебиетте алғаш қолданып, анықтамасын берген С.Озбекұлы.) Ақынның бұл сөздері келесідей тұжырымдарға әкеледі:

Біріншіден, Махамбет шектеулі болса да бас заң, Ата Заң идеясын қолдайды. Ол нормативті-құқықтық акт қазақ қоғамындағы туындаған барлық дерлік сұрақтарды шешуге бағытталуы қажет.

Екіншіден, бұл заңның толыққанды жүзеге асуы үшін сайлау өтіп белгілі алқа қалыптасуы керек. Ондай болмаған жағдайда, бұл құқықтық актілердің заңдық күші шектеулі болатындығы хақ.

Үшіншіден, бұл алқалы орган ешкімді алаламайтын негізде, өзінің басты қызметін жүзеге асырып, осы нормалардың қалыптасуы мен ықпал етуіне жағдай жасауы керек. Бұдан туындайтын қорытынды, Махамбет хандық билікті қайта құру үшін уақытша үкімет құрып, соған қоғамдағы ең маңызды мәселе, Ата Заң қабылдауды жүзеге асыруы қажет – дейді. Ата Заң арқылы әділеттік орнайтындығына сенімді ақынды қазақ далалық демократиясының принциптерінің негізін қалаушы деп тану орынды.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Вяткин М. *Батыр Срым*. – Алматы: Санат, 2002. – 344 с.
2. Бекмаханов Е.Б. *Присоединение Казахстана к России*. – М.: АН СССР, 1958. – 343 с.
3. Сұлтанов Т. *Қазақ хандығының тарихы*. – Алматы: Мектеп, 2003. – 160 бет.
4. *Жеті ғасыр жырлайды*. 2 томдық. Құрастырған: Е. Дүйсенбайұлы. – Алматы: Жазушы, 2004. – 1 том. – 400 бет.
5. Маймақов Ф. *Қазақстан Республикасының саяси-құқықтық тарихы*. – Алматы: Ғылым, 2000. – 176 бет.
6. Зиманов С.З. *Россия и Букеевское ханство*. – Алма-Ата: Наука, 1982. – 171 с.
7. Муканов М.С. *Из исторического прошлого*. – Алматы: Қазақстан, 1998. – 160 с.
8. Бекмаханов Е.Б. *Присоединение Казахстана к России*. – М.: АН СССР, 1958. – 343 с.
9. *XIX ғасыр әдебиеті*. Алтыншы кітап. Құрастырған: Х.Сүйіншәлиев. – Алматы: Ана тілі, 1992. – 224 бет.
10. Махамбет. *Жыр семсер*. – Алматы: Жазушы, 1979. – 152 бет.
11. Монтескье Ш.Л. *Заңдар рухы туралы*. – Алматы: Үш қиян, 2004. – 784 бет.
12. Өзбекұлы С. *Қазақстанның саяси-құқықтық ой-пікір тарихының өзекті мәселелері*. – Алматы: Білім, 2004. – 128 бет.

(Жалғасы. Басы өткен санда)

УДК 004:027.7 (094)

**XIX ҒАСЫР ЖАЗБА ДЕРЕККӨЗДЕРІНДЕГІ ОРТА
АЗИЯЛЫҚ ТҮРКІЛЕРДІҢ ТАРИХИ-ЭТНОГРАФИЯЛЫҚ
КОЛЛЕКЦИЯЛАРЫНЫҢ ВИРТУАЛДЫ КІТАПХАНАСЫ**
VIRTUAL LIBRARY HISTORICAL AND ETHNOGRAPHIC
COLLECTION CENTRAL ASIAN TURKS IN WRITTEN SOURCES IN
XIX CENTURY

Э.АЛЬЖАНОВА*
А.КАСЫМБЕКОВ***

Түйіндемe

Мақалада XIX ғасырдың жазба дереккөздеріндегі орта азиялық түркілердің тарихи-мәдени мұрасына қатысты сирек кездесетін материалдарды жинақтау, талдау және жүйелеу негізінде ғылыми құндылықтарға еге құжаттардың электрондық каталогтары мен арнайы мәліметтер базасын жасау қарастырылған. Сонымен қатар деректерді тиімді іздестіру мен өңдеу әдістері және алгоритмдеріне негізделген бағдарламалық кешенді қолданып, тарихи-этнографиялық коллекциялардың халықаралық коммуникативтік форматтарда сипатталған виртуалды кітапханасын құру мәселесі қойылған.

Кілт сөздер: Автоматтандырылған кітапхана жүйесі, арнайы деректер базасы, виртуалды кітапхана және корпоративтік желі, әдістер, алгоритмдер және бағдарламалық кешен, тарихи-этнографиялық коллекциялар.

Summary

The paper deals with the creation of electronic catalogs and specialized database of rare books and manuscripts in written sources of the cultural heritage of Central Asian Turks in the XIX century on the basis of data collection, analysis and systematization of materials that have scientific value; Shows the formulation of the problem building a virtual library of historical and ethnographic collections, focused on international communication format based on methods and algorithms for optimal search and processing of data using software package.

Keywords: automated library systems; specialized database, a virtual library and a corporate network; methods, algorithms and program complex; historical and ethnographic collections.

---

* тарих ғылымдары кандидаты, «Тарих» кафедрасы. Қ.А.Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан-Қазақстан.

Candidate of Historical Sciences, Associate Professor Department of "History", International Kazakh-Turkish University named H.A.Yasavi, Turkestan-Kazakhstan, Elmira.Alzhanova@iktu.kz

** техника ғылымдары кандидаты, «Компьютерлік ғылымдар» кафедрасы Қ.А.Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан-Қазақстан. Candidate of Technical Sciences, Associate Professor Department of "Computer Science". International Kazakh-Turkish University named H.A.Yasavi, Turkestan-Kazakhstan, abbazbek.kasimbekov@iktu.kz

Қазақстан Республикасы Президенті Н.Ә. Назарбаевтың әлемнің бәсекеге қабілетті 50-ел қатарына ену Стратегиясының алтыншы басымдығында атап көрсеткендей: «Біз орта азиялық түркілердіңғасырлар бойғы дәстүрлерін, тілі мен мәдениетін сақтап әрі дамыта отырғанымызбен қатар, ұлтаралық және мәдениаралық бірлікті, ынтымақтасқан Қазақстан халқының ілгерілеуін қамтамасыз етудеміз», шетел мұрағаттары мен ғылыми мекемелерінен елдің тарихы мен мәдениетіне қатысты көптеген мұрағат құжаттары алынды. Ғылыми-тарихи құндылыққа, тарихи-мәдени мұраға ие мұрағаттық құжаттарды кешенді зерттеу, оны оқу үдерісіне енгізу – күн тәртібінде тұрған маңызды мәселелердің бірі саналады. Сондықтан, бұл көзқарас осы ХІХ ғасырдың іргелі ғылыми еңбектерін заманауи тарихи шындық мен құндылықтар жүйесі шеңберінде ой елегінен өткізу және де сол сараланған мәліметтердің баршаға қолжетімділігін қамтамасыз ету – «Мәдени мұра», «Тарих толқынындағы халық» және де т.б. сол сияқты Мемлекеттік бағдарламалардың негізгі мақсаттарын қамтиды. «Орта Азия түркілерінің ХІХ ғ. жазба дереккөздеріндегі мәдени мұрасының виртуалды кітапханасы» тақырыбы бойынша, Қ.А.Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті тарапынан ұсынылып отырған ғылыми жобаның нәтижелерін, жоғарыда аталған бағдарламалардың іске асырылу барысында жасалған байсалды қадамдардың бірі деп санауға болады.

Себебі, Түркістан өлкесінің өткен шағы туралы құнды материалдарын өзіне жинақтаған дербес арнайы мәліметтер базасын құруда жаңа ақпараттық технологияларды қолдану барысында жүргізілетін ғылыми зерттеулердің деңгейін арттырып қана қоймай, өлкемізге тиісті мәдени мұраларымызды жинақтап бірізділендіру, жүйелеу бойынша орындалатын ғылыми-зерттеу жұмыстарын тиімді үйлестіріп, тұтынушыға шынайы ақпараттық ресурстарды ұсынуға мүмкіндік береді.

Алдын ала өткізілген ғылыми зерттеулерге жасалған ретроспективалық шолулардың нәтижелері көрсеткендей, Орталық Азия халықтарының мәдени мұрасы болып есептелетін, ішінде бірегей және толық мәтінді материалдар келтірілген ХІХ ғ. жазба дереккөздері посткеңестік кеңістік, жақын және алыс шет елдердің кітапханалары мен мұрағаттарында сақталған.

Бір-бірінен уақыт өтімі мен міндеттері жағынан алшақ осы коллекциялар Орталық Азия жазба дереккөздеріндегі мұраны түрлі

аспектілер тарапынан талдауға мүмкіндік береді. Осы көріністерді салыстыру Түркістан өлкесіндегі жағдайдың ерекшеліктерін анағұрлым бедерлі түрде жаңғыртып, Қазақстан мен жалпы Орталық Азия республикалардың сол кезеңдегі жазба дереккөздеріндегі мәдени мұра құрылымдық элементтерінің тарихын аңғаруға мүмкіндік береді.

Солардың қатарында XIX ғасыр аяғы мен XX ғасырдың басындағы Қазақстан және Орталық Азияның басқа да республикалары туралы жарияланған түпнұсқалық құжаттар мен фотосуреттерден жинақталған құнды ақпараттар мазмұндалған «Түркістан жинағы» мен «Түркістан альбомы» аталады.

“Түркістан альбомы”, 1871-1872 жылдары Түркістан генерал губернаторы жобасы бойынша Санкт-Петербург университеті шығыс тілдері факультетінің түлегі А.Кун құрастырған [1]. Мұнда отаршылдықтың қасірет қамытын киген Түркістан өңіріндегі қазақ жұртының тыныс-тіршілігі, өмір сүру үлгісі, Сырдария аймағындағы көне қалалар, мазарлар, Ахмет Ясауи кесенесіндегі жәдігерлер өз бояу-өрнегімен берілген. Альбомда, Бүкіл түркі жұртының алтын бесігі аталған киелі Түркістан өлкесінде XIX ғасырдың екінші жартысында өмір сүрген Ұлы Түркі Елінің бір бөлігі – қазақ даласы тарихының жаңа беттері ашылады. “Түркістан альбомы” атты кітап-альбомда туған жердің тарихы мен мәдениетін қадірлей білетін баршаға ұмытылмас бағалы сыйлық болатындай, берер тағылымы, көрсетер үлгісі бөлек суреттерден тұрады.

А.Левшин, И.Андреев, Ф.Ратцель секілді Түркістан аймағын, қазақ халқын жан-жақты зерттеп зерделеген, соның нәтижесінде арттарына мол мұра қалдырған ғалымдардың мақаласы альбомда үш тілде қатар берілген. Онда қазақтың салт-дәстүрі, әдеп-ғұрпы, ел мен жер атаулары туралы жазғандары көп жайдан хабардар етеді. Әсіресе, орта азиялық түркілердің өмір ерекшелігі тайға таңба басқандай анық көрініс тапқан. Алуан түрлі суреттерден ұлтымыздың сол дәуірдегі түр-түсінен, киім киісінен, қазақтың қараша үйінен оның ішіндегі жасауларынан, ұлттық үлгілерінен, өмір сүру дағдыларынан сыр шертеді. Әсіресе Қожа Ахмет Ясауи бабамыздың кесенесіндегі алуан түрлі жәдігерлер, бұйымдар әдемі бейнеленген. Жалпы, бұл альбом арқылы бүгінгі өркениетті дамуымызға сондай қилы кезеңдерден өтіп барып жеткенімізді бағамдауға мүмкіндік беретін рухани дүниеміздің көне құндылықтарының бірі екендігі анық.

Біз үшін, әлбетте, қазан төңкерісіне дейінгі Орталық Азия түркілерінің XIX ғ. жазбаша дереккөздеріндегі тарихи-этнографиялық

ресурстарға арналып жазылған кітаптар, мақалалар, жазбалар, карталар, кестелер мен суреттердің топтамасы келтірілген «Түркістан жинағы» [2] қызығушылық тудырады. Онда көптеген әр түрлі саяхаттар мен экспедициялар материалдарында өлкенің табиғи жағдайлары туралы ғана емес, сонымен бірге оның тарихы, экономикасы, этнографиясы, археологиясы, құқықтары, статистикасы жөніндегі шын мәнісіндегі (жолжазба, очерк, есеп формасындағы) қызықты мәліметтер келтірілген.

Жинақта Түркістан өлкесінің, қазан төңкерісіне дейінгі Қазақстанның жекелеген бөліктерінің тарихы, қазақ хандары мен сұлтандары туралы материалдар; Түркістан өлкесінің Ресейге қосылуына, Бұқара, Хиуа және Қоқан (мұнда Бұқара әмірлігіне, Хиуа хандығына және т.б. бағынышты осы Орта Азия иеліктерінде өмір сүрген қазақтар туралы мәліметтер де аз емес) хандықтарына қарсы әскери әрекеттердің жеңісіне арналған кітаптар мен мақалалар бойынша біршама материалдар ұсынылған. Әр түрлі тарихи басқыштардағы қазақ даласының әкімшілік құрылыстары, Жетісу қалалары тарихы, қазақ даласына енгізілген басқару туралы Ережелерге қарсы туындаған қазақтар арасындағы толқулар келтірілген.

«Түркістан жинағында» қоныс аударушылар мәселесі бойынша көптеген әдебиеттер бар: қоныс аударушылардың тарихы мен олардың көшіп-қону барысы, қоныс аударылған орыстардың экономикалық жағдайлары; орыс шаруаларын қоныстандыруға қажетті жердің мүмкіндігінше мол қорын табу және олардың егіншілік үшін жарамдылығын анықтау, қазақтардың жер пайдалану нормаларын белгілеу, осылардың нәтижесінде қазақтардың «артық жерінің» көлемін анықтап, онан қоныс аудару қорын құру туралы да деректер келтірілген. Сонымен қатар, көшпелі қазақтардың жекелеген рулары, олардың таралуы және рулық өзара қарым-қатынастардың шекаралары жайлы жазылған авторлардың жұмыстары да үлкен қызығушылық тудырады.

«Жинаққа» көптеген зерттеушілер мен ғалымдардың кеңінен белгілі жұмыстарын, ағымдағы оқиғалар туралы көптеген түсініктеме берушілердің әр түрлі жазбалары мен мақалаларын кіргізе отырып, В.И.Межов және оның ізбасарлары Орталық Азия түркілерінің тарихы, тұрмыс-тіршілігі мен өнегелі істері, түрлі салт-дәстүрлері мен әдет-ғұрыптары (үйлену, кісіні жерлеу) туралы мол мәліметтерді, жоқтау

мәтіндерін, ұлттық ойындарының мазмұнын ашатын ойын аттарын көрсететін барынша кең кескіндеме (полотно) жасап шығарған.

Ө.Диваевтің, И.А.Кастаньенің, Г.Н.Потаниннің және т.б. этнография (атап айтқанда, қазақтың наным-сенімдері, ырымдары, жорамал-жоралғылары) бойынша, қазақтың ауызша тараған халық шығармашылығы (батырлар жырлары, жыраулық қиссалары, эпостары, мысал әңгімелері, аңыздары, өтірік өлеңдері, ертегілері, мақал-мәтелдері, поэмалары мен басқа да төрт түлік малға, жыл, ай аттарына арналған жыр шумақтары мәтіндері, оларға берілген түсіндірмелер) туралы, сондай-ақ қазақ оқымыстысы Ш.Уәлиханов, қазақ ағартушы ақындары А.Құнанбаев, Ы.Алтынсарин шығармаларының аудармалары жөніндегі еңбектерінің барынша толық тізімі келтірілген.

«Жинақта» қазан төңкерісіне дейінгі Қазақстанның сот құрылысы, қарапайым құқықтары, жер-су құқықтары жайлы статистика, жекелеген облыстарының демографиялық мәліметтері, ауылшаруашылығы статистикасы жөніндегі жұмыстары да ендірілген.

Кітапта тарихшылар үшін республиканың халық шаруашылығы туралы да көптеген қызықты материалдар бар. Онда жергілікті халықтың және басқа жақтан қоныс аударған тұрғындардың жер және мал шаруашылықтары жағдайын көрсететін материалдар кездеседі, жергілікті билік тарапынан көрсетілген қысымдар, сондай-ақ көршілес Ресеймен пошталық, телеграфтық байланыстарын орнату, жол қатынастары, өлкенің су шаруашылығын реттеуге бағытталған кейбір іс-шаралар да арқау болған.

Қазан төңкерісіне дейінгі Қазақстанның өнеркәсібі тек жекелеген аз ғана иеленушілер арқылы көрінетіні белгілі. Ауыл шаруашылығы өнімдерін қайта өңдейтін кішігірім зауыттар ғана болған. Табиғи ресурстарға өте бай өлкенің тау-кен өнеркәсібін пайдалануға, Түркістан-Сібір темір жолы құрылысын жобалауға қатысты деректер де келтірілген. Сонымен қатар, жинақта өлкенің медициналық қызметі мен халыққа білім беру саласының жағдайын көрсететін материалдар да баршылық.

Төңкеріске дейінгі зерттеушілердің көп томдығында біз үшін тарихи үлкен маңызы бар карталардың орын алғандығы да қуантады. Бұл тарихи, геологиялық, археологиялық, этнографиялық карталар, қазақтың жерін пайдалану картасы, Орта Азияның және оның жекелеген бөліктерінің, оның ішінде Қазақстанның картасы. Библиограф мамандар түсіндірмесімен берілген суреттер өлкенің

өмірін әр түрлі жақтарынан ашады: Шымкент қаласының, Ембі бекінісінің, Түркістанның және т.б. пейзаж болмысыменен жазылған суреттемелері, жекелеген тұрмыс құралдары – үй құралдары, ат әбзелдері, күймелі арба, киіз үй жабдықтары; портреттік топтар – қазақтардың жерленген адамдар басына орнатқан сағаналары, кесенелері, балбал тастар, жерлеу рәсімдеріне қатысты құрылыстар және т.б.

«Түркістан жинағына» енгізілген шет елдік әдебиеттер материалдарына жасалған шолулар көрсеткеніндей, Түркістанның далалы өлкесінде болған шетелдік саяхатшылардың жазбалары да орын алған [3,4]. Бәрінен бұрын, бұл жұмыстар жолжазбалық сипатқа ие, ондағы тарихи, этнографиялық және статистикалық мәліметтер бірқатар географиялық суреттемелермен жанамалай келтірілген. Кейбір кітаптар мен мақалалар жеке (климаты, ауа райы, жануарлар әлемі және т.б.) мәселеге арналып жазылған. Бұдан басқа Жинақта біздің отандастарымыздың шет тіліне аударылған еңбектері де бар.

Жинақ материалдарын зерттей отырып, біз өлкенің барлық өмірін – әлеуметтік-экономикалық даму жағдайынан бастап өндірістік күшіне, бай ресурстарына дейінгі қал-ахуалын, бұрын болып өткен тарихи зерттеулерін, тұрмыс-тіршілігін, салт-дәстүрлерін, әдет-ғұрыптарын, өнегелі істерін көз алдымызға елестетіп, қайта қалпына келтіруге; Н.М. Пржевальский, И.В. Мушкетов, Н.А. Северцов, Н.А. Маев, В.Ф. Ошанин, А.П. Федченко және т.б. сол сияқты аса көрнекті географтардың, этнографтардың, тарихшылардың зерттеу еңбектерімен, ғылыми экспедициялық жазбаларымен танысуға болады.

Бүгінгі күндегі қалыптасқан жағдайда, бұл құндылықтарды іргелі түрде зерттеу үшін мүмкіндіктер жеткілікті, яғни оларды біріздендіріп жүйелеу және каталогтандыру үшін қажет болған материалдардың сандық форматтағы нұсқалары бар. Мұндай түрдегі мәліметтердің үлкен қорлары, қайта өңдеу мен жүйелі талдауды қажет етеді және оларды халық игілігіне пайдалану үшін, тұтынушыларға ыңғайлы түрде ұсыну керек.

Бірақ, бұл аталмыш жинақтағы ақпараттық деректер түрілерінің сан алуандылығы мен көлемінің үлкендігі және құрылымдық кейіпінің ретсіздігі соншалықты, оларды зерттеу үшін қолданыстағы дәстүрлі әдістер мен құралдардан пайдалану жеткіліксіз. Қажетті релевантты материалдарды жедел түрде іздестіріп тауып, оларды өңдеу, жүйелі талдау және құрылымдау үдерісі негізінде қалыптастырылған

электрондық кітапханалардан пайдалану үшін заманауи технологияларға негізделген бағдарламалық кешендер қажет [5,6].

Тарихи-этнографиялық ресурстардың сипаттамаларының виртуалды коллекцияларын, әсіресе сирек басылымдар мен қолжазбаларды, құруды қамтамасыз етуде, зерттеулер өткізу мен әдістерді және қолданбалы бағдарламалық кешендерді дайындау, корпоративтік компьютерлер торабында жұмыс істейтін ақпараттық жүйе құрамындағы арнайы «Түркістан жинағы мен альбомы» деректер қоры мен ондағы өлкесінің тарихына, мәдениетіне, ғылымына қатысты көне қолжазбалар мен сирек кездесетін ақпараттық ресурстарына қашықтықтан қолжетімділікті қамтамасыз етуші бағдарламалар кешені, жобаның жаңалығы болып табылады.

Арнайы мәліметтер базасы мен бағдарламалық кешеннің қолданыстағы аналогтарымен салыстырғанда: әмбебап құрылымды библиографиялық ақпарат сипаты (MARC, DUBLIN CORE) халықаралық стандарттарға бағытталады; соңғы қолданушылар (оқытушы, ғылыми қызметкер және т.б.) арнайы білімсіз ақпарат көзіндерін (оқулық, мақала және т.б.) енгізуге және сонымен қатар, корпоративтік желіде істеуге; зерттеушілерге электрондық ресурстарға онлайн қолжетімділігін, электрондық каталог арқылы түрлі ақпараттық ресурстардың толық және тиімді іздестірілуіне, зерттелінетін тақырыптың ақпараттылығын арттыруға; виртуалды тарихи-этнографиялық коллекция жасақтауда автономды режимде және корпоративтік желіде жұмыс істеп, олардың орналасқан жеріне байланыссыз қажетті ақпараттармен шұғыл қамтамасыз етуге мүмкіндік жасайтын ерекшеліктерін атап өтуге болады.

Ғылыми жобаны орындау барысында зерттеудің келесідей негізі әдістері мен формалары: тарихнама, деректану, мұрағаттану, ақпараттық қамсыздандыру нысандарының жүйелі талдануы, мәліметтерді іздестіру мен өңдеу; графтар теориясы; оңтайландырудың математикалық амалдары мен заманауи Web-технологияларды қолдану қарастырылған.

Күтілетін ғылыми және әлеуметтік-экономикалық нәтижелер келесі мүмкіндіктерді береді: стохастикалық және айқын емес ақпараттық орта жағдайында қиын тұжырымдалатын есептерді шығару класының мүмкіндіктерін айтарлықтай елеулі дәрежеге арттыру, сондай-ақ ғылыми-білімдік ақпараттарын іздестіру кезінде стохастикалық заңдылықтарды айқындау; ғылыми ақпараттардың виртуалды ортасындағы іздестіру мүмкіндіктерін және қатысушылар

арасындағы мәліметтерді алмастыру тиімділіктерін кеңейтуді беретін корпоративтік автоматтандырылған кітапханалар жүйесі құрамындағы бағдарламалық кешенде зерттеу нәтижелерін іске асыру; қолданушыларды қажетті ақпараттармен қамтамасыз ету және автоматтандырылған корпоративті кітапханалық тораптарда сұраныстарды тұжырымдауды интеллектуалдандыру және тиімділеу есебінен олардың релеванттылығын арттыру, іздестіріліп отырған ақпараттардың толықтығын арттыру нәтижесінде жергілікті және регионалдық қолданушыларға ақпараттық қызмет көрсетудің сапасын жақсартуға мүмкіндік жасалынатын болады. Бұлар, өз кезегінде ақпараттық ресурстардан және электрондық кітапханалардан пайдаланушылар қауымының шеңберін кеңейтіп, әлеуметтік салаға әсер ететін ақпараттық қызмет көрсету түрлері мен сервистерін кеңейту мүмкіндіктерін береді.

Стохастикалық және айқын емес бұлыңғыр ақпараттық орталардың бұрын зерттелмеген бағыттардағы салалары үшін ғылыми-білімдік ақпараттарды іздестіруді және өңдеуді интеллектуалдандыру деңгейін арттыруға мүмкіндік беретін инновациялық технологиялар және бағдарламалық өнімдер жасалып; халықаралық талаптарға жауап беретін стандарттар бойынша электрондық оқулықтар, диссертациялар, ғылыми мақалалар, мультимедиалық (оқу кино-, мультипликациялық фильмдер, музыкалық шығармалар және т.б.) мәліметтер базаларын кіріктіре отырып, толық мәтінді ғылыми-білімдік ресурстар қалыптастырылатын болады. Сондықтан бұлардың салдары релевантты ақпараттарды іздестіру, өңдеу және тарқатып беру шапшаңдығын арттыратын корпоративтік тораптардағы сұраныстарды тұжырымдауды жеңілдетуді интеллектуалдандыру есебінен ғылыми зерттеулер мен технологияларды дамытуға айтарлықтай ықпал ететіні сөзсіз.

Ғылыми жобаның зерттеу нәтижелерін келесі: корпоративтік ақпараттық-кітапханалық тораптарда ғылыми-білімдік ақпараттарын іздестірудің және өңдеудің стохастикалық заңдылықтарын зерттеу үшін; айқын емес бұлыңғыр сұраныстар бойынша мәліметтерді іздестірудің және өңдеудің қиын тұжырымдалатын есептерін шешу үшін; ғылыми-білімдік мәліметтері базасында мәтіндік ақпараттардың ұқсастарын іздестірудің қолданбалы есептерін интеллектуалдандыру; сондай-ақ, стохастикалық және айқын емес ақпараттық орталар жағдайындағы ғылыми-білімдік ақпараттық ресурстар туралы

мәліметтерді қалыптастыру, іздестіру және өңдеу процестерін интеллектуалдандыру бағыттар бойынша қолдану мүмкін.

Зерттеулер барысында алынған нәтижелердің мақсатты тұтынушылары: ғылыми зерттеу және білім беру мекемелері; электрондық кітапханалардың ғылыми-білімдік ресурс мәліметтерінің базасын жасауға, жетілдіруге және іске асыруға мамандандырылған коммерциялық мекемелер болулары мүмкін. Сонымен қатар, жоғары оқу орындарының ғалымдары мен оқытушылары, PhD-докторанттар, магистранттар, студенттер мен ҚР БЖҒМ жүйелеріндегі басқа да мекеме қызметкерлер қауымының өкілдері пайдаланулары мүмкін.

Сонымен, қойылған мәселелерді қорытындылай келе, өлкесінің тарихы мен мәдениетін зерттеуші ізденушілер тарапынан, аталмыш дереккөздердегі қажетті материалдарды жүйелендіріп, мәліметтерді тиімді іздестіру мен өңдеу нәтижесінде виртуалды тарихи-этнографиялық коллекциялар құру мүмкіндігін беретін заманауи бағдарламалық кешендер мен арнайы мамандандырылған мәліметтер базасын қалыптастыруға деген нағыз шынайы қызығушылық пен орасан зор қажеттілік туындап тұр.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Межов В. И. “Туркестанский сборник”. Систем. указатель сочинений статей на русском и иностран. языках. Т. 1-591. Санкт-Петербург, 1878-1917гг.;
2. «Туркестанский альбом» // составитель А.Кун, I-IV часть 1-10 том, Ташкент: Типография при главном штабе Туркестанского военного округа, 1871-72гг.;
3. *Le Recueil turkestanais de Mežov: l'utopie d'une somme exhaustive des connaissances sur l'Asie centrale*, in *Études Asiatiques* (sous la dir. d'Anke von Kügelgen), 2011, LXV, n° 3, p. 625-659;
4. *Private Collections of Russian Turkestan in the Second Half of the 19th and Early 20th Century*, ANOR-15 (Institut für Orientalistik, Halle, Mittelasienswissenschaft Humboldt-Universität, Berlin, and University of Lausanne), Berlin: Klaus Schwarz Verlag, 2004, 205 p.
5. Kasimbekov A., Alzhanova E. *Some search features of electronic resources in information systems in the International Conference Science: Integrating Theory and Practice Bozeman*, MT, USA February, 23-24, 2014. p. 213-215;
6. *Технология создания и использования научно-образовательной информации в сети электронных библиотек: Ежегодный сборник/ По редакцией М.А. Рахматуллаева.* – Ташкент: E-LINE, 2013. – 130 с.

ӘОЖ 818. 992 71

АЛАШ РУХЫ АҢҒАРЫЛАДЫ...

(Сыншы, ғалым профессор Құлбек Ергөбектің «Сарасөз» аталатын сын мәселелеріне арналған еңбегі хақында)

А. ДОСЫБАЕВА*

Түйіндеме

Мақалада сыншы, ғалым қазақ сынына сүбелі үлес қосып келе жатқан профессор Құлбек Ергөбектің «Сарасөз» аталатын сын мәселелеріне арналған еңбегіне ғылыми талдау жасалған.

Кілт сөздер: Сарасөз, сын, сыншы, рух, шығармашылық портрет.

Summary

The article makes a critic analysis of the book, devoted to critical issues Sarasoz, criticism, research professor Kulbek Ergobek.

Keywords: Sarasoz, criticism, critic spirit, creative portraits.

Қазіргі қазақ сынына сүбелі үлес қосып, ең бастысы осы жанрдың ауыр жүгін адал арқалап келе жатқан қажырлы сыншының жарық көрген еңбектері – қазақ әдебиетінде өз орнын анықтаған дүниелер. Ең бастысы қырық жылдай өмірінің өн бойында тынымсыз ізденіс пен таза еңбекке ғана арқа сүйеген сыншының қазақ оқырманына ұсынған сын жинақтары аз емес. Қ.Ергөбектің осындай еңбектерінің бірегейі – «САРАСӨЗ» атты зерттеу еңбегі қазақ әдебиеттану ғылымының, әдеби сынның өсіп өркендеуіне айырықша үлес қосқан ірі-ірі қайраткерлердің рухани мұрасы жайлы. Еңбек «Сынғұмыр», «Сынтұғыр» деген екі бөлімнен тұрады. Сын – қазақ әдебиеттануындағы ең бір күрделі жанр. Күрделі болғандықтан да, жауапкершілігі басым. «Әдебиет, оның ішінде сын жайлы жазу қиын. Қазақта бір сөз бар: «Оқымысты наданды түсінеді. Өйткені, бұрын өзі надан болған. Надан оқымыстыны түсінбейді, өйткені ол бұрын оқымысты болмаған» деген. Сол сияқты сынның жайын сыншы болмасаң түсінбейсің» – дейді сыншы. Алғашқы «Сынғұмыр»

---

* филология ғылымдарының кандидаты, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркология ғылыми-зерттеу институтының аға ғылыми қызметкері, Шымкент/Қазақстан.

International Kazakh-Turkish University named H.A. Yasawi, Research Institute of Turkology, Candidate of Philology, Senior researcher, Shymkent / Kazakhstan.

бөлімінде – әдебиеттанушы, сыншы ғалымдар Б.Кенжебайұлы («Қайырымсыз уақыттың қайсар ұланы»), Е.Ысмайылов («Рухы сынбаған ғалым»), М.Қаратаев («Дүние шіркін, дүркін-дүркін, өтеді бір күн»), З.Ахметов («Көшбасшы»), Т.Қожакеев («Шымыр жаңғақ»), С.Қирабайұлы («Бақытты ғұмыр»), М.Базарбайұлы («Кекіреліден басталған жол»), Т.Кәкішұлы («Аманат арқалаған азамат»), Ш.Сәтбаева («Қазақтың білімдар қызы»), А.Қыраубайқызы («Туған әпкемдей болған жан»), С.Қасқабасов («Абырой болар шын ғалым аты»), Ш.Елеуқенов («Министрдің қабылдауында»), С.Әшімбаев («Армысыз, Сағат аға?!») секілді әр буын әдебиет сыншыларының шығармашылық портретін жасайды. Портреттік мақалалар бір-біріне ұқсамайды. Бастауы да тосын, бағалауы да басқаша. Бір-біріне ұқсамайды. Ұқсамауы заңды. Өйткені, шығармашылығы сөз болған әдебиетші, сыншы ғалымдар қалыптасу, жазу мәнері жөнінен бірін-бірі қайталамайды. Демек, сыншы әдебиетшілердің портретін жасағанда олардың еңбегіндегі өзіне ғана тән ерекшеліктерге ден қоя біледі. Әдебиетші ғалым, сыншылардың бойындағы сол ерекшеліктерді тауып, оны талдай ашып көрсетеді. Олардың шығармашылық тұлғасына сыншының келуі де әрқилы. Бірінде тақырып, келесісінде тағдыр, тағы бірінде архивтік материал, сыншының ендігі бірі өзінің күнделігі, хаттары арқылы ашылады. Сыншы-ғалым осылайша ұлтымыздың өткені мен бүгінге, кемел келешегіне қатысты көкейтесті мәселелерге қозғау салады. Мәселеге нақтырақ келсек, «Қайырымсыз уақыттың қайсар ұланы» эссе-зерттеуінде Б.Кенжебайұлы тұлғасы оның қазақ әдебиеті үшін басын бәйгеге сан рет тіккен күрескерлік рухы арқылы ашылады. Бейсенбай Кенжебайұлы әдеби мұраларын барынша ашып, жарқырата көрсетіп жүруі сыншы Қ.Ергөбектің ерекше еңбекқорлығы мен ұстаз-әкеге деген шексіз махаббаты, ұрпақ алдындағы үлкен жауапкершілігі. Томдап кітаптар мен қолжазбаларды, газет-журналдарды, архивтерді ақтара жүріп, материалының мінсіз шығуы үшін тынбай ізденуінің жемісі дер едік. Ол Б.Кенжебайұлының әр жылдарда жазған зерттеулері мен мақалаларын жинастырып «Жылдар жемісі» (1984) «Әдебиет белестері»(1986), «Асау жүрек»(1987, 2004 ж.), «Түрік қағанатынан бүгінге дейін...» (1994, 2004, 2014 ж.), «Тымпи» (2003) деген атпен кітап етіп жарыққа шығарды. Шын мәнінде Б.Кенжебайұлының өз аузынан естіген терең мазмұнға толы естеліктерін тәптіштеп теріп, жинақтап, осынша мол мұрасын төгіп-шашпай, елеп-екшеп, жинап бастыруда, ұстаз ұлағатын ұрпаққа

жеткізудегі сыншы еңбегі ерекше. Қ.Ергөбек бұл орайда халық даналығында айтылатын анаңнан кейін ұстаз қарызын өте деген қағидаға берік шынайы шәкірт. Қазақ әдебиеттану ғылымының қазіргі белді өкілдерінің бәрі де кезінде белгілі тұлғалардың тәлімін алды, шәкірті болғанына дау жоқ. Бірақ, солардың ешқайсысы да Құлбектің өз ұстазы профессор Бейсембай Кенжебайұлына жасаған шәкірттік адал еңбегін өз ұстаздарына жасай алған жоқ. Құлбек марқұм профессор Бейсембай Кенжебайұлының архивін ақтарып, бар қолжазбасын сүзгіден өткізіп том-том кітаптарын жарыққа шығарудан бастап ұстазы туралы «Қайырымсыз уақыттың қайсар ұланы», «Заманқапа» атап арнайы еңбектер жазды. Б.Кенжебайұлы осындай құрметке лайықты ма еді?

Профессор Бейсембай Кенжебайұлы ұлы Абайды, асау жүрек ақын Сұлтанмахмұтты, Ана тілімізді, «Едіге батыр» жырын, М.Әуезовтің «Абай жолы» эпопеясын, Ахмет Байтұрсыновтың «Қырық мысалын», Мағжан Жұмабайұлын, Смағұл Садуақасовты, Жүсіпбек Аймауытұлын коммунистік режимнің сыртқа тебуінен әр жылдары сақтап қала білді. Бірі тірідей, кейбірі өлідей қуғындалып, атылып кеткен, оқулықтан алынып тасталған кезде соларды ақтау үшін аянбай күресті. Қазақтар біз де ұлы түріктің бір бұтағымыз: азаматтық тарихымыз ұлы «Түрік қағанатынан», руханият тарихымыз - әдебиетіміздің жазба тарихы «Түрік қағанаты» кезіндегі руна жазуларынан бастау алуға тиісті деген реформаторлық пікір айтқан да Б.Кенжебайұлы. Өрқайсысы бір-бір ғылыми-зерттеу институтына жүк боларлық ұлы идеялар айтқаны, түріктік ортақ арнаға тартқаны үшін коммунистік партия да Б.Кенжебайұлын қызметтен қуып, үй қамағында ұстады. Тіпті 1953 жылы атуға да дайындады. Бақытына қанды қырғын авторы, бас коммунист И.В.Сталин дүние салып (1953) әуірім-тәңірмен аман қалған ұлы ғалым. Ол қанша азап көрсе де қазақ әдебиетінің тарихы өзге түрік халықтарымен бірге «Орхон-Енисей руна жазуларынан басталады»-деген пікірінен қайтып көрген емес. Сол сияқты бар ғұмырын әлгі аталған ұлы тұлғаларды ақтауға, сақтауға, рухани мұрасын зерттеуге бағыштады. Б.Кенжебайұлы (1904-1987) сынды бір тұлғаның осыншама күрескерлік рух танытуы, коммунистік режимге қарамай ұлтшылдық рухта қайтпай, қайыспай жұмыс істеуі – қалай айтсаң да, қанша айтсаң да жарасарлық құбылыс. Бұл - әдебиеттану ғылымындағы ұлылық!

Кезінде профессор Б.Кенжебайұлының ұлт мүддесі үшін ұрысқан да, тұрысқан жан қиярлық еңбегін бірді-екілі кісі болмаса, ешкім де дұрыс

түсіне қойған жоқ. Жұрттың бәрі коммунистік қоғам мәңгі тұрады деп ойлады. «Жасасын Советтер Одағының мәңгілігі жасасын!»-деп ұрандады. Жұрттың баршасының көзін коммунистік идеология шелі басқан басыр (соқыр) еді. Сондай тұманды жылдар, күмәнді күндерде ұлт келешегін, қазақ елінің болашағын ойлап еңбек еткен қыранжүрек ғалым Б.Кенжебайұлының рухани ерлігін, адами өрлігін замандастары «надандыққа», «көр әдебиетшілікке»(Қ.Жұмалиев) балады. Көре алмады, көргісі келмеді. Тани алмады, танығысы келмеді. Мойындай алмады, мойындағысы келмеді. Өйткені, олар коммунистік идеология иектеген, құлдық сананың адамдары еді.

Біз профессор Бейсембай Кенжебайұлының ілкімді ұлтшыл ұлы істері мен ұлағатты ғылыми-рухани ерліктері жөнінде Құлбек Ергөбектің қолымыздағы «САРАСӨЗ» (саралаушы сөз мағынасында) аталатын еңбегінен қанығып отырған жайымыз бар.

Қ.Ергөбек еңбегіне қаныға келе түйгеніміз Б.Кенжебайұлы ұлы Ахмет Байтұрсынұлынан кейінгі қазақ әдебиеттану ғылымындағы ерен тұлға. Бізді сол пікірге жетелеген Қ.Ергөбек еңбегі әдебиетші ғалым туралы жазылған бұрын-соңды еңбектердің қай-қайсысынан да мойны озық тұрған әдеби құбылыс дерлік, формасы тың, жазылу мәнері бөлек дүние.

Ғалым Қ.Ергөбек «Дүние шіркін, дүркін-дүркін, өтеді бір күн» мақаласында 1937 жылы өзі де «жау» іздеп қателескен, өзі де «жау» қатарында азап шеккен тұлға Мұхамеджан Қаратаевты дүниетаным қайшылығы шеңберінде тани білген, сыншы болмысын тыңнан таныта білген пайымды, ойлы дүние дер едік. Ұстазын ақтау да, ақтай отырып 1937 жылғы сталинизм сарынына түсіп, қате басқан қадамын сары майдан қыл суырғандай әдпті, әдемі сынау да бар. Ұр да жық социологиялық сын емес. Сөздің шынайы мағынасындағы көркем әдеби сын үлгісі.

Қ.Ергөбектің «Рухы сынбаған ғалым» атаған мақаласы Е.Ысмайыловтың шығармашылығына қатысты. Е.Ысмайылов 1937 жылы Ж.Арыстанов, Х.Есенжанов сынды замандастарын НКВД-ға көрсетіп беріпті. Оны сыншы жасырып, жауып отырған жоқ. Сыншы ғалымның сол осалдығын айта отырып, оның өзінің тағдырының елуінші жылдары қырын сабақталғанын, жиырма жылға сотталып (оны да біреулер көрсеткен ғой), азап көргенін, азап көре жүріп те қазақ әдебиеті тарихын ұлт мүддесі тұрғысынан зерттеп, тексеруін, зерттеуінің нәтижелі екенін айтыпты. Қ.Ергөбек қандай қаламгер тұрасында жазса да жетістігімен бірге кемшілігін де аралас айтып

отыруды, өмірі мен шығармашылығын қос өрім етіп қамшының өріміндей біте қайнастырып – бірге талдауды мұратына айналдырған әдебиет сыншысы. Біз Е.Ысмайыловты да, М.Қаратаевты да Құлбектің талдауында бүкіл жетістігі мен, бүткіл кемшілігімен танимыз.

Тағы бір көлемді зерттеу, тындырымды талдау - «Армысыз, Сағат аға?!» мақаласы. Мақалада С.Әшімбаев философиялық ойға бейім сыншы ретінде тұлғаланып, жалындаған жастық шағынан бастап, қазақ тілінің мемлекеттік мәртебесі үшін күресі, Қазақстанның егемендігі және демографиялық өсім, ұлтаралық қатынастар мен тіл мен діл мәселесі, республиканың экономикалық, әлеуметтік, мәдени, рухани саладағы көптеген проблемалары батыл айтылып, талқыланған «Парыз бен қарыз» хабарының дайындалуы һәм естелік, һәм талдау болып ортаға түседі. Сыншы Сағат Әшімбаевтың адами аңсары, әдеби арманы, рухани мұрасы туралы оқырманмен сырласа отырып талдайды, талдай отырып сырласады. Сыншы Қ.Ергөбек тұтастай алғанда «Парыз бен қарыз», «Демократия және бюрократия», «Жариялылық жайлы ойлар», «Қайта құру және интеллигенция», «Ұлттық сана мен рухани бірлік», «Ұлт тілінің тағдыры» – Сағат Әшімбаевтың терең де білікті ойлай алатын, қай пікірін болмасын дәлелдейтін публицист-сыншы екендігін нақты дәйектермен жеткізеді. Сыншы бұл орайда белгілі бір фабула құрып та алады, әңгімешілдік стильді сыни еңбекке қызмет еткізе де біледі. Қызығып оқысың, жалындай өсіп келе жатып, жалт етіп өтіп кете барған С.Әшімбаев тағдыры жайында қызық әңгімеге кенеліп, қызынып та аласың.

Т.Қожакеев («Шымыр жаңғақ»), М.Базарбаев («Кекіреліден басталған жол»), С.Қирабаев («Бақытты ғұмыр»), Т.Кәкішұлы («Аманат арқалаған адам»), С.Қасқабасов («Абырой болар шын ғалым аты»), Ш.Елеуенов («Министрдің қабылдауында») секілді «Сынғұмыр» (бөлім аты) тұлғаларын әр қырынан келіп, әдемі ашады. Әңгімелей талдау, оны бастау, шарықтату, шегіне апарып түюі жөнінен осы шығармашылық портреттің қай-қайсысын да «филологиялық әңгімелер» сипатында қабылдауға әбден болады. Әйтпесе, «сыни әңгімелер» (К. Чуковский) дерлік.

Ш.Сәтбаева туралы, А.Қыраубайқызы туралы жазылған «Қазақтың білімдар қызы» және «Туған әпкемдей болған жан» деп атаған көлемді мақалаларында қазақтың аяулы ғалым қыздарының адами және ғылыми әлемі ашылып, талданады. Олардың қазақ әдебиеттануына сіңірген еңбегі, ұстаздық болмысы мен қаламгерлік қарымы туралы, қазақ әйелінің жан-жаратылысының барша ерекшелігі тұнған адамдық

қалпын мейлінше шынайы бағалай отырып, жеке тағдыры, адами келбеті туралы терең ойлары мен толғанады. Құлбектің әңгімелеуіне қарағанда Алма Қыраубайқызының өмірі бақытты сабақталып, бақытсыз түйінделген екен дейсің өкінішке дес беріп.

Қ.Ергөбек осылайша, ғасырдан ғасырға өлмейтін, өміршең мұралар қалдырған ұлылардың ерекшіліктерін ұлттық қасиет, құндылықтармен тығыз байланыста сөз ете отырып, жалпыадамзаттық кеңістікке көтере біледі оларды. Жекелеген тұлғалардың өмір жолдары мен шығармашылықтары арқылы қазақ әдеби сынының өткен тарихынан сыр шертеді. Бүгінін талдайды. Ертеңіне алаңдайды. Қ.Ергөбек осындай орнықты зерттеулері арқылы да аса білімділік пен құштарлық танытып, оқырманның санасына, ойлау жүйесіне ізгілікті де парасатты, адамгершілік ойлар қалдыра біледі. Қ.Ергөбек сомдаған «сынғұмырлардың» қай-қайсысы да ұстаздық мінберден көрініп, әр кезеңдердегі әдеби сынның дамып көркеюі үшін, халқы үшін, қазағы үшін аянбай еңбек етіп халқының тағылымды адал перзенттері бола білген жандар. Әрқайсысы қазақ әдебиетінің бір-бір шоқтығына айналып, сыни-эстетикалық дүниетанымымыздың қалыптасуына ерекше ықпал еткен жандар. Сондай жандардың адами өмірі мен шығармашылық тағдыры бүгінгі эстетикалық ой биігінен қарап, саралау сипатында, талдау арнасында қарастырылуы басты рухани олжа дер едік. Тұлға – халықтың перзенті. Өз перзентін өзі құрметтеп, еңбегін ағынан айту, адалынан талдау - парыз. Осы тұрғыдан келгенде, Құлбек Ергөбек қазақ халқының қуаныш ететін, мақтан тұтатын азаматтарын құрметтеу мен ардақтаудың озық үлгісін қалам қуаты арқылы көрсетіп жүрген ғалым.

Екінші бөлімін «Сынтұғыр» атап, онда қазақ әдеби сынының қалыптасуынан («Жанр жүріп өткен жол»), сынның жылдық нәтижесін қорытуға («Қазақ әдебиеті» - қадірлі тақ, қасиетті мінбер), «Жылдар мен жемістер»), жанрдың асылы мен жасығын саралау («Жауапкершілік мінбесінен», «Бір кітап және бірегей серия»), сын жайындағы баспасөз бетіндегі айтысқа араласу («Жазушы мен сыншы ынтымағы қажет»), сын кітаптарын сынау («Тұлғалау ма, сұлбалау ма?») табысты туындыны талдау («Қос өрім», «Санадағы жаралар») толғақты мақалалар орын алған. Мақалалардың дені кезінде Қазақстан Жазушылар одағы әдеби жыл қорытындысында жасаған баяндамалар. Баяндамаларда батыл-батыл ойлар айтылған. **“Көрнекті жазушымыз Ә.Нұрпейісов бір мақаласында Шәкәрім Құдайбердиевті атап өтті. Орталық “Литературная газета”**

қорықпай-ақ жариялады. Ғалым М.Мағауин Ленинградта шыққан “Поэты Казахстана” дейтін антологияға Ш.Құдайбердиевтің өлеңдерін енгізді. Түсініктеме жазды. “Орталық” баспа бас тартқан жоқ. Ал, қазақ тіліндегі газет-журнал әлгі авторлардың атын естігеннен ат-тонын ала қашады. Сонда біреуін ғана атап отырған, бірегей жабулы жатқан қаламгерлерді кім ашып, ақ-қарасын кім ажыратады?” (210 бет) – депті сыншы 1980 жылы 15 қазан күні жасаған баяндамасында. Кеңес үкіметі тарамай тұрып айтылған батыл сөз. Сыншы Қ.Ергөбек бойынан сол батылдық кезінде табылды. Сондай-ақ, абырой, атақтан кем де емес талай бедел иесін аямай-ақ сынап отырыпты. Ғылым Академиясы бір топ ғалымы жазған “Ерте дәуірдегі қазақ әдебиеті” (1983) аталатын еңбек жарамсыз туынды ретінде ащы сыналған. С.Ордалиевтің “Сөз зергері” (1982), Ә.Нарымбетовтың “Қалижан Бекхожин творчествосы” (1983), С.Тәжіғұловтың “Хамит Ерғалиев” (1983), Т.Бейісқұловтың “Қанатты қаламгер” (1983), Ә.Шәріповтың “Сырбай Мәуленов творчествосы” (1983) (бәрі де белгілі бедел иелері) аталатын бір топ сын, зерттеу еңбектерін қатты сынап, тас-талқан еткен десе болады. Мақаланың “Тұлғалау ма, сұлбалау ма?” – деген атына сай сынайды. Кемшілікке оқырманның көзін жеткізе дәлелдейді. Эстетикалық өрелілікке үндейді. Нақтырақ айтсақ, «Сыр сандықты ашып қарағанда...» деп аталатын мақаласында сыншы С.Мұқанов, Б.Кенжебаев, Ш.Айтматов, Қ.Нұрмаханов хат, күнделіктерін назарға ала отырып мемуардың осы бір ішкі жанры жайында толғанады. Айтпақ ойлар, жазбақ шығармалар, сырқатқа байланысты мүжілу, қоғам дертіне байланысты күйіну... соның бәрі де бар екен қаламгерлер күнделігінде. Күнделік те бір қарағанда тұрмыстық жанр. Тұрмыстық жанрдағы күнделік жазбаларын жазушы, ғалым, сыншының адами табиғаты, әдеби әлемі, шығармашылық қызығушылығы деген мәселелермен сабақтастырып бағалы, мағыналы дүние шығарады. Күнделік қалай жазылуы керек, күнделік қандай болуы керек? Әдебиет нақты рецептпен жасалмайды. Соған қарамастан қайткенде күнделік әдебиет дүниесі ретінде құнды болмақ? Міне, ғалым сыншының басты назар аударған мәселелері. Сондай-ақ күнделікті тұрмыстық жанрдан әдебиет жанрына көтеріп, оған жанрлық тұрғыдан тұңғыш рет баға беріп, талдайтын сыншы да Құлбек Ергөбек. Нақтырақ айтсақ, «Сыншы күнделігінен сабақталған тағдыр» деп аталатын көлемді мақаладағы сөз болатын жайлар отыздан аса бере о дүниелік болған Қалжан Нұрмаханов соңына қалдырған азын-аулақ күнделік

жазбалары, Ш.Айтматовпен жазысқан хаттары арқылы ашылады. Кезінде «Парасат поэзиясы» аталған сыншы мақаласы «Лениншіл жас» газетінің екі номерінде жарияланғаны мәлім. Сын тақырыбы, сыншы тағдыры жайында аса бір тебіреніспен жазылған Қ.Ергөбек мақаласына **“Осы ретте жас сыншыларымыздың этикасы мен эстетикасындағы жақсы бір нышанды бөліп айтқымыз келеді. Болашақта бұл нышан дәстүрге айналып жатса құба-құп болар еді. Ол кейбір жас сыншыларымыздың аға ұрпақ – алдыңғы ұрпаққа деген байсалды көзқарасы, оның ішінде өмірдің қатал заңы өткен шақпен атауға мәжбүр еткендердің толымды творчествосы туралы жылы ілтипатпен жазған мақалалары, атап айтқанда Қ.Ергөбековтың “Лениншіл жас” газетінің /21-23 июль, 1979 ж./ екі номерінде белгілі сыншы Қалжан Нұрмаханов туралы жарияланған “Парасат поэзиясы” деген парасатты мақаласы білімділікпен, адамгершілік рухпен жазылған.»** – деп Сағат Өшімбаев сексенінші жылдың басында жоғары бағалаған екен.

Ал, енді кітапқа енген «Қос өрім» Рымғали Нұрғалиев, «Жауапкершілік мінбесінен» («Жалын» журналының 1987 жылғы № 1,2,3-сандарында жарияланған әдеби – сын материалдарына шолу, «Бір кітап және бірегей серия» - «жұмбақтау ғұмыр кешкен, тосын талант» - Т.Әлімқұлов, «тілді сыншы» - Төлеген Тоқбергенов жайында (1994), «Санадағы жаралар» (1994) Тұрсынбек Кәкішев, «Кешеге іні, бүгінге аға Керекең...» Керімбек Сыздықов, (2001), «Абыз ақынды сағындырған еңбек» (2001) Ә.Мұсақұловтың кітабына алғысөз, «Дәлел мен дәйек» (2009-2013жж.) шолу, талдау мақалалардың арқауында жатқан кіндік мәселелер негізінен өткен жылдар прозасының, поэзиясының тақырыптық, жанрлық, стильдік ізденістерін қамтып айтуға арналған сыншының ой-толғамдары, пікір-байламдары орынды, орнықты көрінеді.

Сыншының шынайы әдебиет жанашыры ретінде осынау сирек таланттарға құрметпен қарап, олардың қаламынан қалған көркем дүниелерге жекелеген еңбектер арнауы немесе олардың таңдамалы жинақтарына алғысөз жазып, талдау мақалаларының арқауына негіз етуі танымдық, тағлымдық мәні зор қадам. Құлбек Ергөбек жазған әдеби сын зерттеулердің бәрі тікелей бір шығармаға айтылған әдеби сын емес, тұтас қазақтың сан жылдық әдеби үрдісін қорытындылаған, талдаған еңбектер деп ойлаймыз. Ал, бұл деңгейге, мұндай өреге алымды-шалымды, аса талғамды, талдай отырып толғай алатын талантты сыншы ғана бара алады. Жалпы, кітапты оқып шыққаннан

кейін, біздің ойымызша, сыншы қаламына тән басты ерекшелікті ажыратып айту қажет. Ең алдымен, оның сөз етіп отырған объектісіне байланысты қай мәселені көтермесін, соны немқұрайды сөз етпей, шынайы сезіммен тереңнен толғап, нені айтса да жүрек түбінен тебіреніп айтуы. Қай тұлғаны танып-талдамасын, ғылыми тұрғыда сараламасын, оның қос-қабат өмірдегі тыныс-тіршілігіне де терең үңіліп, ерекшелігін танытатын фактілердің бірде-бірін көзден таса қалдырмайтын алымды-шалымдылығы. Жекелеген тұлғалар өміріне үңілу арқылы жалпы жанр сипатын байыптайды. Қ.Ергөбектің сыншылық қолтаңбасы материал мәтіннен бірден сезіледі. Оның мақала, естелік, эссе, ғылыми зерттеулері тілге өте жеңіл, тартымды оқылады. Әсіресе, ой-пікірді айшықтап жеткізу, стильдік тұрғыдан шегелей, ширықтыра қайыру мақсатында танымдық аясы кең, өткір сөздер сыншының ой-арнасында жарасым тауып, көздеген нысанасын дәл тауып, тап басуға, пікір байламын түйіндеп ұсынуға жол ашады. Қ.Ергөбек өзге жанр секілді, сын жайында жазғанда да дерек, документті оңтайлы пайдаланады. Сондықтан, оның жазғандары әдеби сын мен деректі шығарма шебінде жазылады. Сын мақалаларында фабула бар. Қай еңбегі де көркем тілмен оқырманын ынтықтыра жазылады. Мақалаларының композициялық бітіміне, формасына жіті зер салады. Сондықтан толғаныстары тартымды шығады. Қызығып оқылады. Ойландырады. Салмақты ой – нақышты сөзбен табиғи жымдасып жатады. Әр еңбегі Алаш рухымен сабақтас өріледі.

Сын – қиын жанр. Жазушы көркем ойласа, сыншы силлогизммен ойлайды. Сыншы ойын қорытуы оны философия, лингвистика, тарих дегендей білім-ғылымның әралауан саласына алып кетуі де мүмкін. Бұл жағдайда сыншы тұлғасында сан-алуан ғылым үлгісі бас қосып, ғылыми нәрі тоғысып жатуы мүмкін. Сол сияқты сын бұл орайда әралауан қоспадан бас құраған кешенді дүние болып шығуы керек. Сынның жүрдек оқыла бермейтіні, тіпті тартымсыз шыға беретіні де жанрдың осындай табиғатынан туындайды. Сынды, тартымсыз дей отырып, сын және сыншы жайында соншалық тың форманы ойнатып, сұлу стильдік нақышпен ынтықтыра, қызықтыра жаза алу – сөз жоқ – Құлбек Ергөбектің шеберлігі. Бәлкім танымы да, танытуы да бөлек Г.Бельгердің Құлбек Ергөбек туралы: «Ол еліктіреді, қызықтырады, ойландырады, толғандырады, интригаға да апарады... әйтеуір сені бейтарап қалдырмайды. Оқытады...»-дейтіні де осыдан болса керек. Қорыта келгенде, көрнекті әдебиет сыншысы Құлбек Ергөбектің «САРАСӨЗ» кітабы – көркем әдебиетті жарлай насихаттай жүріп,

өздері ұмыт қала беретін әдебиеттанушылар еңбегін көрсететін бастамасымен сауапты, байсалды мінезімен жауапты кітап. Сыншылық шеберлігінің шыңдалуының айқын көрінісі. Бұл күндері Қ.Ергөбек білімімен, мәдениетімен, әділдігімен, сынға деген адалдығымен сыншылық шеберліктің шыңында жүрген, бір қазақ әдебиеті ғана емес, күллі түрік дүниесіне танымал көрнекті ғалым. 58 кітап, мыңнан астам сын мақала жазған сыншы. Оның еңбектері күні бүгінге дейін түркіе, өзбек, қырғыз, татар, башқұрт, саха, орыс тілдеріне аударылып жарияланған. Ендігі шығармашылық белестерде де қазақ оқырманы, түрік дүниесі оқырманының қолынан сыншы, көрнекті ғалым, профессор Құлбек Ергөбектің тың туындыларын, жаңа кітаптарын көре беретінімізге сеніміміз зор! Қолымыздағы «САРАСӨЗ» - қазақ әдеби сынындағы өз беті, өз пайымы, өз танымы бар, содан туындайтын өзіндік саралау мәнері, талдау мінезі бөлек дара сөз!

ЕСТЕЛІКТЕР

Ибрагим Қасқынбай

Ал, Ибрагимнің өзі осынау башқұрттарға жақсы үлгі бола білді. Таудағы табындарды суық түскенге дейін баққанымызда салт атпенен 200 шақырым қашықтықты жүріп өтуге тура келеді. Әкесінің үйретуімен Ибрагим Науайдің, Осман әдебиетінің өкілі Языжы-оғлының «Мұхаммадия» шығармаларынан үзінділерді, Кемал Умуми диуанының көп жерлерін, парсы тіліндегі Хафиз диуанының бөліктерін, Аттардың өлеңдерін, сондай-ақ Тамерлан заманында аса қадірленетін «Нузхат ул-арухах» атты шығармалардың көптеген жерлерін жатқа айтатын. Кейініректе, 1913 жылы Бұхараға келгенімде бұл кітапты көріп, оны қайта-қайта сан рет оқи отырып, марқұм боп кеткен Ибрагим досымды есіме алдым. Сонан соң бұл шығармалардың суреттері мен берілген кейбір нұсқалары қолыма түсті. Шамсетдин молданың парсы тілінде бернеше жыл жазған күнделік түріндегі жазбалары мен шығармаларының бірнеше дәптерлері бар еді. Олардың мазмұнының қандай екендігін және олардың қайда жоғалып кеткенін іздестіруге ол кезде мұршам жоқ еді. Мереке дастарханы төңірегінде Ибрагим екеуміз қымызды сіміре отырып, өте күрделі және таңдамалы шағатайлық поэтикалық туындыларды оқитын едік. Әйтсе де, қымыз ішіп, ол басқа шапқаннан соң халықтық созылыңқы тамаша әуендерді әуелететін-біз. Ибрагим сансыз әуендерді Қурайда* орындайтын. Оның қуатты да, тембрлік жағынан өте сұлу, жағымды дауысы бар еді, өзінің дауысының жаңғырығын есту үшін Тақия Сусак тауының биік шоқысына шығып алып ән салуды және Қурай тартуды жақсы көретін.

Ибрагимнің ауылында ежелгі түрік ойындары рет-ретімен орындалатын. Мысалы, Карағас Қасқынбай жайлауында аттың үстінде шауып келіп жердегі қамшыны алу бойынша жарыс өткізілетін. Мұның үдесінен шыға алмағандардың арқасына қамшымен «дүре» соғылатын, мұндайда шәрманда болмауы үшін салт аттылы әрі қарай шауып кететін, ал басқалары оған жетіп алып, тиісті соққыны жаудыратын-ды. Егер бұл олардың қолынан келмесе соққы олардың өздеріне қаратыла берілетін. Осы сияқты жайтты Әлішер Науаи да сипаттап жазған екен. Ол өзінің Анатологиялық түріктерден шыққан

---

* Қурай – біздің кәдімгі сыбызғымыз.

досы Сары Туламен ат бәйгесінде жарысқанын айтқан, тау-тасты жерлер, жазық, егістік немесе құм төбелерді басып өтіп, ол маған жеткізбеуге тырысатын, ал мен ышқына қуамын кеп... Ибрагим осы тәріздес мазмұндағы көптен-көп өлеңдерді жатқа айтатын.

Сонымен бірге башқұрттар арасында жігіт пен қыз ойыны да бар болатын. Егер жігіт салт атты қызды қуып жете алмаса, оның арқасына қамшымен осып жібереді, ал егер оның үдесінен шыға алса, ол қыздың бетінен сүю құқын алады. Ибрагимнің туысы Оркия осындай қыздардан еді. Ол мұндай ойын-жарыстарға құлшына қатысатын. Ал Ибрагимнің Ақ-келін лақап атымен шақырылатын келіншегі де жасқаншақ емес еді. Менің жас бала кезімде үлкен әпкелерім – Мағия мен Гүлсімнің де жігіттерге есесін жібермейтінін көрген едім. Әйтсе де, ауыл тұрғындарының көпшілігін татарлар құраған кезде, біздің әйелдеріміз олардың ыңғайымен жүріп-тұратын болды, бетін орамалының ұшымен ғана жартылай жауып жүретін болғандықтан, атты салт міну туралы сөз қозғаудың өзі де мүмкін емес еді. Бұл татарлар арасында мұсылман мәдениеті мен дәстүрлері әлі де мығым еді. Бурзяндық башқұрттарда түріктік әдет-ғұрыптар ұзағырақ сақталынды. Керемет жорғаны мініп шыққан Оркияны қуып жеткен жігітке өзіне сүйгізу қаупі төнетінінен ол қаймықпады, керісінше атын желіктіру үшін бұрынғы башқұрт дастандарының «Қара жорға» («Черный иноходец») әуендерін салатын: «Салт атты көркем қызды сүйіп алуға, аяулы ханымды құшақтауға жол бермеймін». Бұл өлеңдегі башқұртша «бидің қызы», яғни «князь қызы» ұғымының орнына «Күйеуінің қарындасы» сөзі қолданылады. Халық әндері мен кубаирларында ұғымдардың орнын ауыстырып айту әдеті болған, соған қарамастан ноғай мәдениетінің айқын әсері әбден көрінеді. Мұның бәрін тек едәуір кешірек ұғына бастадым. Мұндай жарыс ойындарда кей-кейде Оркияны қуып жетіп алып, қолынан шап беріп ұстай алатынымын, бірақ та оны сүйіп алуға дәтім жетпейтін, өйткені біздің ауылда жұрттың көзінше қыз баланың бетінен сүю шектен шыққан азғындық саналатын. Мұндай көріністі тамашалаған егде жастағы башқұрттар: «Біз болсақ, сүйіп алар едік, сен де сөйтсеңші!» деп айғай салып, күліп, әзіл сөздерін айтатын-ды. Мен жорға мінген қызды қуып жете алмай қалғанымда, олар Ақ-Килен қызға қарата: «Огрей мына татардың арқасын тіліп жіберші» деп айғай салатын. Өңгіме мынада еді: біздің ауылдың татарлары біздерді башқұрттар деп, ал бурзандықтар – татарлар деп білетін.

Қасқынбай отбасында өте жақсы қымыз ішілетін, ал күзде Бізмуға, яғни Агидельдің саласы Алақоян өзенінің жағалауында орналасқан қыстауымызға қайтқанымызда медовуха дайындалып, әсем әндер мен билер биленетін, отырыстар ұйымдастырылатын. Соған қарамастан 5 дүркін намаз оқу міндетті болатын. Рамазан айында ораза ұстамаған адамды елестету қиын болар еді.

Халық дастандарына, ұлттық ойындар мен жарыстарға деген құштарлықты әкемнің інісі Уәли молда мен Қасқынбайлар күшейткен еді. Ибрагимнің анасы да, және оның жас келіншегі де, молдалардың екі қызы да өжет және батыл жандар болып, оқи да және жаза да білетін еді.

Менің басқа достарым

Балалық шағымдағы ең жақын достарым – менің немере ағам Нұрмұхаммет, Макар ауылы имамының ұлы – Ғазиз және сол деревнядағы бастауыш орыс мектебінің оқытушысы Мифтахятдиннің ұлы – Әмір Кармыш (Кармышев) еді. Нұрмұхаммет мектепті ерте тастап кеткен, онымен бірге ормандағы жұмыстарға баратын едік, қойларымызды бірге жүріп бағатынбыз, қыстың күні қоян аулайтын едік. Ғазиз Троицкідегі медреседе оқыды және сол уақыттың өзінде орыс мектебіне қатынап жүрді, өлең де жазатын-ды. Зайнулла-ишанның медресесінде олар кейініректе танымал болған ақын-жазушылығы бар Мәжит Ғафуримен бірге оқыған. Жазғы демалыс айларында олар екеуі бірге қазақ далаларына барып балаларды оқытатын-ды, ал күзге салым үйлеріне қайтатын. Сол кездегі Ғазиздің поэтикалық дарыны Ғафурға қарағанда әлдеқайда жарқын болып көрінді, бірақ оның жарық көрген шығармалары жоқ еді. Ал Мәжиттің бірді-екілі поэтикалық жинағы шыққан болатын. 1907 жылы мен ақсаңдап жүретін бұл ақынмен кездескен сияқтымын. Кейініректе ол Ғазиз екеуі біздікіне келіп жүрді. Екеуі де дауыстап өлеңдерін оқитын және менің ата-аналарым оларға үлкен ілтипатпен қарап, өлеңдерін тыңдайтын еді. Мәжиттің жинақтан орын алған бір өлеңін оқығаны есімде. Оның мағынасы мынаған саяды: «Башқұрттар Дим мен Агидель аңғарларында емін-еркін өмір сүрген халық еді, келімсек жатжұрттықтар келіп алып оларды тұтқындарына айналдырды». Мәжит менен жеті-сегіз жас үлкен еді, ғазиз – бес жас, ал Әмір менен екі жас кіші еді. Соған қарамастан, ол да Мәжит, Ғафури мен Ғазиздің өлеңдерінің терең мағынасын ұққандай еді, оларды жатқа айтатын. Әмір бар ынтасымен орыс тілін үйреніп, әскери оқу орнына түсті,

офицер атанды, ақырында 1917 жылы біздер ұйымдастырған бірінші атты полктың, содан соң – дивизияның қолбасшысы болды.

Өмірдің туған-туысқандары – Карамышевтер оқыған, білімді жандар еді. XVIII-XIX ғасырларда олардың көбісі башқұрт әскерлерінде офицерлер болып қызмет атқарды, түрлі әкімшілік лауазымдарды, оның ішінде кантон бастығы лауазымын иеленді. Жоғарыда атап өткеніміздей, менің немере ағаларым майор Юсуфтің басқаруымен әскери бөлімдерде қызмет атқарды. Карамышевтар да баяғыдан бері көшпелі тұрмыстан баз кешкен-тін, олардың ауылдағы тұрмыстық мәдениеті жоғары деңгейде еді, үйлері әктеліп, айналасында мәуелі ағаштар, негізінен алма ағаштары жайқалып тұратын, әдемі бау-бақшасы бой көтерген. Майор Юсуф орыс тілінде сырдария бойындағы орман-ағаштардың, ауылдардың және қазақтардың қоғамдық тұрмысы жайлы жазылған бірнеше еңбектерін жариялаған. Біздерге және Карамышевтердің Қасқынбайларына ең жақын жүрген адам – жасы ұлғайған Гомер қажы еді. Ертеректе Башкортостанның ішкі өмірі бойынша дербестігі өз қолында болған кезде ол кантон бастығы еді, Түркия мен Хижазда болған, сондай-ақ Зайнулла-ишанның жақын досы еді. Карамышевтардан Ахмет есімді бір кісі император отбасының мүшелеріне қымыз дайындау үшін өзінің әйелімен бірге қатарынан бірнеше жыл Германияға қатынаған. Олар табындарынан арнайы биелерді таңдап өздерімен бірге товар вагондарында апарған. Алайда, бұл отбасынан Өмірдің әкесі – Мифтах Карамышев – орыс тілінің мұғалімі баршаның құрметіне бөленген еді. Бұл отбасының көптеген мүшелері кейініректе Башкортостанның дербестігі үшін жүргізілген күрес барысында менімен бірге әскерде және мемлекеттік мекемелерде түрлі жауапты міндеттерді атқарған.

Менің басқа жақын достарым бізден оңтүстікке қарай жердегі Сайран деревнясынан шыққандар болатын. Ал Арцев ауылынан біздерді жақын тартып жүргендер Бекболат – хазіреттің, Нуримуэдзин мен Ильяс қажының ұлы Усман қажының отбасылары еді. Бұл отбасылардың балалары әкемнің медресесінде оқыды. Олар да 1917 жылдан кейін біздің қозғалысымызға қатысып, әр түрлі қызметтерді атқарды. Олардың бірі Ғабдулла – кантон Ильясов еді.

Әкемнің Троицкіге жасаған саяхаты

Әкем тарапынан жыл сайын пілде айында Ирмель тауларының сілемдерінде ұйымдастырылатын шөп шабу науқаны өте көңілді өтетін. О жаққа біздің руымыздың Ильчик-Тимеров әулетіне жататын

біздің туысқандарымыздың көпшілігі жиналатын. Бұл өзіндік бір отбасылық мереке болып, көп мал сойылып, мол тамақ желінетін. Шөп шабу науқаны біткеннен соң әкем өзінің «тамырлары» мен шейхтеріне қарай жолға шығатын. Ұзын-сонар саяхаты Троицкідегі өзінің рухани тәлімгері Зайнулла ишанның қолын алуымен аяқталатын. Жолшыбай Қыпшақ және Бурзян руларынан шыққан достары мен шейхтарының жайлауларында діни, илаһият, кейде саяси тақырыптар бойынша әңгіме-мәжіліс құратын. Қайтар жолында әкем аңыздық Сурабатырдың ұрпақтары болып табылатын, қазақ-мұсылмандар тұратын Магади және Әмір деревняларына соғатын, жолшыбай Тангауыр, Түнқатар, Тамьян және Катай рулары қоныстанған жерлерге тоқтайтын, көптеген жолдас-жораларымен кездесіп, сұхбаттасатын. Бұл саяхаттың жыл сайын қайталанып отыратын маршруты әдетте бір жарым айға созылатын. Олардың үшеуінде мен де қатысып жүрдім. Менің міндетім аттар мен арбаға қарау еді. Бұл саяхаттаудың менің барлық рухани өміріме өте зор әсері болды. 1904 жылғы саяхат орыс-жапон соғысымен тұспа-тұс келді; ал 1905 жылғы саяхат – орыс революциясымен, ал 1906 жылғы жиһанкездік – Орыс Мемлекеттік Думасы төңірегіндегі күреспен байланысты тасқынды оқиғалармен қатар келді. Мен діни мистиканы (тылсымды) ұнатпайтын едім. Екі жүзді көрінетін шейхтерді кәдімгідей жек көріп, аза бойым қаза болатын. Сонымен бірге менің әкемнің рухани тәлімгері болған Муллакай деревнясынан шыққан Ғабдулла хазірет, Күлбахты деревнясының тұрғыны Ғабделханнан, Троицкілік Зейнулла-ишан сияқты шейхтерге шексіз құрмет білдіретін едім, өйткені бұлар адамгершілігі және ізгі ниеттілігі, ахлақтығы мол, ең шынайы тұлғалар еді. Бұл үш шейхтан мен кейбір ізгі істерді үйрендім. 1906 жылы біздер Зайнулла-ишанға үшінші рет барғанымызда, ол маған айрықша назар аударды. Менің жас ерекшелігіме қарамастан, менімен маңызды тақырыптар тұрғысынан әңгімелесті, түрлі сауалдар қойып, менің жауаптарымды ыждаһатпен тыңдады және терең мағыналы кеңестер берді. Оның мені жан-жақты байқамақшы болғаны білініп тұрды. Бір күні таңғы пайда ол тағы да сауалдар бере бастады, мен оларға білгенімше жауап қатып отырдым. Бұдан соң ол жұрттың көзінше «Ала ғой ұлым, мүмкін, өзіңе бірдеңе аларсың», деп жай ғана үн қатты да, он тиындық алтын монетаны маған қарай ұзатты. Бұл ақшаға мен татардың «Хезмәт» («Еңбек») деп аталатын кітап дүкенінен Ғазалидің теологияны сынға алған шығармасын, оның Мысырда және Стамбұлда шыққан ислам философиясы мен әлеуметтануы мәселелерін

қарастырған шағармасын, физика мен астрономия бойынша кітаптарды, Л.Толстойдың «Крейцера соната» кітабын, орыс романдарының арабша аудармаларын, «Түрікше-французша тілдескішті» сатып алып, содан соң орыстың кітап дүкеніне бас сұғып, одан мен Л.Толстойдың 1891 жылғы аптық жөнінде жазылған «Голодные годы» шығармасын алдым.

Бірнеше күннен кейін шейх менің ол берген ақшаны қайда жұмсағанымды білгісі келетінін айтты. Алған кітаптарымды бірме-бір санап бердім. Ол менің орыс тілін үйренгенімді, және французшаны да меңгеруге ықылас қойғаныма риза болып құптады. Физика мен математикадан кітаптарды алғанымды мақұлдап, жылы лебізін білдірді. Ашаршылық жылына бағыпталып жазылған Толстойдың кітабын алғанымды айрықша тілге алды. Ол: «Сен өте қажетті шығарманы сатып алыпсың» деді. Шейх бұл ақшаны маған сынау үшін берген болуы керек. Кейінгі сұхбаттарда ол қандай кітаптарды оқып үлгердің және олардың мазмұны қандай еді, дегендей сұрақтарды жаудыртты. Мен Ғазалидің «Жалған жолға түсуден құтқарушы» деген кітабын алғанымды есіне салғанымда шейх бұл кітаптың мағынасын түсіне қою саған қиын болар деді. Мен мұндай кітаптарды араб тілін жақсырақ меңгеруім үшін алатынымды айтқанымда, шейх арқамнан мақұлдай қағып, тағы да ақша берді. Басқа сұхбаттар кезінде шейх тағы да менің жас екеніме қарамастан өзіңе мақұл келетін, қажет кітаптарды таңдапсың деді. Әлбетте, баршамыз тарапынан құрметтелетін шейхтің мақтауы маған күшті әсер етіп, жан жүрегімді шабыттандыра аларлық күшке толдырды. Егер мұның бірде-біреуі болмағанда, мені шабыттандыра аларлық барлық оқиғалардың куәсі болмағанымда, менің өмірім мен тұла бойым ғылымнан ада болып өтер еді. Дәл осындай жайт туралы қазан шайыры Ғабдолла Тоқай да жазған екен: «Менің жетімдік пешенеме жазылған көресінім аз емес еді, бірақ менің дамуымның тура жолын таңдауым үшін халқымның қолпаштап отырғанының маңызы зор болды».

Егер аса құрметті шейх ықыласы мен назарын маған аудармағанда, кім біледі, бәлкім мен де өзімнің он бес жасымда көптеген басқа құрдастарым сияқты бай саудагерлердің кәдімгі жалға берілетін дүкеншісі болар ма едім.

Біздің қазақтар және Сібір (Түмен) татарларымен байланыстарымыз

Бұл саяхаттар бізді Орталық және Шығыс Башкортостанмен ғана емес, қазақтармен де байланыстар орнатуға мүмкіндік берді және

олар 1917-1918 жылдары башқұрттың ұлттық қозғалысын ұйымдастыру кезеңінде пайдасын тигізіп, кәдеге асты. Башкортостан мен Қазақстан арасында орыс губерниясын құру мақсатында патша үкіметі Жайық өзені жағалауларындағы қазақтардан миллиондаған гектар жерлерін тартып алып, оларды шығысқа қарай ығыстырған. Бірақ та 1904 және 1905 жылдары қазақ рулары, әсіресе қыпшақ тайпасынан шыққандар башқұрт жерлерімен шектескен далаларда көшпелі мал шаруашылығымен айналысуды жалғастыра берді. Біздер оларға дейін барып, әкемнің екі бай достарының үйінде бірнеше күн қонақта болдық, олар – Найза және Нұрпей қажы деген кісілер еді. Нұрпей қажы әкемнің құрдасы болатын, кейініректе олар Мекеге қажылыққа бірге барған. Нұрпейдің тұрағы Троицкінің шығысында, Ерқарағай деген жерде болатын. XVIII ғасырдағы башқұрт көтерілістерінің барысында мұндағы қыпшақтар, патша әскерлері қуғындаған башқұрттарға даладағы қазақтар арасында жасырынуына мүмкіндік беріп, патша шенеуніктерінің оларды ұстап беру жөніндегі талаптарын орындамаған. Нұрпей-қажы көптеген халық дастандарын білген, өте сирек кездесетін ақын еді. Менің оның аузынан көптеген өлеңдерді жазып алдым. Советтер қазақтың көрі ақыны Нұрфайыз Байғанин олардың пайдасына қызмет етіп, үгіт-насихат істерін жүргізген-міс деп жазады. Оның кейбір шығармалары тіпті радиодан да берілген. Кейініректе мен бұл ақын Байғанин деп жүргеніміз біздің Нұрпей-қажы екендігін кездейсоқ біліп қалдым. Ол нағыз мұсылман және өз халқына ақырына дейін адал берілген адам еді. Нақ сол адам «Қобыланды» атты ұлы дастанның ең толық және жетілген вариантын білген және жатқа айтатын еді.

Әкеммен бірге саяхаттап жүрген кезімізде тептярлық Ахун ауылынан шыққан Мұса-қажының ұлдарымен, Тамьяндық Чекмагуш деревнясының тұрғындары Ғабдел-латиф-хазіреттің, Тунгатарлық башқұрттардан болатын Иса-ахунның балаларымен танысып, достасып кеттім. Олардың бәрі оқыған, ойлы жандар еді. 1917-1918 жылдары, біздің азаттық күресіміз кезінде олардың әрқайсысы жауапты тапсырмаларды орындап, маңызды қызметті атқарды. Ал Тамьяндық Мұса Мұртазин біздің екінші дивизиямыздың басшысы болды.

1907 жылғы әкем және немере ағам Хабибназар поезбен (Уфа-Челябинск) Троицкідегі Зайнулла-ишанға барған. Мен оларды атпен Давлеканово станциясына дейін апарып салдым, сонда 16 жасымда бірінші рет темір жолды көрдім. Алыстан қараңғыда паровоздың жарықтары көрініп, жақындаған сайын от шапша жарқырай түсті. Аттар

үркіп, бір орында тұра алмай тыпыршып кетті. Арбамыз бір үйдің қабырғасына барып соқтықты. Тек станцияға аз-ақ қалған жерде ғана мен үріккен аттарды әрең дегенде тоқтата алдым. Әкем мен немере ағам арбадан секіріп түсіп кеткен еді, сондықтан олардың аман қалғанына құдайға мың да бір шүкіршілік етемін.

Бұл жолы Троицкіден соң әкем әрі қарай Манжил қалашығындағы досы Ныметулла-қажының үйіне тура тартты, одан Сібір автономиясының атақты жақтаушысы, орхон-енесей түрік жазуын тұңғыш ашқан Ядринцевтің саяси бағытта жазылған «Сибирь как колония» және «Сібірдің бұратана халқының жағдайы» атты екі кітабын маған әкеп берді. Әкем тұңғышым орыс тілін біледі деп қалғанда, Ныметулла-қажы, бұл екі кітапты маған атап берген екен, мұның өзі менің тағдырым үшін маңызы зор болды. Бұл екі кітапты бар күшімді сала, мүмкіндігімді пайдаланып ретімен әкем мен немере ағама аударып беріп, олардың мағынасын тарата түсіндірдім. Біз өлкедегі бұратаналар жойылуға душар етілген деп санайтындармен ешбір келіспеген едік, бұл халықтардың тағдыры мен жалпы теңдікке қол жеткізуге құқының бар екендігін қызу талқыладық. Екі кітап та менің саяси өремнің өсуіне мықтап тұрып әсер етті. Манжилге әкеме дейін-ақ әкемнің інісі – Уәли молда барған еді. Қандай жағдайда болса да біздің ата-бабаларымыздың Батыс Сібірдегі түмендік татарлармен байланыстарымыз ғасырлар тереңіне барып тоғысады.

Әкемнің діни көзқарастары

Жол жүріп келгеннен соң әкем бірден маған: «Фазханға кеттік», деді. Бұл Алақоянбашы ауылындағы Қасқынбаевтардың бірі еді. Мүмкін, оны Фазылұлла немесе Фазылхан деп атаған шығар. Ол сақи және қабақ шытуды білмейтін, кеңпейілді тамаша мінезді адам еді. Ол әрдайым «Егер Ахметшах өзінің тәлімгерінен ишан атағын алса, мен оның бірінші мүридi боламын», деп қайта-қайта айтатын. Ақырында, сол жылы Зайнулла-ишан әкеме шейх дәрежесін беріп, тіпті оның дәлелі ретінде жазба куәлігін де табыстады. Алайда әкем: «Басқа заман келді, ендігі жерде мистикаға орын жоқ – ол өтіп кетті. Мен ишан болсам да өзіме ешкімді ізбасар-мүрид етіп алмаймын, өзімді ишан деп атауға да жол бермеймін. Тек Фазылханды ғана мүрид етіп аламын, өйткені бұл орайда оған уәде еткен едім», деп мәлімдеді.

Фазхан орта дәулетті нағыз ауылдың тұрғыны еді. Муллакай-хазіреттің шәкірті болған, парсы тілін меңгерген және арабшаны да біледі, бізден жүз шақырымдай қашықтықта тұратын. Оның үйіне

жақындай беріп, мен әкемді аттан түсіруге жәрдемдеспекпі болғанымда, үйден әлдеқандай өзгеше айғай естілді, бірақ бізді қарсы алуға ешкім де шықпады. Ақыр аяғында Фазхан көрінді, оның әжептәуір ішіп алғаны білініп тұрды. Әкемді құшақтап аттан түсірді, содан соң үйге кірдік. Оның тұрағынан медовуханың иісі аңқып тұрды. Әкем жиіркене: «Шопқалардай тойып алыпсыңдар ғой», деді. Фазхан: «Сіздің келетініңізді сезіп бал кеспегі нар астына жасырынып қалды. Қонақтар да терезеден шығып кетті» деп жауап қатты. Біраздан соң Фазхан кешкі намаз кезінде көзіне жас алды. Олар әкеммен бірге мұсылмандар сүйіп оқитын Ясауидің көптеген сопылық өлеңдерін оқыды: «Сырттан қарағанда сен сопыға ұқсайсың, бірақ нағыз мұсылман бола алмадың» және т.б. Сондай-ақ олар Муллагүл тарапынан осы мазмұндас парсы тілінде жазылған көптеген өлеңдерді де оқыды. Мәуләна Шамси Тәбризидің қаламынан шыққан деп саналатын өлеңдердің мазмұны мынаған саяды: «ішетін адам сені жылы шыраймен қарсы алады, сенің назыңды орындайды, сен үшін жоқ нәрсенің өзін тауып береді, артықша деп есептелінетін нәрседен сені құтқарады, сен тек оған ғана құлақ асасың, екі қолыңның кісендеулі екенін байқамайсың. Әйелдердің көптеген басыңды айналдырарлық баурап алатын қылығына тап боласың, барлық төрт жағың қыбла боп көрінеді, аспандағы ай сауық-сайранмен өтетін ұйқысыз түндеріңнің қарауылына айналады. Бұл сенің жүрегіңе жақын сүйікті адам керек болса да саған қанат бітіреді және қас-қағым сәтте сен тұңғыыққа батасың да кетесің, қозғала да алмай қаласың. Қас-қағым сәтте таң шапағы ләззатын сезінесің және сол кезде түннің қара түнегі... Ол сені үрейден құтқара алады. Сен естен адасқан жандай күле беретін боласың және өлік сияқты тас сияқты мүсінге айналасың. Ешқандай қырсық шалмайды деп ойлайсың, өйткені рухың да жоқ қой және тек қана тәнің бар, бекзаттылығың жоқ, оның тек көлеңкесі ғана қалған. Жаман атыңның шығуынан қорықпа – басқалар қорыққан нәрседен қорықпайтын болсаң, жарқын жүзді боласың». Мойындауым керек: мұндай ұзыннан ұзақ сопылық уағыздарды ұнатпаушы едім және олардың жарық дүниедегінің бәрін ұмытып осындай өлеңдерді оқып елігуі менің ашуымды келтірді. Әкемді нақты өмірге қайтару үшін және шектен тыс сопылық поэтикалық экстазбен әуестенуден олардың көңілін басқа жаққа аудару үшін мен қатты сөйлеп кететін едім: «Әке, аттарды суару уақыты келді емес пе?» «Суар» – деді әкем және естен танғанша елігу жақсы емес деп менің оларды тоқтатқанымна риза болды: «Мен өз дінімді сүйемін және өлеңдерді де ұнатамын,

бірақ шамадан тыс сопылықты жақтырмаймын». Сол күні намаздан соң әкем Фазханды мүридтікке қабылдады және өзі де ишандыққа ант берді. Екінші күні Фазхан әкемнің құрметіне бие сойды, қонаққа округтың барлық молдаларын және мәртебелі кісілерін шақырды және жаңа ишанның құрметіне ас берді. Бұл отырыс Күзен мен Қасқынбай ұрпақтарының арасындағы достықтың нығайтылуы мен жалғасуы үшін өткізілді. Кешке қарай мен Ибрагим Қасқынбайдың үйіне бардым. Медовуханы ішіп уақыт өткіздік. Бұл күнәмізді білген әкем оның үйіне келмеді. Қасқынбайдың да қазақтардың қыпшақ руымен жіті байланысы үзілмеген еді. Ибрагим бұрынғыдай маған қазақ ақыны Сайдалиннің өлеңдерін және «Қыз жібек» дастанын оқып берді. Оның марқұм боп кеткен әкесі Троицкіде тұратын жазушы Сайдалинмен достасқан еді. Ибрагим оның қазақ тіліне аударған Пушкин өлеңдерінің көптеген аудармаларын есінде сақтаған еді. Ол өте намысқой жан еді: «Молда шейх болды, ешкімді өзіне мүрид етіп алмады және мені ғана алды». Бұл Муллағұл сияқты тамаша адам еді, қарым-қатынаста өте шынайылық танытатын, көптеген өлеңдер мен халық дастандарын жатқа айтатын. Кей-кейде жолдастарымен бірге жүргенінде хмельдік ішімдіктерді теріс көрмейтін, бірақ ешуақытта намазын қалдырмайтын, сонымен бірге Алланың өзіне де тілі тиіп кететін. Ол Анатолиялық дәруіш (Баба Афдал) сияқты еді, өзінің шарабын құя отырып, басқаларға емес, құдайдың өзіне қарата «құдайым-ай, шынымен сен де массың ба?» деп дағуа айтатын.

Бірде әкем басқа деревнядағы достарына кетті, мен бір жұма бойы Фазханмен бірге болдым. Тамыз айының ыстық күндерінде қурап қалған шөпті жинауға кеткен Фазхан бір күні үйіне қайтпады. Кейініректе менің «кешкі намазды ұмытып кеттіңіз ғой», деген сауалыма ол былай деп жауап қатты: «Намазды шөп сияқты шауып, қораға әкеле алмайсың. Құдай күте тұрады, ал шөп күтпейді. Қаза болған намазды қайтадын оқуға болады, ал шөп мәселесінде мұндай айла-шарғы жасап бағуға болмайды. Мұны мен құдайдан да жақсы білемін». Әкем оның бірден-бір мүридінің аузынан осындай күпірлік сөздердің шығатынын білер еді, дегенмен де әкем: «башқұрттарды алдап патшаның жер өлшеусімен болған төбелесте «Фазхан алдыңғы тістерін сындырып алған. Ол бүкіл өмірі бойы мұсылмандарға тек жақсылық жасап жүр, сондықтан құдай оған тіл тигізгенін кешіреді. Ол көргендерімнің ішіндегі ең шын берілген мұсылман, құдайдың ең сүйікті пенделерінің бірі» деді. Бұл ретте әкемнің сопылық пен мұсылмандықтың мәнін қандай түсінгендігі айқын көрінді. Осыдан

соң Фазхан медовуханы ішуден бас тартты. Әкем: «менің ишандығымның жалғыз пайдасы – бұл Фазханды медовухадан құтқару болды» – деп қулана зілсіз әзілдеді. Сонда мен әкемнің қалжыңының өзі қаншалықты әсерлі болғанын көрдім.

Күз мезгіліндегі біздің тұрмысымыз

Күзде мен ормандар және таулардағы омарташылықта бал жинаумен айналысатынымын. Бұл жұмыстарды Күлгін деревнясындағы Махмұт Кафи және Бурзяндық Ибрагим Қасқынбай есімді достарыммен бірге атқаратын едім. Физикамен де шұғылдана бастадым. Троицкіге барғанымда физикалық приборларды әкеліп, әкемнің бір бөлмесіне қойдым. Ол бөлме физикалық лабораторияға айналды да қалды. Біздер электр тоғын беретін аспап жасауға және медресе мен үй арасында «морзелік» телеграф байланыс орнатуға кірістік. 1907 жылы Троицкіден глобус әкелдік. Шәкірттерімізге астрономиядан дәріс бере бастадым. Мұнда Фламарион еңбектерінен пайдаландым. Бұл шәкірттер үшін өте қызықты да тартымды көрінді. Әкеме бұлардың бәрі ұнай қоймады. Ол Жердің өз осінен айналатынына сенбейтін. Жазда бөлмеде қалып кеткен глобусымызды тышқандар кеміріп тастапты. Әкем күліп «жердің айналатынына тіпті тышқандар да сенбейді», деп бізді әжуалады. Физикадан орыс тіліндегі оқулықтардан басқа Стамбұлда шыққан түрік тіліндегі оқулықтарым да бар еді.

Омарташылыққа бағышталған кітаптарды оқып шықтым. Аралар өте сезімтал жанды мақұлық және оларға зияның тимесе болды, саған тиіспейді.

Күздегі маңызды жұмыстарымыздың бірі қысқы соғымға дайындық еді. Қазы дайындайтынбыз. Әрбір қожайын алыс-жақыннан келген туысқандарымен бірге жаңадан жасалған өнімнен дәм татқызуды өзінің борышы деп білетін.

Балдан медовуханы да жасай беретінбіз. Бұл сусынды кейбір башқұрт имамдары да ішетін-ді. Біздің алысырақ бір ағайынымыз – Әділ есімді имам діндарлардан бал алып, оны медовуха жасауға пайдаланатын. Діндарлар оны өте жақсы көретін.

Қысқасы, күзде бал жинамай қайтпайтынбыз. Табын-табын жылқыларымыз да қысқа дейін тебіндеп жүре беретін. Қар қалың түскенде ғана олар орманда дайындап қойылған шөпке лап қоятын. Біздер еркін де, асау жүрген жылқыларды ұзын қамшымен жуасытатынбыз. Башқұрттарда сол сияқты қыңыр әйелдерді де қамшының астына алып тура жолға салатын әдеті болған.

Аударған – Сайран Ә.
(Жалғасы. Басы өткен сандарда)

МАЗМҰНЫ, CONTENTS

ӘДЕБИЕТТАНУ ЖӘНЕ ФОЛЬКЛОР		
Идельбаев М.Х. (Уфа) Idelbayev M.H (Ufa)	Природа и содержание авторской изустной поэзии тюркских народов Nature and Content of Author Oral Poetry of the Turkic Peoples	3-11
Агаева Ф.А. (Баку) Agayeva F.A. (Baku)	Абаеведение (История исследования жизненного и творческого пути Абая) Study of Abay's Literary Activity (Abay's Life and Creative Activity Investigation History)	12-18
ТАРИХ ЖӘНЕ ЭТНОГРАФИЯ		
Бутанаев В.Я. (Абакан) Butanayev V.J. (Abakan)	Топонимика старого города Ташкента Toponyms of the old city of Tashkent	19-37
Әбушәріпұлы С. (Түркістан) Abusharipuly (Turkistan)	С. Қожанұлының ұлт және мемлекет туралы кезкарастары S.Khozhanov's opinion about the nation and government	38-57
Зориктуев Б.Р. (Россия) Г.Одбаяр (Монголия) Zoriktuev B.R. (Russia) Odbayar G. (Mongolia)	Некоторые данные о происхождении и ранней истории баргутов Китая Research Data on Origins and Early History of the Bargut People in China	58-66
Салғараұлы Қ. (Астана) Salgarauly K. (Astana)	Ата ізі Африкада да бар There are traces of ancestors in Africa	67-88
Ергөбек Ш. (Алматы) Ergobek Sh. (Almaty)	Бөкей ордасының пайда болуы мен ондағы саяси- құқықтық ойлардың қалыптасуының мәселелері Issues of policy and the emergence of human horde Bokey	89-110
Альжанова Ә. Касымбеков А. (Түркістан)	XIX ғасыр жазба дереккөздеріндегі Орта Азиялық түркілердің тарихи-этнографиялық коллекцияларының виртуалды кітапханасы Virtual Library Historical and Ethnographic Collection Central Asian Turks in Written Sources in XIX Century	111-119
СЫН		
Досыбаева А. (Шымкент) Dosybayeva A. (Shymkent)	Алаш рухы аңғарылады... (Сыншы, ғалым профессор Құлбек Ергөбектің «Сарасөз» аталатын сын мәселелеріне арналған еңбегі хақында) I feel the spirit of Alash... (A book dedicated to the critical issues Sarasoz, criticism, research professor Kulbek Ergobek)	120-129
ТҰЛҒА		
З.В. Тоған Z.V.Togan	Естеліктер Memoirs	130-140

БАЙЛАНЫС

Түркология ғылыми-зерттеу институты

Түркістан/ҚАЗАҚСТАН

e-mail: turkologi@mail.ru

Басылым: Ахмет Ясауи университетінің «Тұран» баспаханасы

Редакцияның мекен-жайы:

161200, Қазақстан Республикасы, Оңтүстік Қазақстан облысы Түркістан қаласы

Тәукехан даңғылы № 7

Телефон: 8 (72533) 3-21-17

Факс: 8 (72533) 3-31-63

Журналдың электрондық нұсқасын turkology.iktu.kz сайтынан оқуға болады.

Авторлардың мақалаларындағы ой-пікірлер редакцияның
кезқарасын білдірмейді.

Техникалық редактор Ж.Танауова

Көлемі 70x100 1/16. Қағазы офсеттік. Шартты баспа табағы 11,5.

Таралымы 500 дана. Тапсырыс 630.